

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КЕДА МАРИНА КОСТЯНТИНІВНА

УДК 94(477)''1826–1887''(94)+930.1''18''

**МИХАЙЛО НАЗАРОВИЧ ПЕТРОВ (1826–1887)
ТА ЙОГО ВНЕСОК В ІСТОРИЧНУ НАУКУ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Дятлов Володимир Олександрович,
доктор історичних наук, професор

Чернігів – 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.	C. 4
ВСТУП.	C. 5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	C. 10
1.1. Історіографія проблеми.	C. 10
1.2. Джерельна база дослідження.	C. 17
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ І НАУКОВО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ПЕТРОВА..	C. 24
2.1. Становлення особистості М. Петрова.	C. 24
2.2. Основні напрями наукових досліджень історика (1851 – 1865 рр.)	C. 34
2.3. Науково-педагогічна діяльність М. Петрова (1866–1887 рр.)	C. 45
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. ПЕТРОВА.	C. 61
3.1. Історіософські проблеми у творчості М. Петрова.	C. 63
3.2. Методологічні засади історичних поглядів вченого	C. 79
3.3. Проблема чинників історичного процесу у працях М. Петрова	C. 84
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ М. ПЕТРОВА.	C. 95
4.1. Особливості поглядів вченого на всесвітню історію	C. 95
4.2. Періодизація та характеристика основних періодів всесвітньої історії	C. 105
4.3. “Перехідні епохи”: Реформація та Французька революція у науковій спадщині М. Петрова	C. 121
РОЗДІЛ 5. ЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ У ВИСВІТЛЕННІ	

М. ПЕТРОВА.	С. 139
5.1. Особливості історіографічних студій вченого	С. 139
5.2. Характеристика німецької історіографії у працях М. Петрова	С. 146
5.3. Англійська історіографія у висвітленні вченого.	С. 159
5.4. М. Петров про особливості французької історіографії. ...	С. 165
ВИСНОВКИ	С. 183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.	С. 187
ДОДАТКИ	С. 222
Додаток А. Ілюстрації.	С. 222
Додаток Б. Бібліографія друкованих праць М. Петрова	С. 224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР ЦНБ ХНУ	Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна
ЖМНП	Журнал Міністерства Народного Просвещения
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського, м. Київ
НІФІ	Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька
ПФА РАН	Петербурзький філіал архіву Російської Академії наук
РДІА	Російський державний історичний архів, м. Санкт- Петербурґ
ХІФО	Харківське історико-філологічне товариство
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю всебічного вивчення наукової спадщини діячів української історичної науки, відсутністю ґрунтовного комплексного дослідження життєвого шляху та наукового доробку М. Петрова.

Характеристика історіографічного процесу другої половини XIX ст. буде неповною без такої персоналії як М. Петров, оскільки він посідає помітне місце в історії історичної науки того часу. Його творчість блискуче завершує надбання істориків 40 – 60-х років XIX ст. Т. Грановського, П. Кудрявцева, С. Єшевського, М. Луніна і водночас закладає підвалини нового етапу історичних студій у галузі всесвітньої історії, представленого іменами М. Ковалевського, І. Лучицького, В. Піскорського, М. Карєєва, П. Виноградова, В. Бузескула. В історичній літературі М. Петрова визначають як історика–новатора, який започаткував чимало нових напрямів у вивченні й викладанні всесвітньої історії.

Дослідження доробку М. Петрова є важливим і в контексті вивчення історіографії всесвітньої історії в Україні. Оскільки впродовж XIX ст. Харківський університет був одним із головних осередків історичної науки в Україні, то надзвичайно актуальним є з'ясування внеску його представника М. Петрова у становлення вітчизняної та світової історіографії всесвітньої історії. Вивчення наукової та педагогічної діяльності вченого дає можливість з'ясувати важливі аспекти історичної освіти в Україні у другій половині XIX ст.

Дана дисертаційна робота допоможе ліквідувати наявну в історіографії прогалину і суттєво доповнить загальну картину діяльності та творчої спадщини М. Петрова.

Об'єктом дисертаційного дослідження є особа, життєвий шлях, наукова та педагогічна діяльність Михайла Назаровича Петрова; **предметом** – його

науковий доробок у сфері історичного знання, його система поглядів на історичний процес.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у науковій реконструкції життєвого і творчого шляху М. Петрова, комплексній характеристиці його наукової, педагогічної діяльності та спадщини в контексті становлення і розвитку світової та вітчизняної історичної науки. Відповідно до визначеної мети слід вирішити такі **завдання:**

- з'ясувати стан розробки обраної проблеми у науковій літературі;
- визначити ступінь репрезентативності актуалізованої джерельної бази;
- дослідити життєвий шлях ученого; визначити основні етапи і напрямки його наукової творчості та педагогічної діяльності;
- охарактеризувати особливості формування світогляду і наукових уподобань М.Петрова;
- з'ясувати характер історичних поглядів М.Петрова, теоретичні засади його творчості;
- визначити сутність і особливості його концепції всесвітньої історії;
- висвітлити внесок М. Петрова у розвиток історіографії всесвітньої історії.

Хронологічні рамки дослідження визначаються роками життя М.Петрова (1826 – 1887).

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, які передбачають неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку і діалектичному взаємозв'язку. Ці принципи реалізувалися шляхом застосування загальнонаукових (історичного та логічного з притаманними їм аналізом та синтезом) та загальноісторичних (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного) методів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на підставі опрацювання значного масиву опублікованих і нововиявлених джерел уперше

комплексно проаналізовано історіографічний та історіософський доробок М. Петрова; висвітлено життєвий шлях вченого; визначено й досліджено головні етапи і напрямки його науково-педагогічної діяльності; окреслено теоретичні засади його поглядів на історію; виявлено специфічні риси його бачення всесвітньої історії; укладено бібліографію друкованих праць вченого та визначено його внесок у розвиток історичної науки.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів у монографіях, загальних працях і навчальних посібниках, присвячених історії історичної науки в Україні, Росії та європейських країнах. Результати й матеріали дослідження можуть бути залучені для підготовки загальних та спеціальних лекційних курсів з історії та історіографії всесвітньої історії.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності з планами наукової роботи кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на засіданнях науково-методичного семінару кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Доповіді за темою роботи були також оприлюднені на міжнародних всеукраїнських та регіональних наукових конференціях:

- II наукова конференція молодих науковців історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, квітень 1999 р.);
- III наукова конференція молодих науковців історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, квітень 2000 р.);

- IV наукова конференція молодих науковців історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, квітень 2001 р.);
- Всеукраїнська конференція “Вивчення всесвітньої історії в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи” (Чернігів, жовтень 2002 р.);
- Міжнародна наукова конференція, присвячена 10-річчю незалежності України “Проблеми історії та археології України” (Харків, травень 2001 р.);
- II міжнародна наукова конференція “Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы” (Гомель, травень 2001 р.);
- Міжнародна наукова конференція “Історична наука: проблеми розвитку” (Луганськ, травень 2002 р.).

Публікації. Результати дослідження знайшли відображення у 8 статтях та тезах доповідей, у тому числі у п'яти статтях у наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені в наступних публікаціях:

1. Проблеми медієвістики в творчій спадщині М. Петрова (1826 – 1887) //Вісник Східноукраїнського національного університету. – 2001. – № 4 (38). – С. 80 – 88.
2. Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова //Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 129 – 134.
3. М. Петров і його нарис новітньої європейської історіографії //Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 125 – 131.
4. Михайло Петров – професор-новатор: до розвитку методики викладання історії //Мандрівець. – 2005. – № 4. – С. 40 – 45.
5. Історія Реформації XVI ст. у висвітленні М. Петрова //Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 15. Серія: історичні науки. № 1. – Чернігів, 2002. – С. 47 – 51.

6. История Византии в творчестве М. Петрова //Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины 16 – 18 мая 2001 года. – Харьков, 2001. – С. 97 – 99.
7. Историческая динамика особенностей славянского характера в курсе «Лекций по всемирной истории» М.Н. Петрова (на примере русского народа) //Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Материалы II международной научной конференции. – Гомель, 2001. – С. 169–171.
8. М. Петров і його курс лекцій з всесвітньої історії //Історична наука: проблеми розвитку. Секція “Всесвітня історія”. Матеріали міжнародної наукової конференції (17 – 18 травня 2002 р.) – Луганськ СНУ, 2002. – С. 51 – 55.

Структура роботи обумовлена специфікою предмету, метою і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, п’яти розділів, що в свою чергу поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 372 позиції, і додатків. Загальний обсяг рукопису становить 228 сторінок, з них – 186 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Першими дослідженнями, присвяченими вивченню спадщини М. Петрова, були рецензії та критичні відгуки на роботи вченого, які побачили світ ще за його життя.

У рецензії О. Рославського-Петровського [325] на магістерську дисертацію М. Петрова “О характере государственной деятельности Людовика XI” вперше було звернуто увагу на особливості його наукової творчості. Автор підкреслив високий професійний рівень викладення матеріалу, широку джерельну базу і водночас відзначив прихильність М. Петрова до “філософської історії”, що втілилось у намаганні пояснити діяльність Людовіка XI в основному впливом умов сучасного життя. Він дорікав авторові у наслідуванні Ф. Комміна, який вихваляв особистість короля та пояснював його помилки волею провидіння. Загалом він характеризує цю роботу свого учня як “приємне явище” в науковій літературі того часу [325, с. 209].

Значну увагу сучасників привернуло видання ґрунтовного посібника “Лекции по всемирной истории” М. Петрова [181; 197; 207; 240; 242; 254; 300; 344]. Автори більшості рецензій давали схвальні відгуки про нову працю. Деякі з них було присвячено аналізу окремих історичних проблем, висвітлених у курсі лекцій. Д. Іловайський у статті “Историко-критические заметки” [224] дав досить критичну характеристику поглядів М. Петрова на середньовічну історію слов’ян. На його думку, історик у цьому відношенні наслідував погляди здебільшого австрійських дослідників. Автор вважав, що висновки М. Петрова з даної проблеми не відповідали вимогам тогочасної історичної науки [224, с. 17].

Перші відомості про життєвий шлях М. Петрова були оприлюднені одразу після його смерті в опублікованих в періодичних виданнях некрологах [175; 176; 179; 304]. У них стисло окреслювалися головні етапи життя історика, давалася характеристика його наукових праць і педагогічної діяльності. У розвідці В. Бузескула “К биографии Михаила Назаровича Петрова” [173], опублікованій у “Харьковских губернских ведомостях” 1887 р. і у вигляді окремого відбитку [174], було наведено цінні відомості про його життєвий шлях. У дослідженні автор використав матеріали Харківського університетського архіву (який згодом загинув), зокрема справи, які містили відомості про М. Петрова: гімназійний атестат, відгуки директора Віленської гімназії про нього, розпорядження ректора Харківського університету щодо його проживання, відгук П. Гулака-Артемовського стосовно здібностей М. Петрова та інші документи.

Він також схарактеризував рукопис кандидатської дисертації М. Петрова “Цивілізація Галло-Франков в епоху Меровингов” [174, с. 3]. Іншу частину нарису складає перелік загальновідомих фактів біографії М. Петрова: закордонне відрядження, захист докторської дисертації, викладання в університеті. В. Бузескул висвітлює також основні події, пов’язані з навчанням М. Петрова у Харкові та першими кроками його професійної кар’єри. Роботи В. Бузескула стали першим кроком у вивченні біографії М. Петрова.

Стислі характеристики наукового доробку М. Петрова з’явилися у працях, присвячених історії Харківського університету та, зокрема, історико-філологічному факультету, які побачили світ наприкінці XIX – на початку XX ст. [162; 103; 228; 229]. У них висвітлено загальну картину громадського та наукового життя університету за часів роботи в ньому М. Петрова.

У 20-х – 40-х рр. XX ст. наукова діяльність і спадщина істориків “всесвітників” вивчалась в основному в узагальнюючих дослідженнях. У першу чергу слід назвати праці В. Бузескула та О. Вайнштейна. У цей період у радянській історіографії М. Петрова характеризували переважно як

представника консервативного напрямку в медієвістиці. Першу спробу наукової характеристики життя та творчості М. Петрова здійснив В. Бузескул у праці “Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века” [172, с. 121 – 125]. Автор стисло висвітлює головні етапи життя М. Петрова, аналізує його спадщину.

В “Историографии средних веков” [182] О. Вайнштейн ставить його в один ряд із такими істориками, як М. Лунін і В. Шульгін, і називає їх “видатними викладачами”, що “ретельно розробляли свої університетські курси й тим сприяли розвитку історичної освіти та збудженню інтересу серед молоді до самостійних занять історією”. Проте автор недооцінює роль цих вчених у розвитку наукових досліджень [182, с. 302].

Праці М. Петрова використовувалися В. Іконніковим у відомому дослідженні з російської історіографії [222] та Є. Космінським для висвітлення європейської історіографії XVIII – першої половини XIX ст. [265]. Щоправда, ці автори не зупинялися на детальній характеристиці його спадщини.

У 50-х – 70-х рр., крім досліджень загального характеру [203; 231; 302; 185], з’явилась низка праць, присвячених вивченню доробку окремих істориків “всесвітників”: Т. Грановського [159], С. Єшевського [157], М. Ковалевського [155; 216], І. Лучицького [186; 274], П. Кудрявцева [170; 324]. Зростає інтерес і до спадщини М. Петрова. Оцінки його праць стають більш полярними. У цей період автори історіографічних нарисів і курсів починають розглядати творчість вченого у рідній російській “буржуазно-ліберальній” медієвістиці 50-х – середини 70-х рр. XIX ст.

Водночас увагу дослідників дедалі більше привертає доробок М. Петрова в галузі історії Нового часу [230; 231]. І. Галкін, Б. Могильницький характеризують його разом із В. Бауером як перших російських істориків, які почали глибоко вивчати історію цього періоду. Однак з усієї спадщини М. Петрова предметом їх докладного аналізу став лише один нарис, присвячений діяльності Томаса Мюнцера та Великій селянській війні.

Автори вказують на “сміливий задум” автора, однак називають його “ліберально обмеженим” [231, с. 210; 230, с. 288 – 309]. Основний акцент автори робили на розумінні істориком природи суспільного розвитку, зокрема, на його ставленні до революційних змін.

У праці Є. Гутнової “Историография истории средних веков” на основі аналізу нарисів про Томаса Мюнцера погляди М. Петрова названо “помірковано-ліберальними” [203, с. 269].

В “Історіографії нової і новітньої історії країн Європи й Америки” (1977 р.) за редакцією І. Галкіна [231] М. Петрова визначають як спеціаліста з історії Нового часу.

М. Смірін поряд із працями з історії Реформації та Селянської війни В. Циммермана, Т. Грановського, А. Герцена, О. Шеллера-Михайловського вказує на важливу роль студій М. Петрова у вивченні діяльності Т. Мюнцера. Він підкреслив, що М. Петров у цілому об’єктивно визначив причини Селянської війни та правильно охарактеризував діяльність Мюнцера, однак дорікав йому за те, що той не схвалював “тактики революційного насильства” Мюнцера і саме в насильстві вбачав причину поразки війни. Не погоджується він також із думкою М. Петрова про те, що Мюнцер спочатку був прибічником поміркованої тактики боротьби [335].

Б. Вебер у спеціальному дослідженні “Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова” [184] вперше в радянській історіографії спробував дати “більш повний і всебічний аналіз суспільного і наукового образу Петрова та оцінку його літературної спадщини”. Автор докладно зупинився на питанні про підхід М. Петрова до оцінки Великої селянської війни в Німеччині та найбільш помітної її фігури – Томаса Мюнцера.

Б. Вебер уперше підкреслив увагу М. Петрова до вивчення соціально-економічних питань та долі нижчих верств населення. Він також був першим дослідником, який спробував спростувати поширену думку про консерватизм ученого. У своєму звіті про закордонне відрядження М. Петров вказував на зростаючу тенденцію європейської історичної науки до вивчення історії

нижчих станів, натомість в основній дисертаційній праці ця інформація так і не була оприлюднена. Б. Вебер пояснив це тим, що історик просто змушений був приховувати своє ставлення до цих проблем, оскільки майбутня його дисертація видана була 1861 року, тобто, ще до введення університетського статуту 1863 року та закону про друк 1865 року [302, с. 395].

Пізніше, 1974 р., Б. Вебер дав характеристику докторської дисертації М. Петрова “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции” як “змістовної, талановито та влучно написаної” [185, с. 3]. На його думку, багато ідей, висловлених М. Петровим, були використані також у творах В. Бауера, І. Лучицького та В. Гер’є [185, с. 113, 122, 135, 147, 213, 216].

Доробок М. Петрова привертав увагу також істориків, які досліджували окремі проблеми або періоди історії та історіографії [279; 235; 295; 359]. Так російський сходознавець І. Крачковський відзначив внесок М. Петрова у вивчення орієнталістики в Харківському університеті [269]. Він вважав, що лекція М. Петрова, присвячена Магомету та походженню ісламу, стояла “на висоті провідної науки”, а її автора за художність викладення матеріалу він порівнював з Т. Грановським [269, с. 155]. На високу майстерність М. Петрова в дослідженні історії Сходу вказував також видатний харківський сходознавець А. Ковалівський [259, с. 9 – 127]. К. Виноградов визнає М. Петрова перш за все як “російського історіографа” і звертається до його характеристик англійських істориків [189]. Предметом спеціального дослідження В. Шиловцевої стали питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М. Петрова [355].

Праці з історії Харківського університету, які вийшли за радянських часів [348; 264; 349], містять стислу інформацію про М. Петрова, натомість дають уявлення про атмосферу, яка панувала в університеті, змальовують цілісну картину життя університету.

Стислу біографічну та бібліографічну інформацію подають енциклопедичні видання різних часів [177; 161; 360; 305; 306]. У Великій

Радянській Енциклопедії (1955 р.) М. Петрова визначено як фахівця з історії середньовіччя, автора “Новейшей национальной историографии в Германии, Англии и Франции”, який “солідаризувався з найбільш консервативними течіями сучасної йому західноєвропейської історіографії” [305, с. 598].

У кандидатській дисертації Ф. Ахмадієва “Изучение европейской историографии в России во второй половине XIX – начале XX в.в.” стисло характеризується історіографічна концепція М. Петрова [160]. Він вказує, що цьому науковцю вперше в Росії вдалось створити авторську концепцію історії європейської історичної науки. Автор аналізує розуміння М. Петровим поняття “національна історіографія”, його методи дослідження, впливи окремих соціальних течій та філософських систем на формування світогляду історика.

У сучасній російській історії історіографії всесвітньої історії, крім комплексних праць, присвячених в основному представникам “російської історичної школи” [293; 294; 313], побачило світ чимало спеціальних досліджень спадщини Т. Грановського [238; 275; 276], Г. Бауера [153; 303], М. Кареева [213; 214; 215; 272; 321], В. Гер’є [351; 255; 219], М. Ковалевського [316; 282; 285], І. Лучицького [341; 315; 218], П. Кудрявцева [333]. Не став винятком і доробок М. Петрова. Н. Остапов у спеціальній статті [301] особливу увагу звернув на вплив європейської історіографії на візію всесвітньої історії М. Петрова та на його педагогічний талант. Г. Мягков звертався до спадщини М. Петрова у зв’язку з розробкою в Росії схоларної проблематики [294]. Предметом його спеціальної уваги стала європейська історіографія нового часу у висвітленні М. Петрова.

У зарубіжній історіографії на увагу заслуговує дослідження Г. Геккера, присвячене російській історіографії всесвітньої історії [364]. У цій розвідці автор стисло висвітлює основні моменти життя харківського історика та більш детально зупиняється на концепції європейської історіографії М.

Петрова, яку характеризує як “національно орієнтовану” “авторську” “російську” концепцію.

Зі здобуттям Україною незалежності у вітчизняній науці спостерігається активізація біографічних досліджень у контексті неупередженого вивчення історіографії, подолання застарілих методологічних підходів в оцінці представників історичної науки. Принципово новим підходом відрізняється робота С. Стельмаха з історії історичної думки в Україні в XIX – на початку XX ст. [338], у якій аналізуються праці професорів Харківського, Київського, Новоросійського університетів В. Циха, М. Луніна, О. Рославського-Петровського, М. Драгоманова, І. Лучицького, О. Строніна, Д. Багалія, П. Ардашева в контексті розвитку західноєвропейських філософсько-історичних систем і теоретичних концепцій. В ній вперше окреслено концепцію всесвітньої історії М. Петрова, яку автор оцінює як “національно орієнтовану” [338, с. 50]. Автор звертає увагу на еволюцію поглядів М. Петрова щодо проблем історичної науки, вказуючи на перехід М. Петрова від “традиційного історизму до... неокантіанства” [338, с. 58, 68]. Предметом спеціальної уваги автора стала концепція історії слов’ян, опрацьована М. Петровим.

В. Потульніцький, розглядаючи проблеми інтеграції української історії до світової, звернув увагу на бачення всесвітньої історії М. Петровим і підкреслив, що в українській історичній науці вперше з’явилась авторська концепція всесвітньої історії [319, с. 272]. Ю. Голубкін та О. Могилка у спеціальній статті подали стислу біографію вченого та визначили основні напрямки наукової творчості М. Петрова [198].

Характеристика окремих аспектів діяльності історика подається у працях, присвячених дослідженню вченими Харківського університету певних періодів і проблем всесвітньої історії [210; 236; 260; 278; 289].

Сучасні дослідники історії джерелознавства в Україні вказують на внесок М. Петрова в теорію джерелознавства, зокрема введення ним поняття “методика джерелознавства” [234, с. 122].

Погляди М. Петрова на деякі проблеми медієвістики та історії Сходу висвітлені в дисертаційному дослідженні С. Ліман (1994 р.) [280], присвяченому медієвістиці в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., та дисертаційному дослідженні Л. Чувпило (2002 р.) [354], присвяченому розвитку сходознавства в Харківському університеті.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що життєвий та творчий шлях М. Петрова залишається недостатньо вивченим. Наявні натеper праці не дають цілісного уявлення про його науковий доробок і внесок у розвиток історичної науки, насамперед у галузі історіографії. Нез'ясованими залишаються також методологічні засади його творчості, суперечливими є оцінки його історичних поглядів.

1.2. Джерельна база дослідження

Переважна більшість використаних в роботі джерел належить до типу писемних. Крім того було використано й матеріали зображального характеру (копії фотопортретів М. Петрова). За родовими ознаками представлені джерела поділяються на наративні й документальні. Найбільш чисельним видом наративних джерел є джерела особового походження: нотатки, рецензії, спогади, епістолярна спадщина.

Найчисленніший і найважливіший корпус джерел цього виду представлений працями М. Петрова. Його неопубліковані рукописи зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Матеріали особового фонду М. Петрова (Центральний державний історичний архів України, м. Київ) [1 – 51], складаються з курсів лекцій з всесвітньої історії (літографії та рукописи); у тому числі й з російської історії; нотаток, чернеток і підготовчих матеріалів з окремих питань всесвітньої

історії, лекцій (або частин лекцій); програм із всесвітньої історії; списків тем студентських робіт; кількох розділів підручника для середніх навчальних закладів, який мав на меті написати М. Петров.

Усю спадщину М. Петрова можна умовно поділити на чотири тематичні блоки.

До *першого блоку* слід віднести його магістерську та докторську дисертації, звіт про закордонне відрядження, статті “Историческая подготовка” та “Об историческом значении классического образовани”, які присвячені загальним питанням історії як науки. Ці джерела висвітлюють погляди М. Петрова на структуру історичного знання, онтологічні, методологічні проблеми, а також його погляди на історіографічний процес.

Першою серйозною працею М. Петрова можна вважати кандидатську дисертацію “О цивилизации галло-франков во времена Меровингов”, яка свого часу отримала високу оцінку з боку викладачів університету. Це дослідження не збереглось, однак А. Деревицький наводить його детальну характеристику [77, с. 15].

Магістерська дисертація М. Петрова “О характере государственной деятельности Людовика XI” була, за словами автора, його першим самостійним дослідженням [132]. До того ж цю тему він розробляв двічі: вперше – 1850 р. для магістерської дисертації, а вдруге – 1868 та 1882 рр. для збірника нарисів з всесвітньої історії [114, с. 257 – 301].

Безперечно, однією з найважливіших праць у спадщині М. Петрова є його докторська дисертація “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции” [131], яка була написана на основі “Отчета о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии” [137]. Цінність цього звіту полягає також у тому, що він містить інформацію, яка не увійшла до дисертаційної роботи.

Дослідження з європейської історіографії М. Петров написав у 1861 р., а в 1865 р. захистив його як докторську дисертацію в Московському

університеті. Ця робота являє собою перше комплексне порівняльне дослідження німецької, англійської та французької національних історіографій XVIII – першої половини XIX ст.

Важливим джерелом для з'ясування поглядів історика на історичну науку і проблеми історіографії є також його промова на диспуті під час захисту дисертації [148]. У промові основну увагу було зосереджено на питаннях співвідношення природничих і гуманітарних наук.

У статтях “Историческая подготовка” [117] та “Об историческом значении классического образования” [133; 134] М. Петров розглядав важливі питання історичної науки та проблеми викладання історії.

До *другого блоку* належать його науково-популярні статті з *всесвітньої історії* [109 – 113; 130; 140; 141; 149 – 152], які увійшли до збірника *нарисів з всесвітньої історії*. Уперше цей збірник побачив світ у 1868 р. під назвою “Очерки. Из всеобщей истории” [139]. Загалом він витримав чотири видання. Починаючи з другого видання (1882 р.) книга виходила під назвою “Из всемирной истории: Очерки” [114 – 116]. Крім того, до її складу було включено текст *урочистої промови* автора про Петра I [142]. Якщо перші два видання “Нарисів” було здійснено у Харкові, то два наступні побачили світ у Санкт-Петербурзі у 1896 р. [115] та 1904 р. [116].

До цього ж блоку слід віднести лекції про “візіонерів” в історії. У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна зберігається рукопис першої лекції про “візіонерів” [60]. Загалом цих лекцій мало бути чотири (про Магомета, Жанну Д'Арк, Савонароллу та Томаса Мюнцера [60, арк. 4.]), однак рукописи інших лекцій на збереглись. Даний рукопис складається зі вступної частини до серії лекцій та лекції про Магомета. Цінність його полягає в тому, що у вступній частині М. Петров окреслює і детально обґрунтовує мету цієї серії лекцій – розвінчати загадковість “візіонерів” за допомогою синтезу методів історії, психології та природознавства.

Третій блок складають лекційні курси М. Петрова, більшу частину яких було видано вже після смерті автора. Лекційні курси дають найбільш повне уявлення про його концепцію *всесвітньої історії*.

Першими побачили світ рукописні та літографовані варіанти курсів Стародавньої історії. Перший датований 1882/1883 навчальним роком, в обробці одного із його учнів – П. Горницького [118]. В архіві також зберігається виданий у 1884/1885 рр. М. Гліндерманом курс історії Нового часу “Період Реформації” М. Петрова [36]. У 1884 р. побачив світ ще один літографований курс Стародавньої історії [61]. Проте, ці видання готувались і редагувались не автором, а його учнями, тому містили розбіжності, інколи досить істотні, з текстом лекцій М. Петрова [120, с. ix].

Курс лекцій М. Петрова у 4-х томах, який слугував офіційним університетським підручником з *всесвітньої історії* аж до революції 1917 р., витримав три видання. Перше видання вийшло у 1888 – 1890 рр. за загальною редакцією В. Надлера [125 – 128]. В опрацюванні першого тому (історія Стародавнього світу) брав участь А. Деревницький, а у виданні четвертого тому (історія Нових віків) – В. Бузескул.

Друге видання “Лекцій” побачило світ у 1904 – 1908 рр. у Санкт-Петербурзі [120 – 124]. Першими вийшли 3 та 4 томи – відповідно у 1904 та 1905 рр. [123; 124]. Їх обробку та доповнення здійснював В. Бузескул. Обидві частини другого тому, що вийшов у 1906 – 1908 роках (перша частина – у 1906 р., друга – у 1908 р.), опрацьовував А. Вязігін [121; 122]. Перший том було видано у 1907 р. в оновленій обробці А. Деревницького [120]. Починаючи з цього видання доповнення та виправлення, здійснені редакторами, позначались в тексті прямими дужками, що дозволяє точно визначити авторство тексту. Загалом, обсяг внесених доповнень, виправлень та приміток склав 139 сторінок [120, с. X]. В обговоренні нової редакції тексту “Лекцій” приймали участь також відомі історики В. Латишев, А. Тихоміров та М. Карєєв [120, с. XI]. Третє видання курсу лекцій було здійснено у Санкт-Петербурзі у 1913 – 1916 рр.

До *четвертого блоку* можна віднести рецензії М. Петрова [146; 147; 136] та письмові відгуки стосовно тих чи інших моментів наукового життя факультету [143; 144; 145; 108; 129], а також “Звіт про стан та діяльність Харківського університету за 1854/55 навчальний рік”, автором якого був М. Петров [138].

Важливим видом джерел особового походження є спогади учнів і сучасників М. Петрова, які дають уявлення не тільки про особистість ученого, але й про колорит та атмосферу Харківського університету того часу.

У першу чергу слід назвати спогади А. Деревницького, який був знайомий з М. Петровим впродовж “шести – семи” років [77]. Крім біографічних даних автор наводить цікаву інформацію про особистісні якості колеги. Цінними є також спогади В. Бузескула про Харківський університет 60-х рр., які містять чимало яскравих характеристик історика [71].

Спогади М. Ковалевського [83], А. Воронова [74], П. Вейнберга [73], Н. Мазуренка [88], І. Любарського [87], Н. Леваковського [85; 86], М. Де-Пуле [75; 76] стосуються мікроклімату університету, ставлення студентів до занять, до професорів-викладачів.

Цінні відомості про Харківський університет містяться також в автобіографіях Д. Багалія [70], М. Костомарова [84], Д. Яворницького [69]. У цих працях М. Петров згадується лише побіжно, проте вони дають яскраве уявлення про загальну атмосферу, яка панувала в Харківському університеті в роки науково-педагогічної діяльності М. Петрова. Відомий історик та етнограф Д. Яворницький, вихованець Харківського університету, виклав свої студентські враження в автобіографічній повісті “За чужий гріх” [107; 165]. В образі історика Морева він втілює риси свого вчителя – професора М. Петрова, змалював його манеру викладання, погляди на історію як науку.

Епістолярна спадщина представлена в дослідженні листами доньки М. Петрова О. Романовської-Романько [64] та її чоловіка Б. Романовського-Романька [65] до В. Бузескула, колег М. Петрова по кафедрі та його учнів

В. Надлера [63] та А. Деревицького [62] до В. Бузескула (ці джерела зберігаються в ПФА РАН), Д. Яворницького до Д. Багалія [79].

Значний за обсягом масив становлять документальні джерела, представлені організаційними та розпорядчими документами. Серед них слід передусім назвати імператорські укази, циркуляри по Харківському учбовому округу, університетські статuti тощо. Ці документи висвітлюють політику уряду в галузі освіти, допомагають визначити роль університетського викладача в системі підготовки наукових кадрів, дослідити організацію наукової роботи університетських професорів.

Важлива інформація міститься у документах Міністерства народної освіти – звітах та повідомленнях про діяльність Харківського університету, накази та постанови з кадрових, навчальних і організаційних питань. Ці джерела містять корисну інформацію про громадську діяльність М. Петрова, висвітлюють різні аспекти його педагогічної та наукової творчості.

Цінний матеріал для дослідження біографії М. Петрова містить документація з організації навчальної та наукової роботи в університеті: огляди викладання предметів і розподілу занять, звіти про стан і діяльність Харківського університету, протоколи засідань Ради Харківського університету та ін. Комплексне використання цих джерел дає можливість детально дослідити процес викладацької, наукової та громадської діяльності М. Петрова. “Звіти” і “Протоколи” допомогли виявити низку невідомих раніше фактів науково-педагогічної діяльності історика, висвітлити його стосунки з колегами, оцінити його роль у житті університету. Інформація з “Обозрений преподавания предметов в Императорском Харьковском университете” містить також докладні відомості про наукове навантаження М. Петрова та тематику його лекційних курсів.

Формулярні списки М. Петрова, які зберігаються в ЦДІАК України [56, арк. 187 – 188] та РДІА [68, арк. 588 – 594], містять важливу інформацію, що стосується його службових обов’язків та кар’єрного зростання.

Окремі характеристики особистості історика містить листування між Міністерством народної освіти, ректором Харківського університету, попечителем Харківського учбового округу щодо тих чи інших питань навчального процесу [57; 68, арк. 586 – 587, 639; 67, арк. 22 – 25, 29; 66, арк. 3 зв. – 32]. Ці джерела зберігаються у ЦДІАК України та РДІА.

Таким чином, фрагментарне вивчення особистості М. Петрова в історичній літературі та репрезентативна джерельна база дають можливість успішно вирішити поставлені в дослідженні завдання.

Всебічний аналіз джерел дозволяє реконструювати громадське й приватне життя М. Петрова, деталізувати окремі факти його біографії, виявити характерні риси його особистості.

Комплексне використання джерел також дає можливість виокремити етапи наукової діяльності М. Петрова, виявити особливості його бачення всесвітньої історії, історіографії всесвітньої історії, з'ясувати погляди на теоретико-методологічні проблеми у пізнанні історичного процесу.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ

І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ПЕТРОВА

2.1. Становлення особистості М. Петрова

Життя Михайла Назаровича Петрова (1826 – 1887 рр.) припадає на складну і суперечливу епоху в історії Російської імперії. Деякі західні історики позначають цей період в історії Російської імперії яскравим неоднозначним терміном “emancipation” [362, с. 24, 76, 94; 372, с. 1, 3], маючи на увазі зрушення в усіх сферах життя. На життєвий шлях М. Петрова наклали відбиток події, що стали переломними в історії країни: скасування кріпосного права, реформи місцевого самоврядування, земська, міська, судова та особливо реформи в галузі освіти і друку, які стали поштовхом до інтенсивної модернізації усіх сфер життя суспільства. Складне сплетіння соціальних відносин традиційного і нового індустріального суспільства, тиск політичних структур, що вже відмирили, відсутність справжнього громадянського суспільства – усе це визначало особливості російської суспільної думки, її проблематику та спрямованість [294, с. 157 – 158].

Більша частина викладацької та наукової діяльності М. Петрова припадає на цей переломний період в історії Росії. Кримська війна засвідчила, що політична, економічна та військова системи Росії не здатні більше підтримувати її статус великої європейської держави. Необхідність у переоцінці імперії та її ролі у світі стала нагальною. З послабленням цензури загострилися дискусії на цю тему.

Якщо характерною особливістю ідейного життя Росії в 40-х – 50-х рр. XIX ст. було протистояння між слов'янофілами та західниками, то на 70 – 90-ті рр. XIX ст. припадає остаточне оформлення ідеології лібералізму [288, с. 28]. Паралельно активно розвивається і російська ліберальна історіографія.

У цей період відбувається модернізація системи вищої освіти. Університети стають головними осередками науки, у тому числі й історичної. Своєрідність соціально-економічної дійсності Росії у другій половині XIX ст. зумовила увагу істориків до проблем західноєвропейської історії та намагання віднайти місце історії власної країни у загальносвітовому історичному процесі.

М. Петров був одним із яскравих представників саме цієї епохи. Загалом усю його науково-педагогічну діяльність можна умовно поділити на три етапи. Перший етап охоплює період становлення особистості М. Петрова, формування кола його наукових інтересів. Цей етап включає роки навчання та перші роки викладання в Харківському університеті. Другий етап пов'язаний з підготовкою докторської дисертації та нарисів із всесвітньої історії. Загалом саме на цьому етапі відбувається формування основних методологічних підходів та їх реалізація в конкретно-історичних дослідженнях. На третьому етапі ідейні, методологічні та тематичні уподобання історика втілюються у практичній викладацькій діяльності. У цей час він переймається переважно проблемами викладання історії.

Михайло Петров народився 3 листопада 1826 року у м. Вільно. Його батько Назар Петров походив з села Богородського Оренбурзької губернії. За походженням – “мордвин із новохрещених державних селян” [77, с. 2]. 1807 року він вступив на військову службу каноніром. 1812 року Назар Петров брав участь у битві при Бородіно, за що одержав “знак отличия” Георгіївського ордену. Завдяки цій заслuzі його ім'я разом з іменами інших героїв Бородіно навіки вкарбоване на стіні храму Христа Спасителя в Москві [347, с. 84]. Назар Петров отримав “солдатського Георгія”, який не давав тих привілеїв, що передбачалися при нагородженні самим орденом: право на спадкове дворянство, пенсію з орденських сум [188, с. 536], пільги на влаштування своїх дітей у навчальні заклади [195, с. 9] і т. ін. Однак він зробив непогану військову кар'єру і дослужився до чину обер-офіцера.

Михайло завдяки заслугам батька отримав статус не селянина, а “дитини обер-офіцера” (згідно його формулярного списку) [68, арк. 588 зв.] і отримував

відповідний чин, що підтверджується також статистичними даними: 1844 р. (саме цього року Михайло вступав до університету) на історико-філологічний факультет було прийнято 14 студентів, серед яких не було жодного селянина, тільки діти купців, дворян, “з духовного звання” та чиновників [89, с. 26].

Мати М. Петрова походила із “Західного краю”, з польської родини Єзерських. А. Деревицький зазначає, що М. Петров утратив матір ще в дитинстві, залишившись зі своїми двома старшими братами Іваном і Миколою на руках у батька, котрий згодом знову одружився і мав ще двох дітей від другого шлюбу [77, с. 2]. Завдяки матері Михайло успадкував чимало польських традицій, що особливо давалося взнаки під час його навчання в університеті, коли “польською він говорив краще, ніж російською” [77, с. 10].

Оскільки батько Михайла служив при Віленському військовому гарнізоні, родина Петрових мешкала у столиці Литовсько-Віленської (саме так вона називалась з 1801 по 1840 р. [187, с. 384]) губернії – місті Вільно. Михайла, природно, готували до військової кар’єри [77, с. 3]. Що стало на заваді цим планам – невідомо. Можливо, таким був вибір самого Михайла. Це могло спричинити певний конфлікт між ним і родиною. Таке припущення, до речі, може пояснити майже повну відсутність спілкування між Михайлом і родиною у майбутньому.

У серпні 1838 р. він вступив до Віленської гімназії, яку успішно закінчив 1844 р. За наказом попечителя Білоруського навчального округу його, як такого, що “закінчив курси з відмінними успіхами”, було направлено до Харківського університету для продовження навчання за державний кошт.

1844 року М. Петрова було зараховано казеннокоштным (того року він був єдиним казеннокоштным студентом з поміж 14 своїх товаришів [89, с. 26]) студентом мовного відділення педагогічного інституту при Харківському університеті. 1849 р. мовне відділення було реорганізоване в історико-філологічний факультет університету [198, с. 25]. Його було звільнено від складання вступного іспиту на підставі відгуку директора гімназії про його відмінні успіхи.

Навчання М. Петрова припадало на час міністерства С. Уварова, коли у викладанні панував “дух Російський під потрійним впливом Православ’я, Самодержавства і Народності, який збуджував в умах повагу до Вітчизняної історії, Вітчизняної мови і Вітчизняних установ” [328, с. 125]. Як відомо, С. Уваров завершив формування навчальних програм на основі класичної освіти, створив централізовану систему управління навчальними округами з обмеженою університетською автономією, запровадив обов’язкові закордонні стажування за державний кошт для випускників, які готувалися до викладання у вищих навчальних закладах [328, с. 112; 323, с. 270].

Великий вплив на формування поглядів М. Петрова справили викладачі Харківського університету О. Рославський-Петровський, А. Валицький, І. Срезневський. В. Бузескул серед учителів М. Петрова виділяє також П. Гулака-Артемівського (з російської історії), О. Протопопова (з філософії), В. Якімова (з російської словесності) [174, с. 2].

М. Петров уже не застав відомого професора всесвітньої історії М. Луніна. Твердження про те, що він встиг ще послухати його лекції [204, с. 308], не відповідає дійсності. Невигойно хворий М. Лунін з весни 1844 р. перебував у відпустці за кордоном і, повертаючись до Харкова, помер у Києві 14 жовтня 1844 р. [178, с. 327; 77, с. 5]. Однак традиції М. Луніна, якого М. Костомаров називав “одним з найкращих викладачів всесвітньої історії, які коли-небудь зустрічались в наших університетах” [266, с. 22], міцно вкоренились в університеті і так чи інакше вплинули на М. Петрова. Як і його попередник В. Цих, М. Лунін особливу увагу приділяв теоретичним проблемам історії. Саме від нього М. Петров запозичив схильність до узагальнень, уміння створювати у слухачів і читачів цілісне, образне бачення світового історичного процесу. М. Лунін так визначав зміст історії: “Історія просякає усе: і мрамур, і полотно, і пергамент, і шовк, і домашнє начиння; її відлуння чути і в тисячолітніх склепіннях рицарського замку, і в руїнах стародавнього абатства... і в убогій одежині смиренного пілігрима, і у важких латах хрестового воїна...” [178, с. 367]. М. Лунін також знайомив студентів із

методами історичного дослідження, критикою джерел, принципами відбору і реконструкції історичного матеріалу. Вихований на ідеях європейської історичної думки, він прагнув створити універсально-історичну конструкцію, оскільки натоді нічого подібного в російській історіографії не було [338, с. 33]. Згодом цю ідею М. Луніна М. Петров утілював у власній концепції всесвітньої історії.

З усіх вчителів найбільший вплив на М. Петрова справив О. Рославський-Петровський, який крім статистики, викладав курси історії стародавнього світу, середніх віків і спецкурс з історії Риму. Саме йому М. Петров подав свою кандидатську дисертацію. На магістерському іспиті О. Рославський-Петровський був його головним екзаменатором, тому, як вважає А. Деревницький, “і підготовка до цього іспиту, без сумніву, мала проходити не інакше, як під близьким та безпосереднім керівництвом цього професора” [77, с. 10]. Усе це сприяло встановленню тісних стосунків між учителем і учнем.

Оцінки О. Рославського-Петровського як вченого і викладача відзначаються крайньою суперечливістю. А. Деревницький називав його одним з найкращих учнів М. Луніна, хоча й позбавленим “блиску, глибини думки й завершеності” свого вчителя [77, с. 7]. Він не був блискучим лектором, проте мав низку особистих чеснот, що приваблювало до нього студентів. Він довгий час очолював кафедру і був “одним із корисніших представників науки в Харківському університеті” [77, с. 8; 307, с. 3].

М. Петров згодом високо оцінював доробок свого вчителя в галузі стародавньої історії. Він зазначав, що О. Рославський-Петровський був одним із перших учених, які звернули особливу увагу на внутрішній побут народів, їх звичаї, релігію, літературу, мистецтво [108, с. 2009]. Так чи інакше, завдяки своїм науковим заслугам, О. Рославський-Петровський був, безперечно, авторитетною особою для М. Петрова [129, с. 116]. Саме через нього він успадкував традиції М. Луніна та зацікавлення історією Сходу.

Значний вплив на М. Петрова справив також професор грецької мови та літератури А. Валицький, поляк за походженням, прекрасний оратор та “ґрунтовний знавець предмета”, який після М. Луніна вважався чи не найбільш знаковою особистістю в Харківському університеті того часу. М. Костомаров згадував, що “Валицький відмінно володів словом і при викладанні свого предмета був набагато красномовнішим за Луніна” [84, с. 96]. Як і М. Петров, А. Валицький був уродженцем Віленської губернії, навчався в гімназії при Віленському університеті [183, с. 416]. Саме це і могло їх зблизити, оскільки М. Петров швидко увійшов до кола добрих знайомих Валицького, часто бував у нього, близько товаришував із його синами [77, с. 10].

Популярністю серед студентів користувались і лекції І. Срезневського. Він не належав до риторичної школи і “не ганявся за фразою, за зовнішнім ефектом” [77, с. 11]. Він викладав “енциклопедичний вступ до вивчення слов’янства”, у якому знайомив слухачів із побутом, віруваннями, літературою, мовою численних слов’янських народів (у тому числі й українського) [331, с. 141; 267, с. 264]. Він спонукав студентів до самостійної роботи, демонстрував, як слід застосовувати теоретичні знання на практиці. Саме від І. Срезневського М. Петров успадкував неабиякий інтерес до історії слов’ян.

Початок 50-х рр. у спогадах А. Стоянова характеризується як “салонний період”, коли “студентів сортували за зростом і вправністю мундирного покрою, запрошували не обтяжувати себе головоломними науками, частіше з’являтися на танцювальних вечірках і на балах у дворянських зібраннях” [101, с. 14]. Розваги в парубоцьких компаніях, танці на балах і вечірках чергувались із зубрінням конспектів лекцій, читанням віршів Пушкіна і Бенедиктова, Беранже і Коллара, з обговоренням вдалої лекції або літературної новинки, з музикальними або вокальними вправами. Харківське суспільство бачило в студентах місцеву молодіжну еліту, і жоден вечір із танцями не обходився без їх участі. Коли обов’язки куратора Харківського навчального округу

виконував генерал-губернатор Кокошкін, інспекцію змусили стежити за тим, щоб на жодному значному балу не бракувало студентських мундирів. Для губернаторського салону відбиралися студенти, які, крім вправності в танцях, відзначалися “щасливою зовнішністю та витонченістю манер” [77, с. 15; 85, с. 63; 86, с. 110]. До числа таких обранців належав і Михайло Петров, який замолоду славився “чудовою красою” [Додаток А], що дозволило йому швидко стати бажаним гостем в усіх харківських вітальнях.

М. Петров і за часів свого перебування в університеті, і на початку своєї викладацької діяльності “не цурався світських розваг” [77, с. 15]. З властивими йому рухливістю та жвавістю характеру він узагалі не схильний був зачинитись у стінах кабінету, цілком присвятити себе лише книгам і бути “аскетом науки”. Він не відзначався старанністю в заняттях, але завдяки неабияким здібностям швидко й легко засвоював те, що іншим давалось з труднощами.

Навчальне навантаження на історико-філологічному факультеті було найбільшим по всьому університету: студенти цього факультету мали слухати по 5 і більше лекцій на день. Рада факультету в 1845/46 навчальному році висловлювала занепокоєння з цього приводу і вказувала, що студентам через велику кількість аудиторних занять не вистачає часу, щоб вивчати те, що вони слухали на лекціях [228, с. 10]. Реально розподіл факультету за спеціальностями відбувся лише в 1870/71 навчальному році [228, с. 10].

Однак навчався молодий історик досить успішно. Серед 53-х творів, представлених у 1847/1848 навчальному році на університетський конкурс, його робота, написана латиною, була визнана найкращою. У травні 1848 р. він закінчив університет а його кандидатська дисертація була визнана однією з найкращих в університеті. Для написання дисертації він обрав тему “Цивілізація галло-франков во времена Меровингов”. Цей твір був досить об’ємним як для кандидатської – “близько 40 аркушів”, і написаний не за джерелами, а головним чином на основі досліджень Ф. Гізо, О. Тьєрі, Р. Феррана, Б. Нібура, Ф. Лоренца [174, с. 16]. Зауважимо, що для цього слід

було добре володіти іноземними мовами, зокрема французькою, оскільки перші переклади праць, наприклад Ф. Гізо, з'явилися у Росії тоді, коли М. Петров уже працював на викладачем всесвітньої історії [301, с. 155]. В. Бузескул пояснює пишномовний стиль дисертації впливом часу й прикладом провідних професорів [174, с. 3]. Відгук А. Деревницького про кандидатську роботу М. Петрова був більш стриманий. Він назвав її “досить розумною і тямучо складеною компіляцією, написаною живо і захопливо, мовою вишуканою і чистою” [77, с. 15].

У характеристиці, яку М. Петров отримав від ректора П. Гулака-Артемівського після закінчення університету йшлося про “цінність відмінних знань” молодого історика і “не менш відмінних педагогічних здібностей до повідомлення їх іншим, як письмово, так і словесно”, “невтомну старанність та завзяття до ґрунтовного вивчення предметів свого відділення” [174, с. 4].

Початок професійної діяльності М. Петрова припадає на досить складний період. Революційні події 1848 – 1849 рр. у Західній Європі спричинили в Росії посилення реакційного політичного курсу самодержавства, який, зокрема, виявлявся у більш жорсткому нагляді за освітою. З університетських програм було вилучено курси політекономії, філософії та зарубіжного права. Влада особливо прискіпливо наглядала за представниками вищих навчальних закладів [212, с. 72; 223, с. 102]. Було встановлено таємний нагляд за пресою, стала більш суворою цензура. У травні 1848 р. імператор розпорядився обмежити кількість своєкоштных студентів в університетах трьомастами особами. На початку 1849 р. почали розповсюджуватись чутки про можливе закриття університетів. З весни в університетах було припинено викладання державного права європейських країн. Були скасовані закордонні відрядження [328, с. 125]. Історична наука першою відчула на собі зміну політичної ситуації. Як справедливо зазначав М. Петров, “у нас давно вже заведено боятись історії як розсадника небезпечних думок”, що особливо помітно під час перехідних періодів: тільки-но ситуація починає загострюватись, “так перш за все беруться за історію – починають її

спрощувати, урізати, робити безвинною за формою і змістом” [117, с. 27]. Як влучно зауважив Д. Багалій, “університети були для царату за барометр політичного стану суспільства” [70, с. 103]. “Науково-дослідна робота, викладання, розповсюдження освіти... – усе було утиснуте, пригнічено, поставлено в найжорсткіші умови.... Основна увага приділялася не науковій цінності лекцій, а їх благопристойності. Вивчення суспільних наук постаралися звести до мінімуму” [359, с. 144].

Оскільки вирішення питання про подальше перебування М. Петрова при університеті і його підготовку до професорського звання дещо затяглось, то він змушений був розпочати листування з однією з курських гімназій з приводу призначення його на посаду старшого викладача російської мови. Ще одним кандидатами на цю ж таки посаду був А. Метлинський. Тодішній попечитель Харківського навчального округу Кокошкін послав запит про них ректорові університету П. Гулаку-Артемівському, який віддав перевагу М. Петрову.

Натомість М. Петров не поїхав до Курська, а вирішив продовжити навчання у Харківському університеті. У лютому 1849 року він подав клопотання на ім'я помічника попечителя кн. Цертелєва надати можливість “приготувати себе до звання магістра” і призначити йому річне утримання з “економічних сум Університету”. З урахуванням “обдарованості” й “успіхів” М. Петрова його з дозволу міністра народної освіти С. Уварова залишили в університеті на один рік. Йому призначили протягом цього часу “на утримання і навчальні посібники” двісті рублів [77, с. 16].

Починаючи з грудня 1849 р. він почав готуватись до магістерського іспиту. В. Бузескул повідомляє, що в університеті натоді були вакантними три кафедри: політичної економії, слов'янських діалектів і російської історії [174, с. 4]. Але у своєму проханні про допуск до іспитів він чітко висловлює бажання скласти іспит на ступінь магістра саме зі спеціальності “всесвітня історія”.

На розгляд ради факультету була представлена тема майбутньої магістерської дисертації “О характере государственной деятельности Людовика XI”. Вона дуже зацікавила історика і була ним опрацьована двічі: в 1850 р. – у вигляді розвідки, написаної для здобуття ступеня магістра всесвітньої історії, а в 1868 р. для одного з тих історичних нарисів, які принесли М. Петрову “літературне” визнання [77, с. 17]. До того ж ці два доробки хоча й мають спільну тему, дещо різняться за змістом, тому кожний із них можна розглядати як самостійну працю. Головним джерелом дисертації стали мемуари Ф. Комніна, які молодий учений використав не лише для дослідження особистості короля, а й для характеристики морально-етичних поглядів тогочасного суспільства. М. Петров дав неупереджену оцінку Людовіка XI, вказував що його діяльність не містила нічого загадкового, натомість була цілковито зумовлена історичною ситуацією.

Диспут, у якому брали участь студенти, члени факультету, депутати від інших факультетів і “сторонні, за особливим запрошенням, любителі просвітництва”, відбувся 3 листопада 1850 р. Опонентами М. Петрова було призначено професора О. Рославського-Петровського й ад`юнкта О. Зерніна. Публічний захист було визнано задовільним [148, с. 298].

Таким чином, на становлення наукових інтересів М. Петрова великий вплив справили провідні викладачі Харківського університету. Вони сприяли формуванню в молодого історика основних уявлень та понять про історичну науку, інтересу до проблем всесвітньої історії.

2.2. Основні напрями наукових досліджень історика (1851 – 1865 рр.)

З огляду на видатні здібності молодого науковця у листопаді 1850 р. рада факультету звернулася до Ради університету з проханням затвердити М. Петрова ад'юнктом, асистентом професора всесвітньої історії О. Рославського-Петровського. Цю пропозицію було підтримано більшістю голосів (19 проти 7). Але справа стосовно затвердження М. Петрова ад'юнктом дещо зволікалася. Такі затягування у вирішенні важливих питань через бюрократичні перешкоди були характерною рисою діловодства того часу. Західні дослідники особливо підкреслюють це “огидливе” явище, яке в середині ХІХ ст. досягло апофеозу, перетворившись на “ультрабюрократію” [369, с. 11; 365, с. 330; 368, с. 160]. Водночас М. Петров з липня 1850 р. не отримував платні і, за свідченням А. Деревицького, “бували дні, коли у нього буквально не було копійки в кишені, коли він сидів вечорами без свічки, бо не було за що її придбати, коли навіть і до приватних позик вдаватися ставало вже не зручно” [77, с. 19]. У лютому 1851 р. М. Петров звернувся до князя Цертелєва з проханням видати йому хоча б у рахунок майбутньої платні 75 руб. Це прохання було задоволене [174, с. 5].

Затвердження М. Петрова на посаді ад'юнкта відбулося 19 вересня 1851 р. [56, арк. 188]. (За свідченням М. Сумцова, М.Н. Петров почав працювати на кафедрі ад'юнктом у 1852/53 навчальному році [268, с. 136].) На початку служби він мав чин 8 класу. 1 вересня 1852 р. його було призначено на посаду секретаря історико-філологічного факультету [56, арк. 188], яку він обіймав упродовж майже усього часу своєї роботи в університеті. Відтоді почалася його викладацька діяльність, що тривала 35 років: спочатку він викладав історію середніх віків, пізніше – нового часу, а в останні роки своєї діяльності – стародавню й нову історію.

Молодий лектор захоплював слухачів прекрасним живим викладанням, влучними характеристиками, вмінням яскраво окреслювати особи та епохи. Щоправда, дехто вважав, що ці лекції були занадто пишномовними. А. Деревицький згадує, що і сам професор згодом також був схильний

ставитися критично до своїх перших спроб у викладанні в університеті. Частково він пояснював це відсутністю необхідної літератури у бібліотеці Харківського університету, через що М. Петров не мав змоги користуватись навіть провідними працями “корифеїв” історичної науки, не кажучи вже про твори другорядних істориків. Г. Вайтца, Ф.В. Гізебрехта він ґрунтовно почав вивчати лише за кордоном. К.Ф. Беккера і Ф. Лоренца він читав у російському, а Б. Нібура – у французькому перекладі [77, с. 19]. Твори Ф. Гізо, братів Тьєррі, Ж. Сисмонді, Л. Тьєра, А-Г. Баранта, А. Токвіля й інших він вивчав безпосередньо в університеті. Найбільший вплив на початковому етапі викладацької діяльності на М. Петрова справили французькі історики. Автори на зразок Ж. Мішле, які вміли “поєднувати глибину думки філософа і натхнення поета з талантом захоплюючої розповіді і глибокої вченості” [132, с. 10] назавжди стали його ідеалом.

Свої виклади М. Петров розпочав з курсу історії середніх віків, дотримуючись навчального посібника Ф. Лоренца [77, с. 20]. А ті зразкові систематичні курси, які принесли йому популярність як науковцю й викладачу, з’явилися набагато пізніше, лише у 70-х рр.

У другій половині ХІХ ст. починається новий етап розвитку історичної науки в Росії та Україні. Формуються наукові школи, об’єднані спільною тематикою досліджень і теоретичним підґрунтям. Виникають наукові товариства, які перетворюються на координаційні центри розвитку науки, розширюються міжнародні наукові зв’язки. Ці процеси стали можливими лише за умов загальної лібералізації суспільно-політичного життя у період царювання імператора Олександра ІІ (1855 – 1881). Атмосфера підготовки “великих реформ”, ліквідація цензурного гніту, відкриття нових періодичних видань і товариств, амністія декабристів, заклик до громадськості взяти участь в обговоренні актуальних проблем внутрішнього життя країни, способи уряду підняти міжнародний престиж Росії уможлилювали відносно вільний творчий пошук [338, с. 70; 211, с. 308].

У рамках лібералізації наукового життя в 1856 р. для науковців було відновлено закордонні відрядження [193, с. 90; 359, с. 135], які тривали півтора – два роки. Програму та маршрут подорожі дослідник міг складати самостійно.

М. Петров вирішив скористатися такою нагодою і того ж таки року подав прохання про стажування за кордоном [66, арк. 18 – 19 зв.]. У доповідній записці Міністру народної освіти А. Норову від 22 листопада 1856 р. він аргументував таку необхідність “надзвичайно не вигідними умовами для викладання Всесвітньої історії”: платня, яку він отримував за звання ад'юнкта, не давала йому можливості відвідувати столичні університети, аби “довірити мої власні заняття суду й порадам спеціалістів”; відсутність ступеня доктора позбавляла його сподівань на службове підвищення, а отримання цього ступеня було можливе лише за умов “всебічного й близького знайомства з предметами, що входять до кола історичних наук”; фонди університетської бібліотеки з всесвітньої історії були дуже бідні, особливо з історії середніх віків [66, арк. 19 – 19 зв.].

Листування з цього приводу між ректором університету, попечителем Харківського навчального округу та Міністерством народної освіти тривало два роки. Зрештою справу було вирішено на користь М. Петрова: якщо спочатку планувалося направити його “на стажування” з 1856/1857 навчального року на два роки в Німеччину і Францію [66, арк. 10], то за два роки було прийнято рішення про відрядження його у 1858/1859 навчальному році “на два роки в Берлін, Гейдельберг, Лейпциг, Бонн, Мюнхен, у Францію, Італію, Бельгію і Англію” [66, арк. 32] “із зобов'язанням, повернувшись із-за кордону, прослужити у відомстві народної освіти і переважно в Харківському університеті по два роки за кожен рік перебування в чужій стороні” [68, арк. 589 зв. – 590]. Дворічне зволікання з від'їздом М. Петрова в офіційному листуванні пояснювалось бажанням Ради університету запобігти “можливому послабленню історико-філологічного факультету” [66, арк. 29].

Таким чином, 16 липня 1858 р. М. Петров виїхав до Європи, де провів два роки, відвідавши Німеччину, Францію, Італію, Бельгію та Англію. [68, арк. 590 зв. – 591]

Головну мету перебування за кордоном М. Петров сформулював таким чином: “підготувати себе до якомога ґрунтовнішого виконання обов’язків університетського викладача всесвітньої історії” [137, с. 1]. Він був упевнений, що “не мав права ставати спеціалістом на шкоду загальному і якомога рівномірнішому знайомству з наукою” [137, с. 2]. Для цього він вважав за необхідне “познайомитись із сучасним станом не якого-небудь одного чи кількох відділів науки, але повного кола історичних знань, оскільки за нинішньої організації університетів викладання в них всесвітньої історії має складатись переважно в загальних її курсах, а не спеціальних” [137, с. 1]. Виходячи з цієї мети, М. Петров окреслив три основних напрямки своєї діяльності: 1) опрацювати літературу із загальної історії; 2) вивчити досвід викладання цієї науки в закордонних університетах; 3) ознайомитись з її головними допоміжними галузями та спорідненими науками [137, с. 2].

М. Петров відвідав Берлін, Лейпциг, Бонн, Бреславль, Гейдельберг, Вєну, Прагу, Мюнхен, Париж, Брюссель, Гент, Лондон, Флоренцію, Венецію, Рим, Неаполь і всюди намагався знаходити цікаві матеріали для поглиблення своїх знань. Він знайомився з університетськими курсами найвідоміших європейських істориків, внутрішньою організацією навчальних і наукових закладів, відвідував музеї та бібліотеки, оглядав пам’ятки старовини та археологічні колекції.

Багато часу молодий історик провів у Німеччині, де відвідав дев’ять університетів. Довго залишався у Берліні, де провів майже весь зимовий семестр 1858/1859 н. р. і частину літнього 1859/1860 н. р. Тут він слухав Л. Ранке, Й.Г. Дройзена, К. Ріттера й інших відомих істориків. Крім аудиторних занять, багато часу відводив роботі в Берлінській бібліотеці, що дало йому можливість ознайомитися з новітньою історіографією, скласти “повною мірою ясне й точне уявлення про характер і значення різних шкіл...”

. Він мав можливість також одержати консультації й поради професорів, відвідував їх “історичні семінарії”, під час яких під керівництвом досвідчених викладачів молоді вчені набували навичок самостійної роботи з джерелами. З особистими знайомствами М. Петрову особливо пощастило в Бонні, де професор Ф.К. Лоренц “з люб’язністю, яку він виявляв до всіх росіян”, представив його Й.-В. Льобелю й Ф.К. Дальману. У Мюнхені М. Петров слухав курс середньовічної історії Західної Європи Г. Зібеля. Там же він мав можливість познайомитись і з В.Г. Рилем, який викладав історію гуманізму і Реформації.

До плану подорожі М. Петрова входив Париж. Завдяки багатим науковим і культурним традиціям, відомим музеям, архівам, книгосховищам, пам’яткам художньої культури Париж був одним із центрів, де мріяв побувати кожен представник російського освіченого суспільства [281, с. 91]. М. Петров перебував тут недовго – близько п’яти місяців. Він дуже шкодував про це, оскільки в Парижі він знайшов чимало цікавої інформації, з якою не мав можливості детально ознайомитись за браком часу [137, с. 9].

З двох тижнів перебування в Лондоні кілька днів він присвятив бібліотеці Британського музею, ознайомився з виданими документами державних архівів, збірниками документів парламентської історії Англії. Невдовге перебування в Англії було зумовлено також тим, що М. Петров, за власним зізнанням, володів англійською мовою гірше, ніж німецькою і французькою [137, с. 11]. Тому історичну літературу Англії вивчав переважно в Берліні, Парижі та Брюсселі.

У Бельгії науковець перебував протягом трьох місяців, відвідав Брюссель, Гент і здебільшого працював у бібліотеках. В Італії знайомився з археологічними пам’ятками Рима та Неаполя.

М. Петров мав нагоду особисто познайомитися з такими корифеями історичної науки, як Л. Ранке, Ф.К. Шлоссер, Л. Гайссер, Г. Зібель, Й.Г. Дройзен, Ф. Міньє, Е-Р. Лабуле, Ф. Лоран [137, с. 13].

Найбільше інформації він зібрав з нової та новітньої історії європейських країн, особливо з історії Франції, Німеччини та Англії. Вивчав також літературу з середньовічної історії цих країн, історії Італії та Іспанії, магометанського Сходу, стародавнього Риму та стародавньої Греції, Скандинавських країн, Візантійської імперії.

3 листопада 1860 р. М. Петров повернувся до Харкова, “законно” “запізнившись на 4 місяці і 17 днів” [68, арк. 590 зв. – 591]. Знайомство з новітньою європейською історіографією справило величезний вплив на теоретико-методологічні погляди М. Петрова. Підсумком тривалих і ретельних занять став виданий ним у 1861 р. “Отчет о занятиях адьюнкта М. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии” [137], в якому він окреслив мету і завдання своєї подорожі, дав огляд європейської історіографії всесвітньої історії, визначив особливості викладання історії в європейських університетах та охарактеризував головні, на його думку, допоміжні галузі та споріднені з історією науки (археологію, географію, право, статистику тощо).

На підстав цього звіту у 1861 р. він видав монографію “Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії й Франції”, яку мав намір захистити як докторську дисертацію. Однак справа із захистом затяглася на кілька років через ускладнену процедуру здобуття ступеня доктора наук. До реформи 1864 р. претендентам доводилося витримувати дуже складні іспити з “головних і додаткових” предметів факультету. Це була досить важка і складна процедура. Вимоги до докторанта були надто невизначеними, що неминуче породжувало свавілля і зловживання на екзаменах. Лише “Ухвала” Міністерства народної освіти від 4 січня 1864 р. про наукові ступені скасувала докторські письмові та усні іспити, залишивши тільки диспут [217, с. 109, 116; 336, с. 193 – 194].

Наступна проблема для М. Петрова була пов’язана з вибором місця захисту: він не хотів захищатись у Харківському університеті і мав на це вагомні причини. А. Деревницький пояснює це початком “боротьби партій” у

Харківському університеті і прагненням М. Петрова уникнути будь-яких небажаних сутичок із колегами [77, с. 25]. Ситуація, коли здобувач міг стати жертвою боротьби професорських “партій”, була досить типовою для тогочасних російських університетів [217, с. 154]. Не становив винятку і Харківський університет: тут тривало протистояння двох ідеологічних угруповань: слов’янофілів (цю групу очолювали брати Лавровські) і лібералів, лідером яких вважався юрист Д. Каченовський [345, с. 26]. У Раді університету між ними точилася гостра боротьба, яка “доводила обох противників часом до крайнощів, до явних помилок і несправедливості” [72, с. 238]. Наприклад, Д. Каченовський висловлювався проти запровадження курсу історії слов’ян як зайвої розкоші, водночас П. Лавровський називав “поверховим” курс В. Іконнікова і висловлювався категорично проти його подальшого викладання в Харківському університеті. В. Бузескул, вражений такою несправедливістю, з гіркотою зауважував: “Курс Володимира Степановича, майбутнього автора “Опыта русской историографии”, академіка та почесного члена того самого Харківського університету, у якому він розпочав свою викладацьку діяльність і був зустрінутий так негостинно, назвати поверховим!” [72, с. 238]. Неприємності для М. Петрова були пов’язані з тим, що він був прибічником “партії” Д. Каченовського, у той час, як брати Лавровські мали в університеті більш впливові позиції. Типовим способом вирішення такого конфлікту було перенесення захисту дисертації в будь-який інший університет, до чого і вдався М. Петров.

Захист докторської дисертації відбувся лише у 1865 р. в Москві. Диспут проходив на історико-філологічному факультеті Московського університету. Оponentами М. Петрова виступили відомий історик В. Гер’є та професор Н. Попов [148, с. 294]. Свої зауваження щодо дисертації висловили також О. Бодянський і декан історичного факультету С. Соловйов. Останній, зокрема, відзначив високий науковий рівень дослідження та його “величезне” значення для вивчення всесвітньої історії в Росії, і зауважив, що автор зробив більше, ніж мав на меті: його робота це не просто історико-бібліографічний огляд, але

критичне дослідження новітньої західної історіографії, засноване на самостійному знайомстві з нею [148, с. 299]. За результатами успішного захисту М. Петрову було присуджено ступінь Доктора всесвітньої історії [68, арк. 591 зв. – 592].

Після повернення до Харкова із закордонної подорожі розпочинається новий період у науковій діяльності М. Петрова. Він перейняв найкращі надбання європейських професорів у галузі вивчення й викладання історії. У німецьких істориків запозичив ґрунтовність, працьовитість, спроможність до дріб'язкового аналізу явищ, суворість їхніх критичних прийомів. Від французьких професорів він перейняв ораторське мистецтво, схильність до узагальнень, але разом із тим вказував на їхнє недостатнє, слабке знайомство з іноземною літературою, поверховість, часом навіть дилетантизм [77, с. 24].

Систематичні та наполегливі заняття наукою, на жаль, негативно позначились на здоров'ї Михайла Назаровича: у нього було важке захворювання очей [67, арк. 22 зв.]. Ще в 1865 р. він провів більше чотирьох місяців за кордоном, де переніс шість операцій на очах. Повернувшись, він з впевненістю говорив про покращення та висловлював сподівання на відновлення зору [93, с. 41]. Але доля розсудила інакше. Хвороба прогресувала і загрожувала небезпечними наслідками. Виникла необхідність їхати за кордон для лікування у найкращих європейських окулістів. З цією метою, скориставшись канікулярним часом, М. Петров у кінці квітня 1867 р. відправляється до Берліна. Там він звернувся за допомогою до відомого лікаря Альберта фон Грефе. Звідти направився до Вісбадена. Ця подорож тривала близько п'яти місяців. Фінансове становище М. Петрова значно ускладнювалося необхідністю робити великі витрати на лікування очей. Так, лікування за кордоном у 1865 р. настільки погіршило його становище, що він змушений був звертатися до Ради університету за грошовою допомогою у розмірі 400 крб. [93, с. 41].

Лікуватися М. Петров їздив і до Криму. Подібні поїздки фінансувалися не завжди. Відомо, що у 1863 р. М. Петров направляв подібне прохання про

фінансування подорожі “для користування морськими купальнями та виноградним лікуванням” [67, арк. 24] попечителю Харківського навчального округу, а той, у свою чергу, до міністра народної освіти. Лише з дозволу міністра М. Петрову, який тоді виконував обов’язки екстраординарного професора, було видано 400 крб. Гроші ці призначались зі спеціального кошторису міністерства на поточний рік “на допомогу викладачам та чиновникам університету” [92, с. 36; 67, арк. 29].

Повернувшись до Росії після чергового курсу лікування в Німеччині у 1867 р., М. Петров видав підготовлений раніше детальний аналіз докторської дисертації В. Надлера “Адальберт Бременський” [146, с. 204 – 221]. В університеті в цей час він викладав курс Нової історії (XVI – XVII ст.).

Водночас він готував до друку збірник нарисів з всесвітньої історії. Ця книга була написана на основі виданих М. Петровим у попередні роки статей з різних проблем всесвітньої історії. До неї увійшли нариси про видатних історичних осіб – Магомета, Германіка, Жанни Д’Арк, Савонароли, Томаса Мюнцера, Філіпа II. Завдяки вишуканій художній формі, влучним характеристикам, цікавому, легкому, живому викладу матеріалу цю книгу вважають “першою у вітчизняній літературі науково-популярною роботою з всесвітньої історії” [198, с. 27].

Така форма викладу матеріалу була обрана М. Петровим не випадково. Він був переконаний, що з усього історичного матеріалу слухачі найкраще запам’ятовують те, що “певним чином вразило їх уяву” [117, с. 9], а тому історію слід викладати цікаво. Завдання історії як науки, на його думку, полягає “у художньо вірному відтворенні минулого” [120, с. 2]. Він шанував тих дослідників, які не цуралися поетичної мови у своїх наукових творах. Так, він зі співчуттям наводив слова Маколя: “останнім часом... манера писати змінилась. Розповідь викладача стала більш точною. Сумнівно, чи більш точні уявлення отримав від того читач. Ми майже готові вважати, що найкращі історії саме ті, де в міру додано трохи поетичної вигадки. Дещо втрачено у точності розповіді, проте багато виграно в її загальному враженні, зникли

деякі тонкі лінії, натомість великі риси епохи вкарбувались у душі навіки” [131, с. 129]. Відтак, М. Петров намагався надати історії художньої форми, яка сприяла легкому запам'ятовуванню матеріалу і позбавляла від необхідності “зубріння”. Проте дехто із сучасників вважав, що художня форма позбавляла його твори науковості. За словами його учня А. Деревецького, “Петров належав до школи тих письменників-істориків, яким колись дорікали, що їх твори написані занадто вишуканою мовою, щоб претендувати на назву наукових” [77, с. 27].

Така точка зору деяких колег М. Петрова спричинила чимало перешкод у підготовці книги до друку. М. Петров просив профінансувати її видання з університетських коштів. На засіданні Ради університету 10 вересня 1868 р. П. Лавровський дав суворий відгук про збірник статей М. Петрова. Він охарактеризував їх як легку компіляцію, а відтак вважав публікацію книги за державний кошт справою марною й непотрібною. М. Сумцов пояснює таку принциповість тим, що М. Петров “перейшов на бік Каченовського” [268, с. 219]. Саме Д. Каченовський втрутився у цю справу, вказавши у спеціальній заяві, що П. Лавровський у 1863 р. просив університет видати йому кошти на видання власного твору про св. Кирила та Мефодія. П. Лавровський намагався спростувати проведену Д. Каченовським аналогію, супроводжуючи це різкими закидами на адресу як Д. Каченовського, так і М. Петрова. П. Лавровський не погоджувався зі змінами та доповненнями, внесеними М. Петровим до статей, із яких складався збірник [97, с. 389].

Неоднозначним був і відгук проф. В. Надлера про цю книгу. Він зазначав, що збірник не мав на меті “самостійної критичної розробки, яка, втім, навряд чи можлива при обмежених фондах нашої бібліотеки”. В. Надлер також вказував, що в нарисах про Магомета, Мюнцера, Савонаролу “автор задовольняється, здебільшого, уже готовими дослідженнями й результатами відомих європейських учених, наділяючи їх, однак, своєю власною формою. Одні з його нарисів складені за яким-небудь одним твором, наприклад: Магомет – за Шпренгером, Фома Мюнцер – за Циммерманом,

Савонарола – за Перраном, Еразм – почасти за Фойгтом, інші з його нарисів є продуктом опрацювання декількох досліджень, або принаймні поєднанням різних поглядів”. При цьому вибір автора В. Надлер вважає досить вдалим, за винятком нарису про Савонаролу, базою для якого слугував твір Перрана, “зовсім несамотійний і чи не найгірший з усіх, написаних на цю тему” [96, с. 291].

М. Петров не погоджувався зі звинуваченнями з боку колег. Зазначивши, що йому “важко бути суддею у власному інтересі”, він усе ж наголосив, що думки, висловлені В. Надлером та П. Лавровським, насправді не зовсім відповідають дійсності, оскільки Перран шанований в Європі дослідник, має ступінь доктора, є членом-кореспондентом Туринської академії наук, а його праці написані на основі оригінальних документів [96, с. 296].

М. Петров зазначав, що він “не мав на меті вичерпного критичного дослідження, а тим паче – яких-небудь відкриттів у науці” [96, с. 296]. Він прагнув створити книгу “корисну і цікаву для публіки, особливо для юнацтва, яке навчається” [96, с. 297]. Як справедливо відзначав учень М. Петрова А. Деревицький, в “Очерках из всемирной истории” найяскравіше проявилися усі наукові й літературні таланти професора [77, с. 26]. Ця книга була призначена не тільки для спеціалістів істориків, а й для широкого загалу читачів. Водночас праці притаманний високий рівень науковості. Більшість статей мала біографічний характер. На початку кожної з них автор зазвичай аналізує літературу з обраної теми, а потім переходить безпосередньо до викладу матеріалу. Крім досліджень інших істориків, в основу деяких своїх нарисів (Германік, Людовік XI та Ліхтенштейн) М. Петров поклав також документальні джерела: “У статті про Ліхтенштейна, я, крім власних його мемуарів та поем Вольфрама і Готфріда, користувався ще трудами Сент-Поля, Бюшинга, Вейнгольда, Фалька та ще деякими посібниками; у статті про Мохаммеда, крім капітального дослідження Шпренгера, як базової основи, приймав до уваги погляди Вейля, Ренана і Бартелемі Сент-Ілера, тощо” [96, с. 295]. До того ж, зміни і доповнення,

внесені до збірника, дорівнювали десяти друкованим аркушам нового або абсолютно переробленого тексту і складали разом близько третини її обсягу.

Книзі судилося стати досить популярною. Уперше вона побачило світ у 1868 р. і згодом була перевидана тричі у 1882, 1896 та 1904 рр.

2.3. Науково-педагогічна діяльність М. Петрова (1866 – 1887 рр.)

Після захисту докторської дисертації М. Петров зосередив свою увагу на проблемах викладання історії. Суспільно-політичні зміни початку 70-х рр. справили значний вплив на вищу школу. Новий університетський статут, затверджений 16 червня 1863 р., вважають найбільш ліберальним в історії Росії. Кожен університет мав складатися з чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного та медичного. Збільшувалася кількість штатних професорів, зростали їх грошові оклади, підвищувався їх соціальний статус.

Статут, покликаний стати “гідним балансом між державою, факультетами та студентською силою”, надавав університетам широку автономію [370, с. 259; 371, с. 188, 203]. Рада отримувала право самостійно вирішувати усі наукові, навчальні та адміністративно-фінансові питання: присуджувати наукові ступені та вчені звання, розподіляти державні кошти, створювати відділення, відкривати кафедри, відряджати молодих учених за кордон на стажування. Університети мали власну цензуру, виписували з-за кордону книги, журнали й газети, які не підлягали митній перевірці. Таке ж право мав і кожний професор. Статут передбачав виборність ректора, проректора, декана з наступним затвердженням їх на посаді міністром народної освіти [232, с. 136, 275]. Це дозволило вдосконалити методи навчання так, що вітчизняна наука “піднесла своє значення до західноєвропейського рівня” [70, с. 103].

17 березня 1862 р. М. Петрова було затверджено на посаді “виконувача обов’язки екстраординарного професора на кафедрі всесвітньої історії”, 23 квітня 1866 р. – у званні “екстраординарного професора” [68, арк. 591 зв. – 592]. Через півроку, 20 вересня він отримав ординатуру [68, арк. 592 зв. – 593]. У січні 1867 р. з Новоросійського університету надійшло повідомлення про обрання його ординарним професором на кафедру всесвітньої історії. Очевидно, М. Петров ініціював переведення до Новоросійського університету. Можливо, підставою для цього слугувала вже згадана боротьба “партій” в Харківському університеті. Однак на засіданні Ради Харківського університету 14 січня 1867 р. він заявив, що змушений відмовитися від запропонованої йому кафедри [94, с. 9] і залишитися в Харківському університеті.

М. Петров не був кар’єристом. Про це свідчить, зокрема, такий факт. У 1868 р. О. Рославський-Петровський подав прохання про звільнення його з посади декана історико-філологічного факультету у зв’язку з бажанням присвятити себе науково-літературній діяльності. Рада університету оголосила вибори на цю вакантну посаду. Причому виявилось, що професори М. Петров та П. Лавровський обрані однаковою кількістю голосів: М. Петров – 14 виборних і 12 невиборних; П. Лавровський – 14 виборних і 13 невиборних). Людина, яка прагне керівної посади, спробувала б принаймні скористатися з такої нагоди. Але М. Петров відмовився від перебалотування на користь свого суперника. Деканом було обрано П. Лавровського [95, с. 196].

У 70-х рр. учений розробляє курси історії стародавнього світу, середніх віків та нового часу. Використовуючи досвід, набутий під час закордонного відрядження, у своїх лекціях він намагався поєднати всі найкращі надбання європейської історичної науки, знайти, так би мовити, “золоту середину”. Він розробляє низку спецкурсів з всесвітньої історії. Частина цих курсів базувалась, головним чином, на працях авторитетних представників західної історичної науки. Незважаючи на це, сучасники М. Петрова вказували на

“оригінальність і самостійність” думок їх автора: “ясність, зрозумілість, відсутність переважної маси подробиць, зручне й строго-систематизоване розташування матеріалу, точність висновків, і при всіх цих внутрішніх чеснотах надзвичайна вишуканість форми” [77, с. 25].

1877 р. при Харківському університеті було засноване Історико-філологічне товариство, метою якого був розвиток і розповсюдження історичних і філологічних знань. Згідно з § 7 його статуту, який було затверджено 24 грудня 1876 р., “наявні викладачі історико-філологічного факультету Харківського університету водночас вважаються членами-засновниками товариства” [102, с. 2; 98, с. 273]. Однак у документах товариства прізвища М. Петрова серед його членів не значиться [52 – 55].

Як зазначає В. Чесноков, у Російській імперії у XIX ст. гостро стояла проблема “дефіциту професорів”: не вистачало висококваліфікованих кадрів і викладачам часто доводилось читати курси, які не були предметом їх спеціальності [352, с. 168]. Так, у зв’язку з відсутністю викладача російської історії М. Петров неодноразово (1872 – 1873 рр. [91, с. 4], 1875 – 1876 рр. [228, с. 25]) читав студентам цей курс. М. Петров робив усе можливе, аби покращити рівень викладання історії у Харківському університеті. 1863 р. через хворобу професора Зернина звільнилася кафедра російської історії. Саме від М. Петрова надійшла пропозиція запросити на цю кафедру М. Костомарова як спеціаліста з історії Росії [163, с. 471]. Щоправда, М. Костомаров змушений був під тиском міністра Головніна відмовитися від цієї посади [312, с. 61].

М. Петров разом з іншими викладачами виступав ініціатором створення у Харківському університеті спеціальної студентської бібліотеки, покликаної забезпечити студентів необхідною літературою. Про незадовільний стан фондів бібліотеки з всесвітньої, особливо середньовічної, історії М. Петров писав навіть у доповідній записці Міністру народної освіти А. Норову. Він зазначав, що саме через це “із заснування Університету дотепер не написано було у Харкові жодної докторської дисертації з Всесвітньої історії” [66, арк.

19]. За даними К. Фойгта, бібліотека Університету складалася з 30 050 книжок, але право на користування бібліотекою мали “викладачі й чиновники Університету” [103, с. 33], тоді як спеціальна студентська бібліотека нараховувала лише 1107 книжок [103, с. 36]. Тому університет мав закупити необхідну літературу в достатній кількості. Передбачалося також створення спеціальної читальної кімнати на той випадок, якщо книжку не можна було взяти додому.

У вересні 1876 р. завершився двадцятип’ятирічний термін служби М. Петрова в університеті і його було переобрано на 5 років на посаду професора із затвердженням у званні “Заслуженого професора”, а в 1881 р. переобрано на наступний п’ятирічний термін [68, арк. 586 – 587, 592 зв. – 593, 639].

М. Петров переймався проблемою викладання всесвітньої історії у середніх і вищих навчальних закладах. Про рівень викладання історії у вищих навчальних закладах Російської імперії другої половини XIX ст. свідчать численні спогади сучасників. Так, відомий художник І. Рєпін, про час свого перебування в Академії мистецтв у 1864 – 1865 навчальному році, згадує, що викладач історії настільки детально вдавався до кожної дрібниці, що “протягом трьох років не міг завершити лекцій про самий лише Єгипет”. Студенти, готуючись до його іспиту, брали найповніші історичні праці, але й там не знаходили прочитаного професором на лекціях [99, с. 133]. Перевантаженість лекцій фактичним матеріалом була досить поширеною. Буденним явищем тоді була вимога вивчення тексту лекцій напам’ять. Переважна більшість викладачів обмежувалася читанням лекцій, в основу яких зазвичай був покладений той чи інший друкований посібник. Далеко не всі професори вважали за необхідне час від часу переглядати та поновлювати свої конспекти [359, с. 78]. На історико-філологічних факультетах практичні заняття проводились, головним чином, при вивченні мов. Лише деякі викладачі влаштовували щось на зразок семінарських занять у себе вдома.

Студенти аналізували твори своїх товаришів, влаштовували дискусії, знайомилися з науковою критикою джерел [359, с. 81].

М. Петров був одним із тих професорів, які гостро відчували необхідність докорінних змін у викладанні історії, пошуку нових методів, формування нових поглядів на історичну науку. Свої думки з цього приводу він виклав у статті “Историческая подготовка” (1881) [117], яка викликала значний суспільний резонанс. У ній автор критикував тогочасні методи навчання історії, указував засилля маси другорядних, не пов’язаних між собою фактів, які тренують пам’ять учня, але не його розум. Він вважав, що учнів треба зацікавити предметом, а не змушувати їх механічно заучувати факти. Свідоме вивчення, на його думку, приведе не лише до поглиблення знань, а й до розуміння предмета. Тому при викладанні історії так важливо простежити зв’язок між подіями, а не просто викласти факти. Виступаючи проти надмірної завантаженості викладів фактами, іменами та датами, М. Петров наводить як негативний приклад підручник для гімназій Д. Іловайського. Останній дуже болісно поставився до такої оцінки своїх робіт і у статті “Историческая подготовка – профессора Петрова” [225, с. 1 – 2] спробував спростувати погляди свого опонента.

М. Петров вважав історію одним із найважливіших навчальних предметів і зазначав, що необхідно приділяти особливу увагу зв’язку історії з сучасністю. “Історія вчить нас жити на світі свідомо” [31, арк. 1]. Усі сучасні явища мають корені в історії, тому для виховання гідного громадянина слід навчити юнака бачити в історії приклади та витоки сучасних явищ. Він бачив в історії “вчительку життя” і з обуренням зауважував, що “багато хто досі ще вважає, що єдине призначення історії у тому, щоб точно й достовірно повідомити учням, що, де і коли відбувалось” [117, с. 29].

Погляди М. Петрова на методику викладання історії були найбільш повно втілені у його навчальних посібниках і підручниках. Він склав перший у Російській імперії авторський курс лекцій з всесвітньої історії для вищих навчальних закладів. Щоправда, підготовлений автором текст “Лекцій по

всемирной истории” у 4-х томах був дещо скоригований і виданий у 1888 р. вже після його смерті. Згодом книга перевидавалася ще двічі, що свідчило про її неабияку популярність. До появи “Лекцій” у Росії користувалися перекладами курсів всесвітньої історії, складеними, здебільшого, німецькими істориками. Проте всі ці курси мали спільні риси: викладання подій у хронологічному порядку по країнах, часто-густо з довільним, несистематизованим добором фактів [301, с. 157]. Л. Матвєєва стверджує, що вітчизняних підручників з всесвітньої історії на початку 80-х років не існувало зовсім [284, с. 12]. Таким чином, М. Петров взяв на себе надзвичайно важливе і почесне завдання – створення курсу всесвітньої історії, який відповідав би вимогам тогочасної науки.

Лекції М. Петрова стали зразком самостійного вітчизняного підручника з всесвітньої історії. Як писав автор у передмові: “самостійність його буде, звичайно, не у відкритті яких-небудь сторін і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже наявних, але, головним чином, у російській точці зору на загальний рух всесвітньої історії і згідно з цим російським поглядом класифікації, відборі, плануванні й оцінці подій” [120, с. 42].

Ще однією позитивною рисою цього курсу було висвітлення вітчизняної історії у контексті всесвітньої. Іноземні автори ігнорували історію Росії, що, на думку М. Петрова, не давало змоги учням оцінити значення Вітчизни у всесвітньому процесі, зрозуміти її роль на міжнародній арені. У “Лекціях” історія Росії висвітлювалася в тісному зв’язку з міжнародними подіями, з’ясовувалася її історична роль. Тому не дивно, що появу такого підручника “дійсно вищого гатунку” вважали “безсумнівно утішним явищем” у вітчизняній історіографії [207, с. 45]. Лекційний курс харківського історика відрізнявся чіткою структурою, стислим і логічним викладом, обґрунтованими висновками [198, с. 28]. Щоправда, рецензенти часом називали цей курс “поверховим”, зазначаючи надмірну “узагальненість” матеріалу [224, с. 13; 300, с. 28]. Однак, автор ставив собі за мету показати саме загальну широку картину історичного розвитку.

А. Деревницький згадує слова М. Петрова: “Треба писати так, щоб із книги слова не можна було викинути, щоб у ній не було нічого зайвого” [77, с. 31]. За словами В. Бузескула, “у Росії, при слабкому розвитку навчальної літератури, за браком посібників, хороші курси мають особливо цінуватись: учителю, наприклад, доводиться інколи вдовольнитись тим запасом відомостей, який виніс він з університету” [175, с. 47]. За цей лекційний курс М. Петрову в 1889 р. було присуджено премію Петра Великого.

Лекції М. Петрова з всесвітньої історії користувались неабиякою популярністю. Академік М. Нечкіна у 1921 р. використовувала його лекції для підготовки до екзаменів з історії середніх віків та історії Французької революції [78, с. 116, 119 – 120].

Чимало праць М. Петрова побачило світ вже після його смерті. Ініціатором видання спадщини М. Петрова стала його донька Олена Михайлівна Романовська-Романько. Вона та її чоловік зверталися за допомогою до колег і учнів М. Петрова, укладали контракти з видавцями, займались розповсюдженням книжок [64, арк. 1 – 16; 65, арк. 1 – 2]. Чи не найбільша роль у редагуванні та підготовці до видання праць М. Петрова належала його учню В. Бузескулу. У листі до нього Б. Романовський-Романько писав: “Моя дружина звикла сприймати Вас як опору наукового імені її батька” [65, арк. 2 зв.]. В. Бузескул допомагав опрацьовувати не тільки “Лекции по всемирной истории”, але й надавав консультації щодо перевидання “Очерков из всемирной истории”. Редакторами “Лекцій” були також А. Деревницький, А. Вязігін та В. Надлер. Щоправда, з В. Надлером, який редагував перше видання “Лекцій”, у О. Романовської-Романько виник конфлікт. В одному з листів до В. Бузескула В. Надлер писав, що вважає відредаговані листи лекцій М. Петрова “своєю власністю” і вимагає виплатити йому гонорар, а також висловлює готовність взяти на себе завершення редагування четвертого тому “Лекцій” з платнею по 50 карбованців за аркуш [63, арк. 1 зв.]. Донька М. Петрова висловила невдоволення з цього приводу [64, арк. 8] і, аби запобігти “можливим

вимаганням з боку спадкоємців Надлера”, за порадою А. Вязігіна, вирішила заново скласти весь курс за рукописами батька, не беручи до уваги вставок В. Надлера і взагалі усунувши його ім’я з нових видань [64, арк. 15].

Ще одна праця М. Петрова – підручник, призначений для гімназій, на жаль, залишилась незавершеною [44 – 51]. Рукопис цього підручника вміщує пропедевтику (вступ до курсу), географічний нарис та історію стародавнього Сходу й частину стародавньої історії Греції. Крім того, наприкінці кожного параграфу передбачалися питання для учнів, теми для шкільних і домашніх вправ з історії, перелік посібників, а також матеріал (терміни, явища), на який викладач мав звернути особливу увагу на уроці. Поясненням викладача автор надавав великого значення і тому в ґрунтовних посиланнях до тексту виклав численні детальні педагогічні вказівки та поради.

Яскравим підтвердженням того, що М. Петров проводив реальну діяльність з удосконалення викладання історії, є впровадження ним у Харківському університеті системи семінарських занять. Новий статут 1863 р. сприяв покращенню викладання історії. Поширюється застосування практичних занять, на яких студенти оволодівали основами самостійної роботи з джерелами та спеціальною літературою [230, с. 290]. Семінарські та практичні заняття в російських університетах почали приживатися лише наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. У Московському університеті вони були вперше запроваджені сучасниками М. Петрова: В. Гер’є з всесвітньої історії, а згодом і С. Соловйовим з російської історії. [314, с. 153; 82, с. 317] У Харківському університеті першість у запровадженні “історичних вправ Ранке” віддають М. Петрову [301, с. 158].

Підвалини спеціальної історичної освіти було закладено в європейських університетах у другій половині XIX ст. Першість в цьому відношенні належала Німеччині [230, с. 200]. Саме тут виникли університетські історичні семінари, на яких важлива увага приділялася прийомам роботи з джерелами. Під час закордонного відрядження М. Петров мав змогу безпосередньо ознайомитися із подібними заняттями, які проводились провідними

німецькими професорами. Він відвідував семінари Л. Ранке і набутий досвід широко застосовував у роботі зі студентами Харківського університету. Запроваджені ним семінарські заняття мали досить чітку організаційну і методологічну структуру. Згодом найбільш розвиненої форми семінар досяг у педагогічній практиці таких професорів, як П. Виноградов, М. Кареев, М. Богословський, А. Савін у Московському, І. Лучицький у Київському, М. Кареев у Петербурзькому, М. Хвостов та В. Піскорський у Казанському університетах, та Ніжинському історико-філологічному інституті [294, с. 209].

У викладанні М. Петров застосовував індивідуальний підхід до кожного студента: у залежності від рівня підготовки він давав різні за складністю завдання. На користь цього свідчать також матеріали архіву історика, в якому збереглися пропоновані ним теми для студентських робіт [33]. На одному з аркушів наведений список студентів 1 курсу 1878/79 навчального року і напроти кожного прізвища вказана окрема тема, яку мав висвітлити студент [33, арк. 2].

М. Петров переймався також питаннями жіночої освіти. Ця проблема була досить актуальною для того часу і, без сумніву, особливо хвилювала його, оскільки після смерті дружини він залишився з дочкою, яку гаряче любив і вихованню якої збирався присвятити останні роки свого життя. У рецензії на книгу професора І. Лазаревича “Деятельность женщин” він критикує навчання жінок у загальноосвітніх закладах, влаштованих за чоловічими зразком. “Дівчина, завершивши повний курс в інституті, пансіоні або гімназії, приносить у сім’ю якийсь загальний, навіть занадто загальний розвиток... Але по суті вона не підготовлена ні до чого. Якщо вона заміжня, вона майже без користі чоловікові й дітям, тому, що знає те ж, що і чоловік, тільки менше й гірше його, і, зіткнувшись віч-на-віч із практичними інтересами сім’ї, починає з того щоб, якнайшвидше викинувши за борт своє шкільне навчання, нахвататись всяких відомостей, необхідних у повсякденному побуті. Якщо ж вона заміж не вийшла, а власних коштів не

має, то їй нічим заробити собі шматок хліба, тому що ґрунтовно вона не знає нічого”. Водночас він вважав, що необхідно “побільше шкіл професійних і спеціальних, які б давали суспільству надійних спеціалісток у різних галузях жіночої праці: “Нехай один засновує школу з головною метою вивчення мов, інший з мистецтвами на чолі, третій школу з переважним значенням домашнього господарства і рукоділля ...” [147, с. 1].

Останні роки роботи М. Петрова в університеті пройшли під час дії нового університетського статуту 1884 р., який замість колишньої (хоча й обмеженої) автономії запровадив повне підпорядкування університетів міністерству освіти, а відтак і бюрократичного контролю над ними. Було введено систему призначення, а не виборів на посади професорів, деканів, ректорів, голів екзаменаційних державних комісій, міністерство затверджувало розподіл лекцій [292, с. 170; 286, с. 346; 332, с. 46]. Студенти були віддані під владу інспектора, незалежного від професорської ради і підлеглого ректору й куратору навчального округу. Д. Багалій зазначав, що новий порядок призначення згори “по усмотрению начальства” призвів до корупції та підлабузництва серед професури. Така система “висувала наверх гірші елементи й ставила у важке становище кращі, поступові” [70, с. 112]. Професори відчували на собі тяжку руку кураторів округу, що втручалися в суто наукові справи.

У спогадах М. Петров згадується як гідна, шанована, доброзичлива людина. У своїх стосунках із людьми він був надзвичайно стриманий, експансивність не була властива його натурі. Полеміка ніколи не була притаманна ані його характеру, ані вподобанням чи нахилам [77, с. 28]. В. Бузескул згадував: “За своїми поглядами й характеристиками Михайло Назарович відзначався об’єктивністю і не був людиною партій, а всякі кружні шляхи та інтриги були йому глибоко антипатичні” [175, с. 47]. Найдорожчими, найсвятішими інтересами людства М. Петров називав “високе гуманне почуття, непохитну віру в добрі засади нашої природи, повагу до прав людини й громадянина, відвертий ентузіазм до справедливості, добра, моральності й

свободи, ненависть до всього, що може применшити, порушити долю нашого щастя й прогресу” [131, с. 159]. У характері М. Петрова яскраво проявлялись такі риси, як ґрунтовність, чіткість, старанність. Він любив свою справу, добре усвідомлював обов’язки щодо до неї і не змінював місце роботи, пропрацювавши в університеті все життя. Такі риси характеризують його як педантичну особистість [277, с. 64].

Діяльність М. Петрова як педагога один з його учнів В. Бузескул вважав важливішою за його науково-дослідну роботу: “У цьому відношенні він належав до числа найкращих і блискучих професорів не тільки нашого, але й інших університетів” [175, с. 46]. Чимало студентів – філологів та юристів – навчалося під керівництвом М. Петрова: “у південно-руських гімназіях переважна більшість викладачів історії та стародавніх мов – його учні” [77, с. 1]. На перевагу викладацьких талантів М. Петрова над науковими вказує і сучасний дослідник російської історіографії всесвітньої історії Г. Геккер [364, с. 93].

М. Петров, без сумніву, був одним із найбільш шанованих студентами професорів: дуже тактовний, він завжди тримав себе з гідністю, не шукав популярності, не підлещувався до студентів. Спокійний і репрезентабельний (Додаток А), він не відштовхував молодь холодністю та формалізмом [175, с. 47]. За свідченням його учня А. Деревницького, “студенти в ньому цінували не тільки прекрасного лектора, не тільки професора із широкою енциклопедичною освітою, але й людину, яка зуміла викликати в них до себе повну довіру і завжди охоче і з умінням допомагала кожному порадами й вказівками в усіх тих питаннях, які стосувались предмету його спеціальності” [77, с. 35].

Як “блискучого лектора” [70, с. 87] згадував М. Петрова і відомий історик Д. Багалій, якого 1876 р. було відраховано на півроку з Київського університету за участь у цвєтаївській демонстрації. Друге півріччя першого курсу навчання він перебував у Харківському університеті, де саме в цей час М. Петров викладав всесвітню історію.

Постать М. Петрова-викладача увійшла в українську літературу в образі історика Морева у повісті його учня Д. Яворницького “За чужий гріх” [165, с. 195; 156, с. 139; 107].

Суспільно-політична позиція історика в історіографії трактується неоднозначно: М. Смірін називає його демократом [335, с. 58], О. Вайнштейн – консерватором [182, с. 13]. На наш погляд, найбільш справедливою є оцінка Б. Вебера, який вважає М. Петрова лібералом демократичної орієнтації [184, с. 85]. За політичними вподобаннями М. Петров був монархістом, обстоював реформаційний шлях розвитку, засуджував революційні виступи. Бути монархістом у той час означало бути справжнім православним християнином, беззаперечно підпорядковуватися владі, усім державним установам і розпорядженням посадових осіб. Ці уявлення базувалися на Любові і Вірі в Бога, Царя і Вітчизну і не підлягали критичному переосмисленню [328, с. 6]. Однак він не був консерватором. В умовах Росії поняття “монархіст” і “консерватор” завжди знаходились в одному визначальному ряду, але в реальному житті вони не були тотожні. Російський консерватор – неодмінно монархіст. Але далеко не кожний монархіст був консерватором [328, с. 7]. Те, що М. Петров дотримувався монархічних поглядів, не заважало йому за іншими позиціями залишатись лібералом. У нього були також помітні й демократичні елементи, що не було винятком на той час: на середину ХІХ ст. лібералізм та демократизм були слабо розмежовані й у більшій частині істориків ліберальні та демократичні елементи своєрідно поєднувались і переплітались. Такими істориками були Т. Грановський, В. Цих, М. Лунін [258, с. 61]. Таких же традицій дотримувався і М. Петров. Очевидно, саме цим пояснюється певна суперечливість та еволюція його поглядів. Можливо, певний вплив справила і “перехідність” ситуації в різних сферах політичного, економічного, суспільного, культурного життя Російської імперії.

Життєвий рівень професури вузів у др. п. ХІХ ст. вважався “відносно високим” [243, с. 19]. Професорсько-викладацькі кадри належали до високооплачуваних категорій населення. Згідно з “загальним уставом

імператорських Російських університетів” (1863) оклади професорів було збільшено вдвічі у порівнянні з 1835 р.: ординарний професор отримував 3 тис. крб. на рік; (плюс “квартирні”, “столувальні”) [356, с. 25]. Згідно зі статутом 1884 р. було запроваджено запозичену з-за кордону гонорарну систему [70, с. 105]: крім окладу, викладачі отримували гонорар, розміри якого визначалися не кількістю чи якістю витраченої праці, а залежали від чисельності слухачів. Тобто, на факультетах, де навчалося більше студентів, платня була вища. Найбільший піврічний гонорар отримували професори юридичного факультету (421 крб.), а от на історико-філологічному факультеті він дорівнював усього 26 крб. на півріччя [356, с. 26].

Поміж вузівських викладачів у фінансовому становищі найбільш впевнено себе почували вихідці із заможних прошарків населення, які отримали багатий спадок. М. Петров не належав до їх числа. Він усього в житті досягав самотужки. Позбавлений будь-якої підтримки з боку близьких, він звик дбати про себе цілком самостійно. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що він додатково до основної посади майже усе життя обіймав посаду секретаря факультету, Він заступив на цю посаду перебуваючи ще у званні ад’юнкта, що дозволялось тогочасним університетським статутом, і виконував обов’язки секретаря з 1852 р. [56, арк. 188] по 1860 р. (під час його закордонного відрядження його заміняв П. Тихонович). У 1862 – 63 рр. він заміняв на цій посаді А.А. Потебню. Знову цю посаду він обіймав з 26 квітня 1885 р. по 14 жовтня 1886 року [228, с. 38]. Коли прийшов час виходити на пенсію, то він залишився працювати й далі, оскільки отримував вдвічі вищу платню (зарплата плюс пенсія в розмірі зарплати).

На початку своєї кар’єри, працюючи ад’юнктом 8 класу у 1854 р. М. Петров отримував: жалування 571 крб. 84 коп. і квартирних – 85 крб. 80 коп. Разом – 657 крб. 64 коп. [56, арк. 188]

В останній рік своєї діяльності Михайло Назарович отримував: 2400 крб. платні, по 300 крб. столових і квартирних, 1372 крб. 41 к. пенсії та ще

додатково 300 крб. платні за виконання обов'язків секретаря факультету. Разом – 4372 крб. 41 к. [100, с. 11].

Михайло Назарович не мав власного будинку і змушений був винаймати квартири. Так, відомо, що він принаймні тричі змінював місце проживання. У 1868 р. він мешкав за адресою: вул. Сумська, будинок 16 [104, с. 23]. У 1872 р. він мешкав на Конторській вулиці, в будинку Зимницької [105, с. 478]. 1875 р. його квартира розташовувалась на Миколаївській площі, у будинку Пащенко-Тряпкіна [106, с. 55].

М. Петров дослужився до чину “действительного статского советника”. За сумлінну службу був нагороджений трьома орденами (св. Анни 1 ступеня – 1885 р., св. Станіслава 1 ступеня, св. Володимира 3 ступеня – 1875 р.) та медаллю в пам'ять війни 1853 – 1856 рр. [68, арк. 592 зв. – 593; 100, с. 11].

Науково-педагогічна діяльність забирала у професора майже увесь час. Подружнє життя він почав досить пізно: лише у 1871 р. одружився з донькою лектора італійської мови Єлизаветою Даніні. Щоправда, досить скоро молода дружина померла і він залишився з маленькою донькою, яку дуже любив і якій присвятив усе подальше життя.

Що стосується останніх днів життя, то В. Бузескул повідомляє, що перед літніми канікулами 1886 р. професор остаточно завершив читання лекцій і вирішив піти у відставку, “не бажаючи залишатися бодай на півроку” [174, с. 6]. М. Петров неодноразово розповідав своєму учню й колезі В. Бузескулу, що йому час було відійти від справ, відпочити, він мріяв оселитись на півдні, у Криму, і зайнятися вихованням доньки. Улітку 1886 р. він справді з'їздив до Криму. Повернувся до Харкова, щоб протягом року владнати нагальні справи і назавжди залишити місто. Далі В. Бузескул повідомляє, що М. Петров “прихворів ще на святках”. Востаннє вони зустрічалися на початку січня, і професор скаржився на погане самопочуття, але згодом, як пише В. Бузескул, “нібито поправився”. А 23 січня 1887 р., у п'ятницю, у день смерті М. Петрова бачили знайомі, яким він “здавався здоровим, і годі було чекати катастрофи” [174, с. 6]. М. Петров із дня на день

чекав рішення про пенсію і приготувався до від'їзду. Вчений помер від розриву серця [77, с. 1].

Прослідкувати, як склалось життя його доньки Олени Михайлівни Петрової, доволі важко. Відомо, що одразу по смерті батька опікунство над нею взяв на себе ректор Харківського (з 1890 р. – ректор Варшавського) університету І. Щелков [79, с. 23]. З її листів до В. Бузескула (зберігаються у ПФА РАН, м. Санкт-Петербург [64]) стає зрозумілим, що вона вийшла заміж за військового Бориса Степановича Романовського-Романька і родина часто змінювала місце проживання.

Вищевикладений матеріал дає підстави стверджувати, що науково-педагогічну діяльність М. Петрова можна умовно розділити на три етапи. На першому етапі відбувається становлення М. Петрова як історика, формування кола його наукових інтересів, методів, принципів роботи з історичним матеріалом. Формування особистості цього історика відбувалось під впливом провідних професорів Харківського університету М. Луніна, О. Рославського-Петровського, А. Валицького, І. Срезневського. Знайомство під час навчання переважно з французькою історіографією, філологічна підготовка обумовили його схильність до літературного опрацювання матеріалу, вишуканої манери викладу.

Оскільки предметом його фаху стала саме всесвітня історія, то на другому етапі він зосередив свою увагу на історіографії всесвітньої історії. Молодий науковець вивчав доробок відомих європейських істориків у цій галузі, внаслідок чого в подальшій діяльності його визначала неабияка увага до історіографії. Предметом спеціальних студій на цьому етапі стали також окремі проблеми всесвітньої історії. Особливу увагу він зосереджував на видатних історичних особах та їх ролі в історії.

Історіографічні студії стали йому також в пригоді й на наступному етапі, коли основну діяльність він зосередив на викладанні всесвітньої історії в університеті. Він переймався також теоретичними питаннями, пов'язаними з вихованням та особливостями викладання історії, займався впорядкуванням лекційних курсів з всесвітньої історії та підготовкою спеціального посібника для середніх навчальних закладів. Саме на цьому етапі сформувались основні риси і принципи його концепції всесвітньої історії.

М. Петров був не тільки талановитим істориком, а й непересічним викладачем. Завдяки своїй глибокій освіченості, стрункій методиці викладання історії він справив значний вплив на наступне покоління істориків. Його ім'я має посісти почесне місце в ряду таких істориків-викладачів, як Т. Грановський, В. Бауер, І. Лучицький, В. Гер'є та М. Карєєв.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. ПЕТРОВА

М. Петров належав до тих істориків, які приділяли значну увагу теоретичним питанням історичного пізнання. Сучасники називали його “істориком-філософом” [175, с. 45]. Саме завдяки цьому науковцю та його попередникам В. Циху, М. Луніну та О. Рославському-Петровському Харківський університет став першим осередком в Україні, де історія почала формуватись як наукова дисципліна з властивим їй теоретико-методологічним арсеналом [361, с. 236].

Сам предмет філософії історії відзначається певною багат шаровістю. На сучасному етапі розвитку історичної науки поняття “філософія історії” трактується у трьох основних площинах: онтологічній, гносеологічній та логіко-методологічній [167, с. 130; 256, с. 329; 358, с. 5; 206, с. 332]. Онтологічний вимір пояснює реальний історичний процес, гносеологічний має справу з процесом пізнання історичної дійсності, логіко-методологічний розглядає конкретні (вузькі) аспекти пізнання.

У XIX ст. основні зусилля істориків зосереджувалися передусім на онтологічних проблемах історичного процесу. Зміщення уваги на з'ясування гносеологічних і методологічних проблем було пов'язано з переходом у другій половині XIX ст. від класичної філософії історії до некласичної [167, с. 131].

У першій половині XIX ст. історична наука розвивалася під впливом ідей романтизму, основною рисою якого в історіографії був історизм і пов'язане з ним уявлення про “органічність”, тобто незалежність від свідомості, волі окремих осіб, розвитку історичного процесу. У першій чверті XIX ст. домінуючою проблемою російської філософії історії виступили відносини Росія – Схід. На початку 30-х рр. це питання набуло самостійного історіософського значення [169, с. 345]. Поряд з цим здійснювались спроби пояснити вітчизняну історію з позицій “загальних засад”, що лежать в основі

світу і ним керують. На основі пошуку “спільних, загальних” засад історії, знайомства з європейською духовною культурою під впливом західних філософських систем (І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Ф. Гегеля) формувався образ мислення, заснований на визнанні провідної ролі людського розуму. Утверджувалася впевненість у здатності розуму впливати на хід історичних подій і у відповідальності людини за свою участь в історії – як своєї країни так і всього людства [346, с. 271]. У розумінні історичного процесу та місця в ньому Росії слов’янофіли спиралися на ідею її принципової відмінності від Європи. Західники, як і слов’янофіли, були впевнені у високій історичній місії Росії, але вважали, що здійснити цю місію можливо лише засвоївши і подолавши історичний досвід Європи. Тобто Росія мала рухатись у напрямку західної цивілізації. До того ж особистість, індивідуальність окремої людини вони ставили над суспільством. Згодом західництво розпалося на лібералізм і революційне народництво, а слов’янофільство переросло у панславізм [346, с. 283].

З середини XIX ст. в історичній науці (особливо таких країн, як Англія, Франція, США, Італія, Росія) починається новий етап, пов’язаний з утвердженням методології та філософії позитивізму. Основні засади цієї філософії були сформульовані О. Контом і отримали подальший розвиток у працях Г. Спенсера. Позитивізм був спробою протиставити апіорним філософським концепціям таке розуміння світу, яке базувалось би на позитивних наукових даних і охоплювало б як природу, так і суспільство [230, с. 198]. Вплив позитивізму на історіографію у другій половині XIX ст. був панівним.

У 60-х рр. XIX ст. під впливом суспільних змін – скасування кріпосного права, здійснення низки реформ – у російській історичній науці набуває поширення теорія прогресу. Відбувається зміщення уваги на соціальні основи законів історичного розвитку, проблеми особистості та суспільства в історії, соціальну спрямованість особистості [346, с. 294].

Л. Таран стверджує, що українська історична думка з 70-х рр. XIX ст. розвивалася на методологічних засадах позитивізму, конструктивними ідеями

якого були опора на позитивне знання, одержане шляхом сумлінного вивчення джерел, повага до професіоналізму дослідника, увага до індивідуальності та специфічності історичних явищ, визнання їх залежності від місця та часу, постулювання генетичного принципу їх вивчення, вимога максимально точного описування фактів, пізнавальний оптимізм, перенесення акценту з діяльності окремих осіб на діяльність мас [343, с. 31].

Педагогічна та наукова діяльність М. Петрова припадає на середину – другу половину XIX ст. – час значних суспільних змін, пошуку відповідей на питання про подальший шлях розвитку Російської імперії, що вимагало від істориків теоретичного осмислення історичних проблем. М. Петров вважав, що філософсько-історична концепція, побудована апіорі, заважатиме історику об'єктивно викладати факти. Це до певної міри ускладнює з'ясування його філософсько-історичних поглядів, оскільки він свідомо не декларував своєї концепції у завершеній і цілісній формі. Натомість проблеми теорії історії М. Петров розглядав у спеціальних історико-теоретичних вступках до курсів (“пропедевтиках”), “Новейшей национальной историографии в Германии, Англии и Франции”, “Очерках из всемирной истории”, статті “Историческая подготовка”.

3.1. Історіософські проблеми у творчості М. Петрова

У творчій спадщині М. Петрова центральне місце посідають питання онтологічного характеру. Проте важливо зазначити, що сам дослідник дуже обережно ставився до взаємозв'язку філософії та історії. Для самого себе він встановив певну допустиму міру філософського в історичному: він застерігав від “надмірного привнесення філософії в історію”. М. Петров засуджував спроби вивчення історії в рамках певної філософської системи [127, с. 6; 148, с. 286]. Філософія, як писав харківський історик, “ввела в моду штучні, апіорістичні конструкції в історії, пристрасть нанизувати

факти на певну упереджену ідею, втискувати їх у заздалегідь вигадані рамки” [127, с. 7]. На його думку, філософсько-історична концепція має формуватися на основі вивчення історичних реалій як продукт емпіричних знань. Отже, не факти підводяться під певну систему, а навпаки, система формується і складається під час дослідження і аналізу фактів. Філософія історії, таким чином, постає як кінцевий результат пізнавального руху, а не навпаки. Він навіть говорить про “загальний закон”, згідно з яким “життя з його нагальними потребами сильніше за усі наукові системи” [134, с. 14]. Такий підхід до філософії історії застерігав дослідника від декларування цілісної концепції історії. М. Петров свідомо вказував на окремі її положення, не окреслюючи загальної системи.

М. Петров поділяв погляди Т. Маколея: “...найкращі історії саме ті, у яких розсудливо введено трохи поетичної вигадки. При цьому дещо втрачено в детальності розповіді, натомість виграно багато в її загальному враженні; зникли деякі тонкі лінії, натомість великі риси епохи вкарбувалися в душі навіки” [131, с. 129]. Цей принцип став для дослідника керівним у його науковій діяльності та знайшов своє цілковите втілення у його спадщині. Якщо керуватися сучасними характеристиками історичного та філософського підходів до реальної історії, то М. Петрова, безумовно, можна віднести до когорти “філософів історії”, бо саме філософ-історик “очищує події від історичних випадковостей, відокремлює важливе від другорядного і, підкреслюючи основні лінії історичного розвитку, надає реальній історії... ясності та схематичності” [221, с. 6]. Такий характерний для дослідника філософський підхід до історії одними з перших помітили й оцінили його безпосередні учні – А. Деревицький [77, с. 27] та В. Бузескул [175, с. 45].

Дослідник багато уваги приділяє процесу розвитку історичної науки. Він вважає, що “своїм походженням історія зобов’язана грекам” [127, с. 1], а її наукове становлення він пов’язує з виникненням християнства, оскільки саме

відтоді “відкрито шлях до безмежного вдосконалення людства” [114, с. 12]. Євангеліє звільняє людський геній від зовнішніх форм, символів та обрядів, які затримували його розвиток [114, с. 11]. Відтак ідея всесвітньої історії, на думку М. Петрова, належить римлянам, оскільки саме римська держава вперше надовго об'єднала увесь історичний світ, який складався з “історичних народів”. Християнство було основою середньовічної філософії, у якій історія представлена як єдиний всесвітній процес. Гуманісти відійшли від цієї ідеї, приділяючи більше уваги політичній та національній історії. Ідею всесвітньої історії відроджують просвітителі.

Слід зазначити, що М. Петров, подібно до просвітників, предметом своєї уваги вважав саме всесвітню історію. Він був переконаний, що якраз з'ясування всесвітнього характеру людської історії, філософське осмислення її сутності та форм вияву, основних тенденцій, стадій і закономірностей робить можливою коректну постановку і розв'язання будь-яких локальних проблем. Найбільш повно та яскраво ідея всесвітньої історії була втілена в роботах Вольтера та І. Гердера. Романтична історіографія (Ф. Гізо, Ф. Гегель, Л. Ранке) представила нові ґрунтовні зразки цієї ідеї. Наукова діяльність М. Петрова була спрямована на створення “всезагальної” історії в тому її розумінні, яке дещо раніше запропонував Т. Грановський [298, с. 147]. Тільки починаючи з нього, можна з упевненістю говорити про прагнення вітчизняних істориків до цілісного філософського осягнення світової історії [298, с. 128]. У харківського дослідника історичний процес постає не як проста сума історій окремих народів, а як єдиний загальний закономірний світовий процес [127, с. 1], хоча сам історик спеціально не розрізняє понять “всесвітня історія” і “всезагальна історія”, як це робив Т. Грановський. Курс лекцій, який приніс йому славу автора першого університетського підручника із загальної історії, називався саме “Лекції з всесвітньої історії”, хоча за змістом він являв собою саме курс “всезагальної історії”. Завдання його курсу полягало у тому, щоб продемонструвати хід розвитку “всезагальної” освіченості (“образованности”) [127, с. 32]. Всесвітня історія, на думку М. Петрова,

висвітлює “походження, розвиток та розповсюдження на землі всесвітньої освіченості, іншими словами – цивілізації або культури” [44, арк. 2 зв.].

Зміст історії як науки, на думку М. Петрова, складають усі сфери життя людства – суспільна, релігійно-моральна, розумова та економічна [127, с. 14]. “Істинна історія” має обіймати усі сфери життя народу: “від найважливіших подій його суспільної та всесвітньої діяльності до національного костюму та побутових дрібниць” [131, с. 62]. У своєму підручнику з всесвітньої історії для середніх навчальних закладів, який, на жаль, не було опубліковано, він так розкриває зміст історії: “Всесвітня історія пропонує нам відомості про те, яким чином різні народи і племена людські утворили громадянські суспільства або держави; які можливо-кращі устрої вигадували вони для цих держав; як постійно вдосконалювали свою релігію, закони та звичаї; які робили успіхи в науках, мистецтвах та промисловості; яким чином, спираючись на отримані знання і досвід, усе більше підпорядковували собі сили природи і покращували свій матеріальний побут; які видатні люди особливо відзначилися в цих різних видах діяльності; нарешті – як окремі племена і народи знайомилися та зближувалися між собою шляхом воєн, завоювань, колоній, торгівлі та інших відносин, передаючи один одному свої пізнання, винаходи і взагалі плоди своєї діяльності” [44, арк. 2].

Найголовнішою метою вивчення історії він вважав виховання особистості [117, с. 14]. Під виховним сенсом історії він розумів знання не про те, що, де і коли відбувалось, а “чому воно відбувалось так, а не інакше” [117, с. 30]. Практична користь історії полягає в тому, що “вона вчить нас жити на світі свідомо, тобто розуміти, звідки і як походять явища навколишнього суспільного життя і чому це життя саме таке, яким ми бачимо його тепер” [127, с. 15]. Тобто, основним виховним сенсом історії дослідник вважав самоідентифікацію та відповідну раціональну самореалізацію особистості.

Визначення початкової стадії історії людства у М. Петрова носило не антропологічний, а соціологічний характер: “давня історія починається з появи

на землі перших громадянських суспільств”, коли виникає можливість успішної співпраці людей, створення спільної культури [127, с. 37]. “Історичними часами” дослідник називав ті останні п’ять тисяч років, про які історики мають “більш чи менш вірогідні свідчення” [127, с. 18]. Мірилом історичності поставали, таким чином, достовірність та повнота інформації про той чи інший період. Так, епохи, “найближчі до нас”, він називав “цілком історичними” [131, с. 53].

Метою історичного процесу він вважав стан, коли “людина стає господарем власного життя”. Найбільшими благами, яких може прагнути народ і окрема людина, він називав “добробут і свободу” [117, с. 13]. Розвиток освіченості дає людині можливість досягти певного рівня свободи, коли вона здатна до свідомого вибору та самореалізації. Узагалі ця ідея не набула належного розвитку в його творах і представлена досить схематично. Об’єктивна історія людства у М. Петрова є картиною безперервного руху всесвітньої освіченості у напрямку до постійного вдосконалення. Головним механізмом цього вдосконалення у нього постає людська праця (про роль праці в історії людства говорив ще І. Кант). Нескінченність майбутнього історії як процесу розвитку людської освіченості М. Петров пов’язує з християнською релігією.

М. Петров, як й інші історики-ліберали того часу, дивився на всесвітню історію як на природно-історичний процес, який рухається, незважаючи ні на які перепони, у прогресивному напрямку. Прогресистська концепція історії з часів епохи Просвітництва почала широко використовуватися в ролі загального закону, який детермінує динаміку історії. М. Петров зазначає, що “вчені досі погодились тільки... стосовно одного загального закону” в історії – а саме закону постійного прогресу [127, с. 14]. Під стимулом історичного розвитку дослідник розуміє “ідею прогресу” – певне ідеальне уявлення доби, котрим “частково вимірюється рівень морального розвитку суспільства” [114, с. 174]. Так, “нерухливість та застій” арабського світу він пояснює відсутністю подібних ідеалів як у сфері думки й почуття, так і в суспільному житті.

Арабському світові, таким чином, була невластива “ідея прогресу, яка слугувала довічним стимулом руху й змін у європейському житті” [114, с. 100].

На кінець XIX ст. популярність прогресистського напрямку філософії історії помітно спадає. Сьогодні прогресистській концепції історії закидають відсутність “моральності”: неприпустимим вважається пропоноване ідеологами прогресизму принесення в жертву щастя багатьох наявних поколінь ідеалам далекого і, ймовірно, фактично недосяжного майбутнього довершеного суспільства [167, с. 195].

Однією з головних проблем, що посідала першорядне місце в історичній науці того часу і в творчості М. Петрова, була проблема історичних законів. Найбільш детально на цю тему він висловлюється у промові під час захисту докторської дисертації [148]. Розглядаючи цю проблему, М. Петров займає проміжну позицію між романтичною та позитивістською історіографією. Він з абсолютною впевненістю стверджує, що історія має всі риси та якості науки, а тому повинна мати і власні закони. Разом з тим він зауважує, що у другій половині XIX ст. історія як наука ще не визначилась остаточно, тобто ще не окреслилась її метод і вона ще не змогла встановити певні “незмінні загальні” закони, які керують історичним життям людства [127, с. 14]. Тому одним з головним завдань історика він вважає віднаходити, відкривати закони, які керують ходом історії. Водночас він зазначав, що “критична” школа Л. Ранке “вдається до крайнощів” у пошуках історичних законів, без яких, на думку представників цієї школи, “історія залишається збірником корисних та цікавих відомостей, але аж ніяк не наукою” [127, с. 8].

У другій половині XIX ст. чимало вчених ставили під сумнів існування “законів історії”. Німецький філософ Г. Ріккерт та провідні російські історики М. Карєєв, Р. Віппер та Є. Тарле ставилися критично до “законів історії”, не вважаючи їх предметом власне історичної науки [263, с. 150].

М. Петров зазначав, що історія є закономірним процесом, в якому нема місця безпідставності. Він критикував навчальні посібники, у яких події часто-густо були представлені у вигляді низки “випадковостей”: “Держави

виникають, розквітають, занепадають, одні народи завойовують інші, хороші й погані правителі сходять зі сцени – і все це без різниці, – випадок. Одному – щастя, іншому – ні, цьому поталанило, а той не спромігся, – і вся доля людства представлена... у вигляді якогось величезного випадку” [117, с. 23]. На думку М. Петрова, історія не повинна виховувати подібний погляд на життя, оскільки це деморалізує людину. З таким уявленням “людина зазвичай готова на все, і перш за все – готова до кар’єри авантюриста і нехтувача будь-яких законів. Чом би й не спробувати випадок – адже стільки раз він удавався сміливим й енергійним людям в історії?” [117, с. 23] Тому завдання історика, на його думку, полягало в тому, щоб продемонструвати закономірність, обумовленість історичного процесу.

Розкриваючи проблему історичних законів, дослідник аналізує співвідношення історичної науки з природничими. Для XIX ст. був характерний небачений прогрес точних наук, що спонукало істориків до наполегливих пошуків шляхів перетворення історії в точну науку. Найвпливовіша у XIX ст. “німецька школа” намагалася подолати відносність історичного знання за допомогою використання методів точних наук, а саме: у неухильному та послідовному дотриманні принципу історизму, а також ретельному обґрунтуванні усіх тверджень документальними фактами. Вважалося, що оскільки історики не можуть відновлювати об’єкт свого дослідження через експеримент, як це робили представники точних наук, вони повинні реконструювати минуле таким чином, щоб отримана картина якнайточніше відповідала історичним реаліям [209, с. 5].

Т. Грановський ще у 1852 р. закликав до зближення історії з природничими науками та широкого використання емпіричних методів дослідження, зокрема статистичного [199, с. 20; 238, с. 154]. П. Кудрявцев оспарював таку позицію. Він підкреслював індивідуальність історичних явищ і на противагу “точним” методам дослідження висував метод художнього сприйняття і зображення історії, що було властиво романтичній школі [271, с. 206].

Погляди М. Петрова на цю проблему відрізнялись принципово новим підходом. Він вважав, що богословські, суспільні науки, філософія, правознавство, психологія, мовознавство поступово входять до сфери історії і стають частинами єдиного цілого, що обіймає всю сферу людської думки й діяльності. Таким чином, усі науки він поділив на дві групи: природознавство й історію [148, с. 389]. Причому остання охоплює також усю масу знань про духовний світ. Закони, якими керуються ці дві науки, – різні. Така різниця, на думку дослідника, пояснюється передусім неоднаковими властивостями явищ, що складають основу обох наук. Зовні ці закони існують паралельно але закони природничі формулюються дещо раніше за історичні., відтак, історична наука завжди перебуває під певним впливом природознавства. “У той час як натураліст озброюється мікроскопом для того, щоб досягти можливо крайньої межі матерії, в історичній науці з’являється також свого роду “мікрографія”, перші приклади якої ми бачимо у так званій “психологічній школі” М. Лацаруса” [148, с. 293]. Таким чином, історичні закони, на думку М. Петрова, постають певним віддзеркаленням природознавства. Обидві науки об’єднує те, що “у світі фізичному, як і у долі людства, всюди панує найвеличніша розумність, послідовність та поступовість” [117, с. 31]. Визнаючи керівну роль природничих наук по відношенню до історії, М. Петров усе ж застерігав від надмірного використання законів природознавства в історії, оскільки це призводить до “шкідливих наслідків”, до внесення в суспільну науку сторонніх для неї понять і методів.

М. Петров, аналізуючи історичні процеси та явища, досить часто звертався до аналогій з природознавством. Людське суспільство він уявляв живим організмом, розвиток якого відбувається за певними законами, йому властивими, а саме: “зростання його здійснюється як через поступове вдосконалення його внутрішнього складу, так і через розширення зовнішнього обсягу” [117, с. 11]. Зазначаючи, що швидкість прогресу не є постійною (“кожний народ має свою особливу норму розвитку, а відтак і культурного руху” [40, арк. 6]), він був упевнений, що велетенські, складні за структурою

людські спільноти розвиваються повільніше, і навпаки. Він вдавався до порівняння зі світом природи: Китай або Росія співвідносяться з Грецією або Швейцарією так само, як слон або кіт з комахою, або дуб чи кедр з насінням кавуна [40, арк. 6]. “Для інфузорії коло життєвого розвитку кілька днів, інколи – годин, для слона – століття ... Так і між народами, серед яких також є великі й малі, прості й складні, скоростиглі і сутужнозростаючі. Зростання їх повною мірою залежить від їх внутрішніх властивостей і зовнішніх умов” [40, арк. 6 зв.].

Однак М. Петров наголошував, що внутрішня сутність законів обох наук залишається різною. Він вважав, що точних і загальних універсальних законів історії, “які здатні були б зробити людину господарем свого майбутнього” і яких шукав в історії Г. Бокль, у ній немає, “якщо не вважати таким невідворотній логічний зв’язок та зчеплення подій” [61, с. XIV]. На користь такого твердження він наводив наступні аргументи: 1) в історії нема абсолютно однорідних явищ, “сили й агенти історії безперервно змінюються та ускладнюються”; 2) іноземні впливи та зв’язок кожного історичного явища із загальною історією людства унеможлиблює ізольоване, однозначне й точне сприйняття окремого явища; 3) закони морального світу відрізняються від законів фізичного своєю свободою та не мають характеру суворой передвизначеності, необхідності й точності. Тому закони, запропоновані Боклем, на його думку, носять суто приватний характер і не можуть бути екстрапольовані на всі епохи історії [127, с. 10].

Заперечуючи існування “постійних”, “універсальних”, “загальних” історичних законів, М. Петров не заперечував існування законів узагалі в історії людства. Він вказував на наявність “вічних” законів, якими керується суспільний розвиток. Характеризуючи значення діяльності Б. Нібура, він зауважував, що “ніхто з такою ясністю не вказав на ті одвічні закони, які присутні у розвитку суспільного життя всіх часів і народів” [131, с. 50]. Специфічними історичними законами, які “керують ходом і зв’язком подій”, М. Петров називав закони психологічні й логічні. Він підтримував ідеї

філологів М. Лацаруса і Г. Штейнталя, які доводили, що в історії законам підпорядковується не хід подій, не самий зміст історії, а лише психологічні процеси. Відтак, дуже корисним для історика науковець вважав залучення методів психології. Використання методів соціологічних та психологічних наук у теорії історичного пізнання було принципово новим підходом для середини ХІХ ст. [168, с. 14].

М. Петров приділяє дуже багато уваги зв'язку історії з психологічною наукою. Особливо яскраво це проявилось в його праці “Нариси з всесвітньої історії”: діяльність таких визначних історичних осіб, як Жанна Д'Арк, Савонаролла, Еразм Роттердамський, Мохаммед він пояснює за допомогою синтезу найновіших досягнень історії, психології та природознавства [60, арк. 1 – 26]. Він доводить, що в їхніх вчинках не було нічого дивного, надприродного. Поведінка цих людей була проявом їхнього темпераменту та особливостей виховання. Великий вплив справили ці дослідження М. Петрова на вихованця Харківського університету, психіатра за фахом, професора П. Ковалевського (1849 – 1923), відомого також своїми історичними працями “Історія Малоросії”, “Історія Росії з національної точки зору” та ін. У праці “Психіатричні ескізи з історії” він, спираючись на нариси М. Петрова про Жанну Д'Арк та Мохаммеда, загалом підтвердив висновки історика, розвинув і поглибив його дослідження з точки зору професійного психіатра [257, с. 4].

Погляди М. Петрова справили певний вплив на деяких його сучасників. Згодом найбільш активно подібну психологічну тематику в історичних дослідженнях розвивав М. Карєєв [297, с. 267 – 272]. Він, подібно до М. Петрова, з усіх історичних закономірностей першість відводив саме психологічним і соціологічним [297, с. 270] і заперечував існування специфічних історичних законів, “вплив яких визначав би власне перебіг історичних подій” [82, с. 289], натомість твердо визнавав наявність законів взагалі в історії людства [213, с. 52]. Він писав, що в історії, як і в природі, діє

“законосообразність” [213, с. 53]. Хід історичних подій обумовлюють психологічні та соціологічні закономірності [317, с. 213; 215, с. 32].

Інший сучасник М. Петрова історик В. Гер'є також вказував на різний зміст точних і суспільних наук. Він вважав, що природничі науки механічно накопичують знання та в ході історичного прогресу відкриваються нові природничі закони, натомість історія, як суспільна наука, хоча також має на меті відкриття істини, відрізняється за формою пізнання від природничих наук. Він рішуче заперечував існування в історії стійких постійних законів, натомість уживав термін “закономірність”, яким позначав ланцюжок органічних причинно-наслідкових зв'язків між історичними явищами [314, с. 155]. Однак В. Гер'є, на відміну від М. Петрова, вважав, що метою історії як суспільної науки є не стільки відкриття законів, скільки спроби досягнення їх людиною [351, с. 224].

Таким чином, погляди харківського дослідника на проблему історичних законів були досить оригінальними і відрізнялись від поглядів його сучасників. З одного боку, він визнавав існування природничих законів взагалі, передусім, законів точних наук. З іншого боку, наголошував, що загальних, універсальних історичних законів не існує, натомість в історії діють специфічні закони (логічні, психологічні), які мають відносний характер.

Можна погодитися з твердженням дослідника історичної думки в Україні другої половини ХІХ ст. С. Стельмаха, який вважає, що науковець впритул наблизився до сучасного поняття закону в історії, під яким, як правило, розуміється “деяке емпіричне узагальнення, яке має високу вірогідність” [338, с. 58]. М. Петров раніше за М. Карєєва вказав на існування в історії психологічних та соціологічних закономірностей та на двадцять років випередив ідеї лідера Баденської школи неокантіанства Г. Ріккєрта та соціолога М. Вебера щодо відсутності в історії універсальних одвічних законів.

М. Петров дотримувався теорії багатфакторності. Серед природних чинників особливу роль він відводив географічним умовам, які визначають

напрямок руху загальної історії. Наслідуючи традиції М. Луніна та О. Рославського-Петровського і відштовхуючись від ідеї Ш. Монтеск'є, він визначив загальну тенденцію географічного впливу на історію, суть якої полягає в тому, що лише помірний, а не тропічний або полярний клімат найбільше сприяє успішному розвитку культури. Здобутки культури у м'якому кліматі досягаються й гинуть найбільш швидко, в той час, як помірний клімат змушує людей витратити багато сил на боротьбу з природою, тому цивілізаційні процеси тут є більш життєздатними [127, с. 34]. Оскільки всю історію людства М. Петров ставив у значну залежність від явищ та умов природи, то загалом історію він поділив на давню, коли життя людей значною мірою залежало від зовнішніх сил природи, та нову, коли людина поступово звільняється від цього впливу. Географічне розташування, природні умови втрачають першорядне значення з переходом до Нового часу, коли важливу роль в історичному процесі починають відігравати інші чинники: етнічний, релігійний, суспільний та правовий. М. Петров зауважував, однак, що не всі ці умови мали однакове значення на різних етапах історії. Окрім впливу на історичний процес матеріальних факторів, дослідник велике значення надавав “творчим силам народного духу”. У цілому він вирішував це питання в рамках позитивізму

О. Конта з тією відмінністю, що останній надавав перевагу духовному чиннику перед матеріальним, а М. Петров розглядав його “нарівні з силами природи фізичної” [131, с. 16].

На відміну від С. Соловйова, М. Петров заперечував доленосний вплив зовнішнього фактору на історичний розвиток держави. Це перш за все відбилося на розумінні ним історії Росії: “Годі нам відшукувати у теперішніх сучасних явищах якусь незримо керівну руку або втішатися думкою про іноземні інтриги” [117, с. 26]. Зовнішні події, на його думку, не можуть кардинально змінити хід історії, якщо вони не мають під собою основи всередині держави: “Ззовні принесена ідея ніколи не досягне швидкого й міцного розвитку, якщо не знайде відгуку в самому ході історичних подій того

народу, до якого переходить” [132, с. 42]. Як приклад, він наводив історію гуманізму в різних країнах. Так, у Франції гуманізм зіткнувся з рицарським духом країни і з монархічними прагненнями її уряду. Ці елементи були протилежні за своєю суттю: з одного боку “повний простір особистої волі і особистих прав, який стримував тільки моральний закон”, з іншого – “повне асимілювання особистості інтересами і метою держави”. Але гуманізм пристосувався до обох наявних елементів. Таким чином, епоха “відродження” не принесла для Франції кардинально нових засад, а лише розвинула вже існуючі [134, с. 15]. Подібні тенденції він виділяє також в історії Англії й Німеччини, де гуманізм не змінює сутності історії, а лише пристосовується й розвиває наявні тенденції. Він робить висновок, що на Заході гуманізм розвинувся історично і це зумовило його життєздатність у даних країнах. А в Росії гуманізм носив штучний характер, не мав під собою історичного підґрунтя, чим пояснюється його хитке становище та насильницький характер запровадження [40, арк. 1 зв.].

На сторінках своїх праць М. Петров часто посилався на “фатальні сили”, “випадок”, “випадкові обставини”, “випадкові явища” в історії. Разом з тим він цілком погоджувався із сентенцією Г. Бокля про те, що в історичному процесі немає місця безпідставності, довільності та випадковості [127, с. 10]. У статті “Историческая подготовка”, де висвітлюються окремі питання онтологічного характеру, М. Петров критикував роль “випадку” в історії [117, с. 24]. Однак доля кожного народу, на його думку, визначена певними силами, які задалегідь окреслюють характер і сферу його майбутньої діяльності та коло його можливостей. Географічне становище і кліматичні властивості країни, а також особливості етнічного складу зумовлюють той чи інший напрямок розвитку історії народу [117, с. 10]. Політичні та суспільні відносини, що формуються під впливом вищезгаданих чинників, з часом набувають “невідворотного значення, стають силою речей, з огляду на яку навіть наймогутніші монархи владні лише настільки, наскільки вони виконують поставлені нею вимоги” [117, с. 11]. Доля кожного народу унікальна,

обумовлена низкою неповторних факторів і тому не може бути подібною до долі іншого народу. Він зауважував, що “фатальні” чинники – фізичні сили – поступово, коли вплив фізичного світу на людину зменшується, перетворюються в “силу речей”. Таким чином, під “фатальними діями історії” та “силою речей” він мав на увазі природу країни та її етнічний склад, тобто те, що людина не здатна змінити, на що не може вплинути. Ці фактори М. Петров розглядав як об’єктивну дійсність, як “канву”, на якій “примхлива доля виводила свої випадкові, часто дивакуваті візерунки – своїх Вільгельмів, Ричардів, Генрихів.., що мелькали у загальній картині” [117, с. 19]. Терміни “випадок”, “випадкові обставини” він вживає найчастіше для позначення суспільно-політичної ситуації.

Одним із основних положень історико-філософської концепції М. Петрова є поняття “народний дух”. Він запозичує цей термін із західної консервативно-романтичної історіографії першої половини ХІХ ст., яку представляли Берк в Англії, Новаліс, Л. Тік, Ф. Шлегель у Німеччині, Ф.Р. де Шатобріан, Ж. де Местр у Франції. На формування концепції “народного духу” М. Петрова значний вплив справила праця Ш. Монтеск’є “Про дух законів” (1748). Ш. Монтеск’є постав як один із основоположників географічної школи у філософії історії. Особливістю його концепції було те, що він не абсолютизував ролі географічної детермінанти історичного розвитку і вважав, що на розвиток народу впливає цілий комплекс певних чинників: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї; “як результат всього цього утворюється загальний дух народу” [167, с. 173].

Основою позиції М. Петрова є твердження, що “єдиним джерелом суспільного, політичного та будь-якого історичного життя” є “людський дух”. Причому ступінь розвитку “історичного життя” зумовлюється мірою досконалості людського духу. Звідси М. Петров виводить тезу про нескінченність історичного процесу: “Вказати кінцеву мету його [духу – К.М.] прагненням – означало б зупинити його успіхи, природою своєю покликани до безмежного розвитку. ...Властивості й напрямки народного духу складають

той неминучий моральний ґрунт, у якому кореняться всі явища життя та історії” [114, с. 21; 227]. Причому властивості й напрямки народного духу дослідник також ставить у залежність від природних чинників, застерігаючи при цьому від переоцінки цього впливу. Так, він називає одностороннім погляд відомого німецького історика К. Савіньї на зумовленість правових засад країни самими лише силами народного духу [131, с. 44]. У харківського дослідника це поняття набуває більш гнучкого характеру. Щодо філософсько-історичної концепції К. Ейхгорна він зауважував, що “творчі сили народного духу” можуть втілюватись в окремій особистості [131, с. 53]. Така позиція певною мірою нагадує концепцію “народного духу” Гегеля. М. Петров під “народним духом” розумів сукупність певних чинників (кліматичних умов, духовних особливостей, характеру окремих осіб і спільнот, фізичних і духовних потреб суспільства), які визначають самобутність кожного окремого народу. Він доводив, що в історичному процесі немає місця народам, що розвивалися б за однаковою схемою. Кожний народ має свої особливості. Звідси він виводив і певну визначеність, зумовленість розвитку окремих народів своїм унікальним шляхом, не подібним до інших.

У своїх працях він часто посилався на “характер” того чи іншого народу. На формування таких поглядів М. Петрова значний вплив справили професори Харківському університету Й. Шад, М. Лунін та особливо О. Рославський-Петровський, які також розвивали ідеї історичної своєрідності народів [319, с. 266, 270; 327, с. III, 41]. Дослідник дає характеристику національним особливостям окремих народів. Багато уваги він приділяє менталітету слов’ян, зокрема росіян, вказуючи на перевагу в них колективних засад і поєднання багатьох елементів східних і західних культур [244, с. 169 – 171]. Подібні характеристики психологічних особливостей російського народу давали сучасники М. Петрова М. Максимович, П. Авсен’єв [319, с. 273, 274].

У середині ХІХ ст. в європейській історичній науці значного поширення набула ідея Ф. Гегеля про історичні й неісторичні народи. До неісторичних

було віднесено і Російську імперію, що виключало її з кола провідних європейських держав [320, с. 29]. Таке ставлення до батьківщини, палким патріотом якої був М. Петров, не могло його не турбувати. Його розуміння поділу народів на історичні й неісторичні було багато в чому іншим. Історичними народами він називає ті, які вносять свою частку в розвиток всесвітньої освіченості, тобто роблять здобутки своєї культури надбанням усього людства. Головними творцями всесвітньої історії М. Петров вважає народи білої раси, оскільки саме вони зробили найбільший внесок у цю справу. Спочатку східні народи заклали підвалини матеріальної та розумової культури. Потім греки, перейнявши зародки освіти зі Сходу, перетворюють, вдосконалюють, і розповсюджують її в Середземномор'ї. Врешті римляни, успадкувавши грецьку цивілізацію, поповнили і розповсюдили освіту по всьому Заходу. На відміну від гегелівської концепції, у М. Петрова історичними на певному етапі історії можуть поставати декілька народів водночас.

Вписати історію України та Росії в контекст світової намагались М. Лунін, М. Костомаров, В. Антонович, а згодом особливо активно це робив М. Грушевський. Якщо Гегель у своєму поділі народів на “історичні – неісторичні” просто не знав, що робити з Російською імперією, то М. Лунін вже однозначно відносить росіян до народів історичних. М. Петров іде ще далі: він не тільки відносить народи Російської імперії до історичних, а й визначає їх всесвітньо-історичну місію. Цілісний варіант курсу всесвітньої історії М. Луніна так і не вийшов друком, тобто не став надбанням широкого кола користувачів. Саме М. Петров реалізував цю ідею на практиці, у вигляді курсу лекцій з всесвітньої історії, до якого було включено й російську історію.

Історична діяльність представлена дослідником у трьох головних напрямках: творення культури, її захист та розповсюдження. Причому різні народи виявляють себе неоднаково в різних аспектах історичної діяльності. Історик вважає, що лише греки однаково прославились і як творці культури, і як її захисники, і як розповсюджувачі. Історична роль будь-якого народу, на

його думку, зумовлюється природним фактором. Так, слов'яни в силу географічного розташування довгий час виконували роль захисників культури (як власної, так і чужої) і лише згодом стали її розповсюджувачами [127, с. 36].

Однак М. Петров зазначає, що слід дуже обережно говорити про переваги одного народу перед іншим: “Та й чи є вони насправді, ці переваги? Чи не складає кожний народ своєрідну особину, оцінка якої можлива тільки на основі умов її власного життя, а не шляхом порівняння з іншими особинами, кожна з яких розвивається за своїми власними її властивими законами; хто кращий... Греки чи Римляни, Французи чи Англійці? Це так само важко сказати, як визначити, що краще – груша чи яблуко, кавун чи диня, конвалія чи фіалка” [40, арк. 8 зв.].

3.2. Методологічні засади історичних поглядів вченого

Питання про пізнавальні можливості історії стали предметом дослідницької уваги лише з середини ХІХ ст., коли відбувався перехід від класичної філософії історії до некласичної [167, с. 131]. Саме відтоді теорія історичного пізнання перетворюється у відносно самостійний напрямок філософсько-історичних розвідок. Це відбувалося, передусім, завдяки працям В. Дільтея, Г. Ріккєрта, Б. Кроче та Р. Дж. Колінгвуда [167, с. 146]. У Росії перші кроки в цьому напрямку зробили Т. Грановський, С. Соловйов, В. Гер'є, В. Ключевський [346, с. 255], О. Лаппо-Данилевський [283, с. 179].

В іпостасі теорії історичного пізнання філософія історії має предметом розгляду пізнавальну діяльність дослідників з вивчення історичного процесу, а не самий процес [167, с. 148]. Методологічну сторону філософії історії цікавить вже не сам по собі історичний процес і навіть не хід пізнання історичних реалій, а принципи, прийоми, процедури, форми, способи та методи цього пізнання. Філософія історії як історична гносеологія може, на думку І. Бойченка, поділятися на теорію історичного пізнання (власне гносеологію) та на історичну епістемологію. Предметом першої є

співвідношення суб'єкта і об'єкта у процесі історичного пізнання; предметом іншої – результат цього процесу, тобто історичне знання, його співвідношення з історичною реальністю.

М. Петров був упевнений, що історія пізнавана. На його думку, історична наука має шукати закони суспільного розвитку. Щоб досягти правильного розуміння цих законів, наука має використовувати відповідний метод. “Єдино правильним” він називав шлях досвіду – тобто, вивчення фактів і потім їх аналіз, порівняння і синтез [148, с. 285].

У вирішенні проблеми методу історичного пізнання на М. Петрова значний вплив справила новітня європейська історіографія, насамперед німецькі історики Б. Нібур, К. Мюллер, Л. фон Ранке та Й.Г. Дройзен, яких він вважав найбільш показовими у цьому відношенні. Синтезувавши їхні методи дослідження, М. Петров виділив наступні етапи пізнання історії: 1) “збір і відновлення усіх пам'яток і документів, які можуть з різних сторін пояснити минуле життя нації”; 2) “критична оцінка й розробка цього матеріалу” для визначення достовірності джерел, “очищення їх від суб'єктивних домішок” і вилучення “об'єктивної” істини”; 3) “відновлення зруйнованого аналізом зв'язку між окремими атомами очищеного критикою матеріалу” [131, с. 59]; 4) “художньо правильне відтворення минулого” [127, с. 15]. С. Стельмах зазначає, що запропонована М. Петровим структура методології історії включає: евристику, критику, інтерпретацію і виклад і не відрізняється від конструкцій Й. Дройзена та Г. Зібеля, підтриманих пізніше Е. Бернгеймом та рядом сучасних дослідників [338, с. 57]. Такий поділ методу історичного дослідження на чотири складові надовго утвердився в науці і вважається класичним [263, с. 23].

Але М. Петров, попри таку повагу до об'єктивного методу, не заперечував використання суб'єктивного підходу. Він розумів панівний прагматичний метод німецької історичної школи як такий, що представляє події в причинному зв'язку. Він зазначав, що оскільки дослідник може оцінювати епоху або за її власними ідеями і поняттями або за тими, які

властиві його національності, часу й освіти, то “в першому випадку прагматизм прийнято називати “об’єктивним”, або просто об’єктивністю історичного викладення, а в другому... його слід було б назвати “суб’єктивним”, якби це слово не мало на увазі особистих, індивідуальних понять і переконань письменника” [131, с. 6]. Тому слідом за німецькими істориками він називає метод суб’єктивного прагматизму “прагматизмом” або прагматичним методом, на протипагу об’єктивному.

Він вважав, що об’єктивний і суб’єктивний підходи до історії вдало доповнюють один одного, і зауважував, що коли предметом дослідження є всесвітня історія, то головним завданням стає “неупереджена моральна оцінка минулого”. Саме таким підходом він пояснив більшу, у порівнянні з Л. Ранке, популярність творів Ф.К. Шлоссера у німецькому суспільстві [131, с. 89]. Дослідник вважав, що об’єктивна історія не задовольняє практичних потреб суспільства. “Ідеалом довершеної історії” [131, с. 87], на його думку, було б поєднання об’єктивного методу Л. Ранке з суб’єктивним прагматизмом Ф.К. Шлоссера.

Тобто, М. Петров підходить диференційовано до обрання методу історичної науки, і ставить його у залежність від мети, яку він покликаний реалізувати. Метод Л. Ранке він вважає ідеальним для сфери чистої науки. Якщо ж вища практична мета праці з всесвітньої історії полягає в моральному й громадянському вихованні суспільства, то найкраще для її втілення застосувати суб’єктивний метод Ф.К. Шлоссера.

М. Петров, добре обізнаний з європейською історіографією, у власному підході до матеріалу намагався поєднати різні методи. Про ставлення його до методу німецьких істориків уже було сказано. Англійським історикам, на його думку, крім прагматичного підходу, був властивий “порівняльний” метод. Англійський історик “замість того, щоб заглиблюватись у філософські спекуляції над фактом, поставить його у паралель з подібними явищами в історії інших народів, або ж віддалену подію пояснить аналогією з

відносинами всім відомої сучасності” [131, с. 132]. Порівняльний метод він визнає найбільш доречним для спеціальних історичних досліджень.

Наративна, суха, “позбавлена різноманітності й життя” творчість А. Баранта, на думку М. Петрова, є яскравим прикладом того, “що історична об’єктивність також повинна мати свої межі, і що справжній історик – настільки ж митець, наскільки і вчений” [131, с. 255]. Щоправда, дослідник визнає “дуже вдалим”, доцільним використання А. Барантом свого “описового” методу для спростування теорій, які виправдовували діяльність Конвенту.

Метод історичного пізнання, таким чином, може обиратись, на думку М. Петрова, у відповідності до мети дослідження. Дослідницьку методику він вважав мистецтвом, оскільки, окрім декількох загальних положень, вона “майже не має ніяких постійних правил”: “Для кожного окремого випадку талант історика має віднаходити найбільш відповідні йому прийоми” [131, с. 59].

У своїх працях М. Петров значну увагу приділяє питанням методики джерелознавства. Б. Корольов стверджує, що М. Петров першим у вітчизняній науковій літературі використав термін “методика джерелознавства” [234, с. 122]. На жаль, ця сентенція поки що не знайшла документального підтвердження. У працях М. Петрова часто використовується термін “історична критика”, під яким він розумів “певні прийоми та способи, якими визначається достовірність свідочств і пам’яток минулого, або так званих джерел, як речових так і писемних” [127, с. 16]. Критика джерел поділяється у нього на зовнішню, яка визначає достовірність походження самого джерела, та внутрішню, яка визначає достовірність інформації, що несе джерело [127, с. 16]. Зауважимо, що такий підхід значно випередив відому працю професорів Сорбоннського університету Ш. Сеньобаса та Ш. Лянгла “Вступ до історичних студій” (Париж, 1899), в якій також визначалися дві стадії критики джерел – зовнішня і внутрішня. Зовнішня, або початкова, стадія критики мала на меті з’ясування

автентичності документа, а внутрішня, або основна, зводилась до аналізу змісту та виявлення вірогідних історичних фактів [209, с. 23]. Цей поділ, запропонований французькими вченими, був узятий на озброєння багатьма істориками і широко застосовувався у джерелознавстві [263, с. 22; 234, с. 124].

Неабиякого значення надавав М. Петров й особистості історика. Його погляди на цю проблему поєднали в собі найкращі ідеї європейської історіографії. Він вважав, що історик повинен має не просто вченим або письменником. Історик – це “орган національної й суспільної самосвідомості, особа публічна й відповідальна перед своїми співгромадянами, які мають право вимагати від нього багатьох особливих рис і здібностей. І, перш за все, звичайно – “правильного розуміння минулого”. Саме це, на думку М. Петрова, дає можливість належним чином “усвідомлювати себе, своє середовище, своє теперішнє”, а також прогнозувати майбутнє [131, с. 58]. До того ж дослідник має бути наділений особливими моральними якостями: “Для справжнього історика не достатньо самого лише працелюбства, ученості й таланту, якщо ці риси не стають знаряддям вільному, неупередженому й всебічному аналізу науки, який не поступається ніякому зовнішньому авторитету” [131, с. 102].

3.3. Проблема чинників історичного процесу у працях М. Петрова

Ставлення до революції. Позитивізм, який визначав обличчя історіографії другої половини ХІХ ст., утвердив уявлення про об’єктивну закономірність, органічність історичного розвитку, про прогресивний поступальний рух історії. Таке розуміння суспільного розвитку виключало закономірність революцій.

М. Петров віддавав перевагу еволюційному характеру історичного процесу. Його оцінка революційних перетворень була неоднозначною. Він зауважував, що поміж деяких його сучасників революція все ще користується репутацією панацеї від усіх суспільних негараздів. Водночас історія, на його

думку, демонструє цілковиту безплідність усіх насильницьких переворотів у Європі. Історія свідчить, що в цих суспільних катаклізмах тривалими є лише ті досягнення, “які здійснилися б нормальним, тобто, більш спокійним рухом життя, все ж інше швидко розпорозується часом, як розпорозує вітер сухе листя, ...насильницьке прискорення й без того неминучої розв’язки не спокутує тих страшенних жертв, яких воно коштувало” [117, с. 13].

М. Петров вважав, що в людини, яка справді знає й розуміє історію, і думка не майне, що “підклавши кілька пудів динаміту під рейки, можливо вирішити питання про долю й устрій стомільйонної держави з тягарем тисячолітньої історії на плечах; і що яким-небудь вибухом, або раптовим ударом хоч трохи спростяться такі завдання, як умови та форми громадянської свободи і справедливий розподіл багатств” [117, с. 25].

Посилаючись на історичний досвід, науковець справедливо відзначав, що за будь-яким суспільним потрясінням настає реакція. Часто кінець революції знаменується поверненням до старого порядку – поверненням “насильницьким і кривавим”, як було після страти Мюнцера. Як справжній ліберал, він оцінював результати цього “дикого вибуху”: “сто тисяч селян було побито, перш ніж князям вдалось остаточно придушити повстання. З іншого боку, тисячі дворянських замків лежали в руїнах” [150, с. 361].

Слід зазначити, що ставлення М. Петрова до революції було неоднозначним. Він, наприклад, погоджувався з тим, що революції мають позитивні сторони. Так, він критикував Й. Гердера, який вважав, що тільки спокійний природний розвиток є нормальним і сприятливим для людства, натомість активні історичні зміни він вважав відхиленням від закону гармонії і, відповідно, варварством [131, с. 16]. Сам дослідник допускав можливість “активних” історичних змін. Він не погоджувався з К. Савінії, який вороже ставився до будь-яких насильницьких переворотів у суспільстві. Харківський історик говорив, що “перевороти ці нерідко вносять у життя раптом таку масу нових понять і відносин, що від цього нормальний хід народного розвитку отримує швидкий і різких поштовх, вплив якого не проходить безслідно і який

однак не можна назвати неісторичним” [131, с. 45]. Критикуючи “історичну школу права” Ф. Ейхгорна та К. Савіні, М. Петров зауважував, що “натуральний”, тобто еволюційний, розвиток у чистому вигляді зустрічається в історії досить рідко [131, с. 53]. Однак стосовно концепції французької революції Ф. Міньє він зазначав, що революцію аж ніяк не можна вважати “натуральним історичним процесом”, оскільки такий “внутрішньо необхідний і невідворотній рух подій” виправдовує тероризм і, взагалі, свідчить про корисність революцій [131, с. 282].

Роль держави. М. Петров підкреслював позитивну роль монархічної влади у становленні та розвитку держав. Найбільше його приваблювала англійська конституційна монархія. Одним з найглибших знавців конституційного принципу він вважав Ф. Гізо [32, арк. 23].

Монархічна влада, на його думку, зазнала злету у XV ст. як “втілення закону, що протистояв безправ’ю, як верховна нейтральна сила і притулок слабких, яких переслідувало свавілля сильніших” [132, с. 44]. Своєю нинішньою величчю Росія зобов’язана розвитку самодержавства [114, с. 433]. З усіх слов’янських держав вона єдина встигла перетворитись на “міцний політичний організм, який послугував охороною її народності посеред численних небезпек зі сходу та заходу”. Самодержавство для Росії з населенням, розпорошеним на величезних просторах, виступило з’єднувальною й керівною силою.

Виникнення держави він вважав природною неминучою ланкою розвитку суспільства. Відтак, виступав проти договірної теорії Т. Гоббса, вважаючи, що ця теорія “хибна й заснована на хибних засадах” [32, арк. 23]. Насамперед він не згоден з тим, що людина від природи не є соціальною істотою. М. Петров зауважував, що досвід історії свідчить, що “людина всюди і завжди виявляла нездоланний потяг до суспільного життя, і що держави, або суспільні союзи не виникали тільки там, де цьому рішуче перешкождали умови самої зовнішньої природи”. З іншого боку, договірна теорія відкриває можливості численним зловживанням з боку влади. Він вважав її

неприпустимою також через те, що вона посередньо виправдовувала революції.

Ідеальний монарх, на думку М. Петрова, має бути схожим на Петра I. Саме з часів правління цієї особи основною рисою російського самодержавства стало “служіння суспільне”: “Государ нарівні зі своїми підданими служить своїй державі, добробут і щастя якої і є верховним інтересом государя, країни і народу” [114, с. 433]. В образі Петра I історик зображує “ідеального монарха”, який перш за все має любити свою країну, “але не тією інстинктивною прихильністю, яку може відчувати до батьківщини й дикун, а любов’ю розумною й святою, бажаючи їй користі, слави, величі й сили” [114, с. 427]. Такий монарх заради держави здатен принести в жертву особисті інтереси. Така позиція нагадує твердження Л. Ранке, що інтереси окремої особистості повинні бути підпорядковані інтересам держави [357, с. 118]. Не обминає увагою М. Петров і місце особистості громадянина в державі. В цьому відношенні цікаве ставлення М. Петрова до історії арагонської конституції. “Шкодуючи про долю славетного народу та його установ, у яких було стільки прекрасного, які здобуті були віками крові та жертв, історик не може, однак, занадто далеко поширюватись у своєму співчутті до них. Він має втішатись думкою, що середньовічні конституції, і навіть найкращі з них – арагонська, забезпечували права лише небагатьох привілейованих громадян, задовольняючись рабством решти населення, і що Європі потрібно було пройти крізь довгу й сувору школу деспотизму, щоб виховати себе для широкої, розумної і справедливої свободи нашого часу” [140, с. 49]. Він також вважав негуманним учення Н. Макіавеллі з його уявленнями про всемогутність та всезначущість держави та абсолютної зневагою індивіда, його інтересів і щастя [131, с. 136]. Натомість, він симпатизував ідеї І. Бентама, який стверджував, що держава є лише засобом для досягнення верховної мети суспільства – щастя для якомога більшої кількості індивідуумів [131, с. 137].

Він засуджував абстрактні державницькі теорії філософії XVIII ст. Як приклад, він наводить договірну теорію Т. Гоббса, згодом повторену Ж. Руссо. Ліберал М. Петров виступав проти революційних змін у суспільстві, які логічно впливали з подібних теорій. Він зазначав, що “життя суспільства є органічний, природній процес, який без ризику переворотів і загроз ніхто ані змінити, ані зупинити не в змозі” [131, с. 216].

Прикладів державного устрою, на думку М. Петрова, не слід шукати ніде, крім історії самої держави. Державний лад має природно розвиватися на історичному ґрунті, походити від нього і на ньому ж будуватись. Державний устрій однієї країни не може бути запозичений іншою. Відтак не слід шукати ідеалів державного устрою в інших країнах [131, с. 218].

“Гордість і славу” сучасної М. Петрову епохи складали, на його думку, такі благородні ідеї, як “свобода осіб і націй, слова й совісті, рівність перед законом, прогрес і гуманність” [131, с. 15].

Роль особистості в історії. М. Петров виробив власну оригінальну теорію про роль особистості в історії. До 90-х рр. XIX ст. у світовій історіографії існувало принаймні чотири теорії про роль особистості в історії. Найбільш ранньою та широко визнаною була теорія англійського історика та письменника Т. Карлейля (за однойменною працею вона отримала назву “Культ героїв”), згідно якої всесвітня історія – це історія діянь видатних людей. Протилежної думки дотримувався Л. Толстой, для якого історія - це “історія всіх, без жодного винятку всіх людей, що брали участь в події”. А визначні особи – не більше ніж “ярлики, що дають назву події”. Третя теорія, яку розвивали революційні народники, отримала назву “героїв і натовпу”: “герої” бачать далі “натовпу”, відтак, мають просвіщати натовп і вести його за собою. Водночас формувалась марксистська теорія, сутність якої зводилась до того, що народ є вирішальною силою історії [215, с. 33 – 34].

Теорія М. Петрова не вписувалася в жодну визначену схему. На його розуміння ролі історичних осіб великий вплив справив його вчитель А. Рославський-Петровський. Він вважав, що людина, якою б видатною вона

не була, не здатна змінити хід історії, але у змозі спрямувати його у вигідне для себе русло: “Якщо вчинки людини... відповідають вимогам часу, то тоді її вплив на історичний процес максимальний” [326, с. XLVII]. На бачення М. Петровим ролі людини в історичному процесі вплинуло також філософсько-історичне вчення І. Гердера, який вважав, що в людині “розвинути можна лише те, для чого створені передумови епохою, кліматом, потребами” [167, с. 180].

Згідно з філософсько-історичною концепцією М. Петрова, особистість не здатна змінити хід історії. Більше того, сама особистість формується під впливом історичних обставин і здатна впливати на історичний процес лише у тих межах, які дозволені самим ходом історії. Будь-яка особа – це лише “візерунок” на загальній канві історії. Так, він не погоджується з Ж. Мішле, який стверджував, що у Людовіка XI не було ні дитинства, ні юності, що він вже народився Людовіком XI, тобто “людиною дивно-занепокоєною, хльосткою і злою”, і що в 14 років він уже був таким, як і в пізні роки його життя [132, с. 37]. М. Петров упевнений, що характер будь-якої історичної особи формується під впливом низки обставин: епохи, політичної ситуації в країні, оточення і т. ін.

Однак він зазначав, що не можна перебільшувати вплив “несвідомої” сили природи на людину, що в індивідуумі діє “той самий творчий народний дух”, і тому несправедливо принижувати в історії роль геніальної особистості [131, с. 53]. “Людина – не шкарлупа, що несеться потоком, і особиста воля спроможна багато на що” [40, арк. 9 зв.]. Однак особистість владна над стихійними силами історії лише настільки, наскільки натураліст владний над силами природи: “зрозумівши їх властивості та напрямок він може скористатися ними для своєї мети”. Визначальним залишається вплив “фатальних агентів народного життя”. “Тут – одвічна межа особистої енергії, якою б визначною вона не була” [40, арк. 10]. Він вказував, що історію слід викладати так, щоб у слухача не склалося враження, що вчинки історичних осіб зумовлені тільки їх особистим бажанням.

Однакові політичні умови, на його думку, виховують різні типи особистості. Для підтвердження такої сентенції М. Петров наводить порівняльні біографії двох знаменитих представників гуманізму – Еразма Роттердамського і Лютера. Вони обидва жили у XVI ст., були сучасниками, виховувались у дусі класицизму, але їхні переконання і образ дій були зовсім різними. “Основу і сутність людини створює саме життя, освіта ж лише розвиває її у визначеному напрямку” [134, с. 25].

На питання “Що створює істинно великі справи, виховує героїв, спонукає на подвиги й жертви?” М. Петров відповідає, що рідко в цій ролі виступає якась стороння істина, “частіше за все – це євангельська любов до людства, це відданість рідній землі, прихильність до сім’ї та близьких” [134, с. 29]. Саме на цій засаді різнилась та роль, яку відіграли в історії Еразм і Лютер. Останній став справжнім героєм, а що стосується першого, то “на пам’ять про великого вченого лягла незмивна тінь” [134, с. 28]. Душі Еразма, на думку дослідника, бракувало необхідних для величчя засад. “Його релігія полягала в тому холодному, раціоналізованому католицизмі, очищеному від деяких старих зловживань, який згодом розвивали єзуїти; його мораль була вчитана тільки з книжок і, як наслідок, безплідна, батьківщини у нього не було, сім’ї – також, а на дружбу він дивився як на простий античний філософських звичай” [134, с. 29]. Л. Ранке, та Еразмів біограф А. Мюллер представляли Еразма як слабохарактерну хворобливу людину, яка перш за все дбала про гуманістичну освіченість, науку. Саме цим вони виправдовували або принаймні пояснювали негідну поведінку роттердамця. Але М. Петров щодо поглядів цих відомих учених зауважив, що корінь проблеми полягав саме у абстрагованості Еразма від потреб практичного життя. Образ Еразма Роттердамського дослідник називав “сумним ідеалом чистого й абстрагованого гуманізму, який не мав ніякої опори в народних елементах дійсного життя” [134, с. 30]. Однак він не тільки критикував діяльність Еразма, але й називав його “першим світилом вченості своєї епохи,

грозою невігластва й забобонності”, підкреслюючи при цьому життєву непрактичність його ідей.

Основою виховання особистості М. Петров називав “історичні й місцеві умови”: джерелом безсмертних подвигів й творінь “Карлів й Альфредів Великих, Беконів й Ньютонів, Шекспірів і Гьоте або наших Суворових і Сперанських” були “їх близькі й рідні стихії – природа батьківщини і релігія” [134, с. 31]. Саме ці основні елементи, на думку науковця, і становили основу дійсного життя, створювали фізичну й моральну сутність людини.

Значну увагу М. Петров приділяв розвінчанню “загадковості” історичних осіб. Він був упевнений, що усе таємниче в історії має своє пояснення. Ще у своїй магістерській роботі “Людовік XI” він говорив: “Підґрунтя загадковості й усіх протиріч, помітних у державній діяльності Людовіка XI, слід шукати у душі епохи і суспільства, серед яких Монарх цей здійснював своє поприще” [132, с. 40].

“Найкращим і найдорожчим” в людині М. Петров називав “вроджену любов до Бога, вітчизни й близьких, оскільки любов ця – найголовніше, майже єдине спонукання й джерело будь-якої гідної практичної діяльності”. Благородними й кращими людськими рисами він вважав “серце, не вороже нічому людському, з духом і волею, готовими на будь-яку службу й жертву для суспільства” [134, с. 32].

Роль видатних історичних осіб в історичному процесі М. Петров оцінює неоднаково. Деякі з них, наприклад Петро I, справді заслуговують називатись “сподвижниками світового прогресу”, а деякі, як-от римський Август та Людовік XIV, самі слугували знаряддям “всесильного історичного процесу” [114, с. 417]. Заслуга історичної особи, на думку М. Петрова, визначається також колом її діяльності. Справді видатними він вважає тих, хто проявив себе не в одному, а в кількох напрямках. Так Петро I, на його думку, проявив себе в усіх сферах народного й державного життя. Діяльність Петра I була спрямована на досягнення

“найвищих завдань і цілей історії – на розповсюдження і вдосконалення людської освіти”. Причому в цьому процесі величезною була його особиста заслуга, оскільки він, “прямуючи за перебігом часу, розумів і передбачав його потреби, він, проте, розгорнув і особисту вражаючу діяльність”, “сам віднаходив засоби, сам виховував людей, сам застосовував усе це” [114, с. 418]. Однак і Петро I діяв лише в рамках, окреслених самим ходом історії. Мету його діяльності “вказала природа країни й заповіла її історія” [114, с. 429].

М. Петров був знайомий і з таким терміном, як “темперамент”. Він цілком свідомо пояснював нестриманість, запальність, часом жорстокість Петра I “стільки ж його пристрасним, вогненным темпераментом, скільки й впливом середовища, яке його виховувало” [114, с. 428].

Таким чином, діяльність будь-якої історичної особи незалежно від її ролі в історії є лише виявленням об’єктивного історичного процесу. Міра втручання людини в історію дуже обмежена, причому для кожної особи вона визначається індивідуально. Водночас, на думку М. Петрова, людина якщо й не здатна змінити хід історії, то принаймні може значно його прискорити. Як приклад, він наводить державні перетворення за часів Петра I: виникла історична необхідність змін, відтак з’явився і державник, який зрозумів і вирішив цю проблему, втілював у життя ті засади, які вже були підготовлені самою історичною ситуацією. Людина, таким чином, вплинула на історичний розвиток, але лише, так би мовити, “з відома, з бажання” самої історії.

Таким чином, філософсько-історична концепція М. Петрова формувалась у межах універсалістської оптимістичної парадигми класичного філософсько-історичного уявлення про історію як єдиний прогресивний лінійно-поступальний процес.

Оригінальність М. Петрова як історика полягає в тому, що його погляди, методологія, концептуальні засади всесвітньої історії базувалися на критичному переосмисленні спадщини істориків-романтиків, з одного боку, і позитивістської теорії історії та ідей просвітителів – з іншого.

Науковець поділяв головну засаду романтизму про історизм і пов'язане з ним уявлення про “органічність” історичного процесу, його незалежність від волі окремих осіб, визнавав необхідність генетичного аналізу суспільних явищ – вивчення їх розвитку від зародження до розквіту і занепаду. Він був упевнений у самотності, унікальності кожного народу, кожної країни, з чим пов'язував розвиток культури й національної державності. М. Петров позитивно ставився до принципу “вживання” в епоху, вважав за необхідне яскраво, цікаво подавати історичний матеріал, відтворювати історичне минуле в усій його неповторності, відобразити колорит епохи. Але, на відміну від деяких істориків романтичної течії, він зазначав, що робити це слід не на шкоду історичній істині.

У визначенні методу пізнання історик дотримувався плюралістичної позиції: він симпатизував методу О. Тьєррі (“вживання” в епоху), підтримував раціональне пізнання, інколи підкреслював важливість інтуїції історика у дослідженні подій минулого.

У дусі ліберальної історіографії він обстоював необхідність реформ, однак припускав і можливість революції, як етапу розвитку суспільства, але за умови, що вона виступає за даних політичних обставин єдино можливим засобом здійснення суспільних перетворень і позбавлена насильства і тероризму.

Він не сприймав містичного трактування народного духу, на перший план висував поняття нації як історичної сформованої індивідуальності, робив акцент на особливостях духовного складу та культури кожного народу.

У розумінні історичних законів М. Петров наближався до позитивізму. Він заперечував існування “загальних”, “універсальних” “одвічних” законів історії, натомість визнавав існування специфічних історичних закономірностей (логічних та психологічних), а метою діяльності історика вважав відшукування і формулювання цих закономірностей. Він визнавав певний вплив природознавства на історичну науку, однак вважав, що закони обох наук різні.

На його думку, філософсько-історична концепція має формуватись на основі вивчення історичних реалій як продукт емпіричних знань. Отже, не факти підводяться під певну систему, а навпаки, система поступово самостійно формується і складається під час дослідження і аналізу фактів. Філософія історії, таким чином, постає у дослідника як кінцевий результат пізнавального руху, а не навпаки.

Подібно до позитивістів він дотримувався теорії “рівноправних факторів”, згідно з якою історичний процес є результатом одночасного і рівнозначного впливу економічного, політичного, географічного, біологічного, психологічного та інших факторів.

З одного боку, він запозичив від позитивістів принцип неупередженості історичного дослідження, відкидав право історика оцінювати події з позиції свого часу. З іншого боку, М. Петров посідав посередню позицію між прихильниками чистого об’єктивізму і їх противниками, що протиставляло його погляди переконанням з позитивістів, які виключали суб’єктивний елемент з процесу пізнання.

М. Петров був також не згодний з твердженням позитивістів, що наука повинна обмежитися тільки вивченням фактів і явищ, не намагаючись проникнути в їх сутність, причинно-наслідкові зв’язки між ними. Позитивізм, оголошував непізнаваними обставини, що спричиняють перехід від одного

ступеня до іншого; людський розум здатний спостерігати явища, але не здатний відповідати на питання про те, чому вони відбуваються так, а не інакше. Отже, позитивізм наближався до агностицизму. М. Петров, навпаки, вважав, що дуже важливо встановити в історії причинно-наслідкові зв'язки між подіями.

Таким чином, у концептуальних підходах М. Петрова до всесвітньої історії та історичного процесу поєднувались елементи різних методологій, в першу чергу романтизму гегельянства і позитивізму. Дослідник не знаходив жодної “правильної” методології, натомість вважав, що справжня історична наука має складатися з плюралізму підходів, методологій та філософських систем.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ М. ПЕТРОВА

4.1. Особливості поглядів вченого на всесвітню історію

М. Петров був непересічним спеціалістом з всесвітньої історії. Як викладач, він вважав, що “не мав права ставати спеціалістом на шкоду загальному і по-можливості рівномірному знайомству з наукою” [137, с. 2]. Отже, пріоритетом його наукових студій були не стільки окремі історичні події, скільки всесвітня історія в цілому.

Дослідник займався вивченням цілої низки загальних і спеціальних питань з усіх періодів історії. Історія Стародавнього Риму, епоха Реформації та Французької революції, діяльність Савонароли, Еразма Роттердамського, Лютера, Жанни Д'Арк, Людовіка XIV, Петра I та інші теми всесвітньої історії складали коло його наукових інтересів. Проте однією з найяскравіших сторінок його наукової діяльності було створення принципово нового для того часу курсу всесвітньої історії, який було видано у 4-х томах під назвою “Лекции по всемирной истории”. Саме в цій праці найбільш повно відображено його бачення розвитку світової цивілізації. Уявлення про його погляди на проблеми всесвітньої історії дають також “Очерки из всеобщей истории” [139] та низка неопублікованих праць, нотаток, чернеток, що зберігаються в його особовому фонді.

Історику вдалося створити цілісну концепцію всесвітньої історії, яка охоплює всі етапи і ключові моменти розвитку людської цивілізації в різних вимірах і взаємозв'язках: економічному, політичному, релігійному, соціальному, культурному. М. Петров вважав, що мета історії як науки полягає у вихованні суспільства і зазначав, що досягти цієї мети можливо тільки за умови “єдності принципів і поглядів, проведених через усі епохи історичного розвитку” [131, с. 6]. Саме цим положенням він керувався при створенні курсу всесвітньої історії. Засадничими принципами, покладеними в основу його

підходів, були: єдність, органічність всесвітньо-історичного процесу, його закономірний та прогресивний характер. Він наголошував на перевагах еволюційного шляху розвитку, не відкидаючи остаточно можливість революцій. При цьому виклад подій подавався з “національної” російської точки зору, історія слов’янських народів була органічно вписана у світову.

На розуміння М. Петровим поняття “всесвітня історія” значний вплив справили як викладачі Харківського університету так і провідні європейські історики. Найвидатнішими творцями “всесвітніх історій” він вважав німецьких дослідників, передусім, Ф.К. Шлоссера, К. Роттека, Г. Вебера [61, с. 39]. Аналізуючи їх досягнення та методологічні підходи, він намагався запозичити найкращі надбання європейської науки. Автор вважав такий підхід абсолютно справедливим. За його словами, коли предметом занять стає всесвітня історія, то “при невичерпності змісту, історичу частіше за все доводиться спиратись на результати, здобуті для науки іншими” [131, с. 88]. Зауважимо, що такої ж думки з цього приводу дотримуються також сучасні спеціалісти з всесвітньої історії [261; 226]. М. Петров вважав, що всесвітня історія має право спиратися на “вторинну літературу” – історичні дослідження. Однак це не означало, що його роботи носили суто компілятивний характер. Курс лекцій М. Петрова, за словами В. Васильєвського, “не є переробкою якої-небудь французької чи німецької книжки, він не викладає події з якої-небудь чужої нам національної точки зору”, він “має на собі яскраву печатку свого походження” [300, с. 17].

При висвітленні всесвітньої історії М. Петров в основному спирався на спеціальні конкретно-історичні дослідження провідних російських та європейських істориків, зі спадщиною яких він мав можливість детально ознайомитися під час наукового відрядження до Європи. Однак поза його увагою не залишилися також історичні джерела: він докладно вивчав збірники документів, які досить активно видавалися в Німеччині, Англії та Франції. Крім того, свої лекції він починав з характеристики джерел, присвячених тому чи іншому періоду або проблемі.

М. Петров вважав, що всесвітня історія не повинна зводитися лише до конспекту політичних подій, як у Г. Вебера, або до культурно-побутової історії на зразок Г. Цейса [61, с. 41]. У нього на першому плані викладається історія політичних і суспільних відносин. Економічний аспект представлений досить слабо, що взагалі натоді було скоріше нормою, ніж винятком для більшості істориків. Вивчення цієї проблематики стане пріоритетним пізніше у представників “російської історичної школи”: М. Ковалевського, М. Кареева та особливо П. Виноградова [293, с. 63]. Разом з тим велику увагу дослідник приділяв висвітленню історії культури. У “Лекціях” вона посідає другорядне місце, однак архівні матеріали свідчать про неабиякий інтерес дослідника до культурно-побутової проблематики [24, арк. 106 – 113].

Вузької професійної спеціалізації істориків у дореволюційній Росії майже не існувало: за винятком спеціалістів з історії Росії, усі російські дореволюційні історики вважалися “всесвітніми” [289, с. 70]. Як і багато його сучасників, зокрема представників “російської історичної школи”, яка сформувалася в 70-х рр. у Росії, М. Петров був спеціалістом із загальної (всесвітньої) історії. Але на відміну від представників “Російської історичної школи”, яких відрізняла соціально-економічна проблематика [293, с. 91], праці вченого охоплювали усі аспекти історії людського суспільства в часі (від первісного суспільства до сучасності) та просторі, долаючи національні й регіональні (зокрема європейські) кордони. Аналіз джерельної бази свідчить, що органічною складовою його побудови всесвітньої історії була також історія США [29, арк. 11 – 14; 34, арк. 11 – 12], Індії та Китаю [40, арк. 6; 295, с. 169 – 173].

Заслугою М. Петрова була спроба визначити місце Візантії та слов’янських народів у всесвітній історії. Його бачення історії Візантії будувалась на базі найновіших досліджень у дусі традиційного західного візантинознавства [245, с. 99]. Безпосереднє знайомство з провідними європейськими істориками за часів наукового відрядження не могло не позначитися на його поглядах. Так, в Мюнхені він познайомився з Г. Зібелем

[77, с. 22], услід за яким критикував уявлення про хрестоносців як про ідейних захисників Візантії. Він також спілкувався з І.Г. Дройзеном і мав можливість прослухати повний його курс історії стародавнього Сходу [137, с. 20]. У Гейдельберзі він прослухав курс історії ісламу, який читав професор Г. Вейль, відомий своїми дослідженнями діяльності Магомета [137, с. 32]. Згодом М. Петрову вдалося висвітлити діяльність Магомета на такому високому науковому рівні, що його ім'я згадувалось поруч з іменами видатних сходознавців В. Бартольда, О. Большакова та В. Соловйова, які також відзначились дослідженнями біографії Магомета [227, с. 5].

М. Петров називав Візантію “довго й наполегливо занепадаючою державою” причинами “неминучого занепаду” якої стали “одвічні двірцеві перевороти, свавілля найманців, нестримність церковних і політичних партій, економічне виснаження” [121, с. 106]. Крім того, він наводив ще цілу низку причин кризи Візантії: невпорядкованість політичної системи, невизначеність порядку престолонаслідування, деспотизм уряду, наймане військо, надмірні податки. Зрештою, усе розмаїття цих факторів М. Петров зводив до двох основних: “численних внутрішніх переворотів” та “ударів зовнішніх ворогів”.

Причиною тривалого існування Візантійської імперії дослідник називав “невичерпну силу” старої античної культури. Одним із факторів, що певний час підтримували Візантію, він вважав “процвітання промисловості”, розвиненість адміністративного апарату, а також те, що у Візантії не спостерігався характерний для раннього Середньовіччя на Заході занепад міського життя [121, с. 108]. Трохи пізніше подібні ідеї особливо активно розвивав Ш. Діль [208].

Незважаючи на те, що саме в 70-х – на початку 80-х рр. побачили світ праці російських учених з аграрної історії Візантії [302, с. 511], М. Петров приділив незначну увагу цьому аспекту. Натомість, виходячи з уявлення про історію як про процес розвитку та вдосконалення людської “освіченості”, він звернув особливу увагу на внесок Візантії у загальнолюдську культуру.

Зокрема він зауважував, що “ніде не було таких розумних, науково-вироблених законів, як кодекс Юстиніана та “Базиліки” Василя Македонянина” [121, с. 108]. Історик підтримував ідею німецької “історичної школи права” про еволюцію римського права у Європі, яку вперше запропонував К.Ф. Савіньї. М. Петров вважав заслугою Візантії те, що вона передала європейським народам систематичне зведення римського права, яке “послугувало зразком, а де в чому й основою для майже всіх європейських законодавств” [121, с. 94].

У “Лекціях” історик неодноразово говорив про непересічне значення візантійської спадщини для вітчизняної та європейської культури. Він писав, що слов’янський Схід своєю культурою багато в чому був зобов’язаний Візантії, яка разом з християнством передала йому і “найважливішу зброю духовної діяльності – писемність” [120, с. 368]. Ще вагомішого значення, зазначав автор, набула Візантія в середні віки: “Країна ця була живим учителем середньовічної Європи”, причому не тільки східної, але й західної її половини” [121, с. 94].

М. Петров обстоював ідею єдності принципів закономірностей історичного розвитку Сходу і Заходу. У розповсюдженні цих ідей у науці в 40–50-х роках велику роль відіграв Т. Грановський [159, с. 87]. З російських дослідників всесвітньої історії вчений багато в чому повторив саме його оцінку. Розглядаючи роль слов’ян в історії Візантії, він, подібно до Т. Грановського, перебував під впливом робіт мюнхенського професора Я. Фальмерайера і дещо зависоко оцінив значення слов’янського елементу. Він вважав, що в результаті “завойовницької слов’янської колонізації” “імперія, що все ще носила ім’я римської”, стала “стільки ж варварською, скільки і грецькою” [121, с. 101]. Однак він зауважував, що “слов’янська стихія не стала тут панівною”, але “поновила своїми свіжими силами вироджену кров туземного фрако-ілірійського населення” [121, с. 102]. Він дотримувався версії про слов’янське походження Юстиніана [121, с. 101].

Однак слід мати на увазі, що курс “Лекцій” не випадково було визнано офіційним університетським підручником. Для цього він мав пройти неабияку цензурну перевірку. А отже, автору і редакторам доводилося вилучати з тексту усе, що бодай трохи суперечило офіційним поглядам на зміст навчального матеріалу з історії. Це позначилось і на оцінках історичного значення Візантії. В архіві зберігаються нотатки М. Петрова до міністерських навчальних планів, у яких він висловлював принципово інше ставлення до ролі візантійської спадщини в історії вітчизняної культури. Історик не погоджувався з тим, що Росія успадкувала від Візантії її історичну місію у Східній Європі, яка полягала в збереженні “освіченості”, церкви, захисті Європи від азіатських народів. М. Петров вважав, що “говорити про успадкування історичного покликання одним народом від іншого, відмінного за походженням, місцем проживання й історичній долі принаймні ненауково, оскільки кожний народ за умовами зайнятої країни та своїм племінним завдатком, має своє власне покликання, яке ніхто, крім нього, виконати не в змозі” [40, арк. 15]. Росія, на його думку, “ніяких слов’янських племен не просвіщала” й “охоронницею стародавньої освіченості” також не була. Що ж стосується “оплоту Європи” – то це він називав природною необхідністю своєї батьківщини, зумовленою її географічним розташуванням, а не “Візантійським спадком” [40, арк. 15]. Він підкреслював “трухлявий характер Візантійської освіченості в епоху її переходу до нас”, а відтак і її безплідність. Успадкована Росією візантійська культура, на думку М. Петрова, “самотужки не здатна була вивести нас з азіатського варварства” [40, арк. 11].

Для М. Петрова характерне, таким чином, виважене ставлення до внеску Візантії у всесвітню історію і культуру. Безсумнівною його заслугою був розгляд історії Візантії як органічної складової всесвітньої історії. М. Петров дав цілісний нарис історії Візантії у рамках історії Східної Європи і в тісному зв’язку з історією не тільки слов’ян та арабського світу, але й інших народів [245, с. 97 – 99].

Складовою концепції всесвітньої історії М. Петрова є історія слов'янських народів, яка, на думку С. Стельмаха, визначала національну спрямованість його моделі всесвітньої історії [338, с. 50 – 68].

Погляди вченого на історію слов'янських народів формувалися під впливом І. Срезневського, який за часів його навчання в університеті очолював кафедру слов'янських мов і літератур. Крім того, під час закордонного відрядження М. Петров відвідав Прагу з метою ближче познайомитися з “сучасним рухом слов'янської думки”. У “гнізді панславізму”, як він називав Прагу, він мав можливість познайомитися з поглядами Ф. Палацького, П. Шафарика, В. Ганки [137, с. 16]. Прагнення М. Петрова побувати у Празі не був випадковим, адже це місто на той час було центром славістичних досліджень. Тут склалася школа славістів, які досліджували не тільки минуле свого народу, але й загальнослов'янські проблеми [272, с. 72].

М. Петров запозичив від романтизму (Ф.К. Савіньї, Ж. Тібо, К. Ейхгорн [164, с. 32]) та викладачів Харківського університету (М. Луніна, І. Срезневського, О. Рославського-Петровського) ідею “індивідуальності” і “неповторності” кожного народу як найвищої цінності національної історії. Особливість його концепції полягала в тому, що йому вдалося органічно поєднати ідею всесвітньої історії з національною. З одного боку, на нього вплинула загальна атмосфера Росії 70-х років XIX ст., у якій слов'янське питання – боротьба слов'янських народів Балканського півострова за звільнення від османського гніту і здобуття незалежності – перебувало в центрі уваги громадськості й уряду імперії, яка взяла на себе роль центра слов'янського відродження [367, с. 94]. З іншого боку, М. Петров був переконаний у високій громадянській місії історика – “який не просто учений або письменник. Він – орган національної і суспільної самосвідомості, особа відповідальна перед своїми громадянами, які мають право вимагати від нього багатьох особливих якостей і здібностей”. Тому історик повинен мати національне обличчя. При цьому М. Петров попереджав, що “від національної

точки зору на події до однобокого патріотизму попередніх часів – один тільки крок”. Але “історик не може та й не повинен відмовлятися від свого народного погляду, якщо бажає досвідом інших країн і народів виховати своїх співвітчизників” [131, с. 58, 62]. Звідси, на думку С. Стельмаха, випливало завдання, яке поставив перед собою М. Петров, – створити російський курс всесвітньої історії [338, с. 62].

Намагання вченого визначити місце Росії в загальноісторичному процесі обумовлювалось також міжнародним становищем Російської імперії. М. Малія, автор книги “Росія очами Заходу”, зазначає, що на середину ХІХ ст. Росія вважалась “поза Європою”, а все “не європейське” сприймалось як “варварство” [366, с. 129]. Інша точка зору (на кшталт Й. Г. Гердера або Ж. де Местра) була рідкістю. Переважна більшість провідних європейців “була занадто налякана царською державою, яка стояла обабіч шляху людства до прогресу” [366, с. 139]. М. Петров прагнув через створення “російського” курсу всесвітньої історії довести помилковість такого погляду. При цьому він відверто зауважував, що самостійність та оригінальність цієї праці полягатиме звичайно “не у відкритті яких-небудь нових сторін і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже відомих, але, головним чином, у російському погляді на весь хід всесвітньої історії й відповідній цьому російському погляду класифікації, відборі, плануванні й оцінці подій” [120, с. 42]. Те, що автор приділив історії слов’ян та особливо історії Росії багато уваги, не було абсолютним нововведенням: уже підручники В. Шульгіна й особливо Д. Іловайського мали розділи, присвячені історії слов’ян та історії Росії [296, с. 991].

Історія Росії не була прямою академічною спеціалізацією М. Петрова. Йому, щоправда, доводилось викладати цей курс у 1871 – 1873 рр. та 1875 – 1876 рр. [229, с. 25], однак ці лекції не відрізнялись глибиною розробки та високим науковим рівнем. Д. Яворницький, який слухав курс російської історії М. Петрова, писав у спогадах: “Я думав, що в університеті знайду вчених професорів, які дадуть мені відповіді на численні запити, що накопичились у

моїй голові, і розгорнуть переді мною яскраву картину життя запорізьких козаків. Але в університеті в той час російську історію читав спеціаліст з всесвітньої історії, який викладав події лише удільно-вічового і московського періодів давньої Русі і зовсім не торкався подій південно-західної Русі" [69, с. 10; 339, с. 4].

У "Лекціях" історія Російської імперії висвітлювалася в тісному зв'язку з міжнародними подіями, з'ясовувалась її історична роль на міжнародній арені. Окремі твердження М. Петрова (про етногенез слов'ян, відсутність у них рабства у початковий період історії, про наслідки золотоординського гніту для політичного й культурного розвитку східних слов'ян) явно застаріли і не витримують критики з огляду на сучасний стан розробки цих проблем [338, с. 63].

Однією з характерних рис його концепції історії є увага до психологічних чинників, що позначились висвітленні ним особливостей характеру та ментальності слов'ян. На перше місце у нього виступає "сильна схильність до суспільної рівності та суспільної свободи" [121, с. 117]. Цю рису він виводить з соціальних, родинних, сімейних стосунків слов'ян і протиставляє її юридичному характеру суспільної свободи народів класичних [121, с. 117]. Демократичний дух старослов'янських суспільних установ, любов до свободи, рівності складали, на думку М. Петрова, основу народовладдя як форми суспільного життя.

Серед рис народного характеру слов'ян М. Петров виділяв також "відсутність національної винятковості, легкість зближення з чужими культурними елементами разом з любов'ю до рідного звичаю" [121, с. 118]. Звідси він виводив уславлену гостинність слов'ян та їх легке сприйняття зовнішніх впливів. Однак таку "прихильність до чужоземного" він називав легковажністю і поруч з племінними міжусобицями вважав "загальнослов'янською недугою" [121, с. 147]. Такі риси, як природна доброта і м'якість, ...дух людяності, ...багаті розумові дарування... з помітною перевагою почуття і моральних інстинктів" породжують тип характеру, якому

“неможливо довго встояти в практичному житті” [114, с. 424]. Ці особливості характеру були притаманні усім стародавнім слов'янам. З часом кожне зі слов'янських племен значно видозмінило свій характер. Найбільш сильні зміни, на думку М. Петрова, відбулись у російського народу.

Русь він називає народом “абсолютно оригінальним” [121, с. 143] і наголошує на різниці в характері великоруського та південноруського (осілого в придніпровських та південно-східних краях Східноєвропейської рівнини) племен. Через те, що заселення Північно-Східної Європи відбувалося “посеред найбільших ускладнень і наполегливої боротьби з дикою природою і туземцями”, то у великорусів виробився “підприємницький, обережний і наполегливий характер, ...сміливість і практична вправність” [121, с. 144], спритність і мужність в біді, подолання численних перешкод не наодинці, а «артільно-общинними зусиллями” [114, с. 425]. Саме ці риси сприяли тому, що великоруське плем'я зайняло першість “поміж усіма етнографічними стихіями східноєвропейської рівнини” [121, с. 144].

У великоросів з'явилась і така риса, як національна замкненість, яка остаточно закріпилася в наслідок татарської залежності [121, с. 140] і згодом надовго зробилася характерною рисою руських [121, с. 144]. Через часті напади кочовиків руська людина стає недовірливою, впертою, байдужою до життя, а інколи й жорстокою. Ненависть та презирство до чужинців перенесла вона згодом і на західних сусідів. Вплив кочовиків призвів до появи “у вищому ступені людяного слов'янського народу” нехарактерної для нього схильності до насильства. Відтоді характерною рисою народної вдачі росіян стала національна винятковість [114, с. 425; 121, с. 140].

Наявність общини зумовлювала присутність у характері русичів почуття суспільного обов'язку і громадянської відповідальності. Занепад общини призвів до поступової втрати цих чеснот [114, с. 422]. Нові нашарування і відтінки характеру з'являються з прикріпленням народу до землі. Зароджується неприязнь до тієї праці, плоди якої дістануться іншому, легковажність, життя “навмання та як-небудь”.

У допетровській Русі така риса як “страх та ненависть до іноземщини” набуває, на думку історика, негативного значення [114, с. 423]. Повне несприйняття зовнішніх впливів призводить у XVII ст. до занепаду моральності та “звуження розумового горизонту”, загального відставання “у мистецтвах технічних та витончених”. Це, зрештою, породжує дріб'язковість інтересів, появу диких забобонів, які охопили всі класи суспільства [114, с. 423]. Русь, на його думку, являла собою “якийсь окремих осередок між двома частинами світу, не належачи ані до однієї, ані до іншої” [114, с. 425]. Заслугою Петра I було те, що він зробив Росію європейською країною [114, с. 430], а росіян європейським народом.

Але під цим “товстим шаром грубої кори” були приховані такі споконвічні риси, як схильність до “невгамовної всеохоплюючої діяльності, найрізноманітнішої праці – від тонкої розумової роботи до останньої грубої майстерності”, практичність, залізна воля, твердість у нещастях, терпіння у невдачах [114, с. 426].

Загалом представлена ним у “Лекціях” концепція історії слов'янських народів та Росії була досить слабкою порівняно зі спеціальними дослідженнями, які вже існували на той час і згодом утвердилися в науці. Однак загально визнаною його заслугою було органічне поєднання вітчизняної історії зі світовою.

4.2. Періодизація та характеристика основних періодів всесвітньої історії

Важливим елементом поглядів ученого є проблема періодизації історичного процесу. З часів гуманізму в історіографії міцно утвердився тричленний поділ всесвітньої історії на Стародавню, Середньовіччя та Нову [265, с. 34 – 40]. Такої періодизації дотримувалася більшість дореволюційних

істориків (таких, як В. Бауер, М. Кареев [213, с. 54], Р. Віппер, І. Реверсов, А. Трачевський [334а, с. 8]). Періодизація історичного процесу, яку запропонував М. Петров, дещо відрізнялась від загальноприйнятої. Хронологічні межі всесвітньої історії, на його думку, складають “часи історичні” – тобто той проміжок часу “у приблизно п’ять тисяч років”, про який ми маємо “більш-менш достовірні свідчення” [120, с. 18].

М. Петров поділяв всесвітню історію на два великі періоди: Стародавню й Нову. Змістовне навантаження його періодизації виглядало так: “Історія держав і народів, що давно скінчили своє державне життя і культурну діяльність, викладається окремо і носить назву історії Давнього світу, в той час як викладення долі й діянь народів пізніших, більша частина яких і тепер ще живе і працює для людської освіченості, називається історією Нового світу або просто Новою історією” [120, с. 36]. У свою чергу, ці два періоди у концепції М. Петрова поділяються кожний на два етапи. У межах Стародавньої історії він виділяє історію Сходу (азіатські держави та Єгипет) та історію класичних або народів (греків, македонян і римлян).

Хронологічно початок історії людства М. Петров пов’язує з появою суспільних об’єднань, коли “виникає перша можливість успішної культури між людьми”, а завершення цього періоду – з розпадом останньої наймогутнішої стародавньої держави – Римської імперії. Нова ж історія складається з історії середніх віків, “які представляють перехід від давнього світу до нинішнього часу”, та історії чотирьох останніх, тобто найближчих до нас століть (XVI, XVII, XVIII і XIX), “впродовж яких остаточно склалось наше сучасне життя”. До цього останнього етапу, тобто Нової історії “у вузькому значенні”, він відносить як складову Новітню історію (термін “новітня” він вживає для позначення сучасної історії), яка охоплює події, починаючи з Французької революції [120, с. 37].

Періодизацію він пов’язує також із природним чинником: “в давні часи життя людей залежало значно більше від сил зовнішньої природи, тоді як у новий час... людина... сама починає володарювати над природою” [120, с. 37].

Саме цим пояснюються, на його думку, дуже повільні темпи розвитку освіти у стародавні часи та швидке й успішне “розповсюдження європейської культури на всі частини світу” в нові часи і особливо в останні чотири століття.

Важливою характерною рисою, що відрізняла кожний з виділених ним періодів, він вважав діяльність різних народів на різних етапах історії: в давнину першість на історичній арені належала хамітським, семітським, з-поміж арійських – індуським, іранським та фракко-італійським племенам, а у новий час – романським та германським племенам, візантійцям та слов’янам, а з-поміж азіатів – арабам. Історик, однак, зауважує, що візантійці й араби діяли переважно у середні віки, а в останні чотири століття “виключними культурними народами до наших днів залишаються романці, германці й слов’яни” [120, с. 37].

М. Петров належав до істориків, котрі не тільки були вільні від широко розповсюдженої в історіографії того часу ідеї європоцентризму, а й намагались підкреслити важливе значення історії та культури Сходу як складової всесвітньоісторичного процесу. Така особливість його історичних поглядів вже відзначались спеціалістами-сходознавцями А. Ковалівським [259, с. 37] та І. Крачковським [269, с. 155].

Першими серйозними дослідниками історії Сходу в Росії вважаються В. Голєніщев, Б. Тураєв, О. Лемм, М. Нікольський. Погляди М. Петрова на історію Стародавнього світу значною мірою формувалися під впливом його попередників у Харківському університеті [235, с. 4]. Одна з перших в Україні праць з історії еллінізму “Погляд на історичне життя народу Елліно-Македонського” була написана В. Цихом, який працював в університеті протягом 1831 – 1834 рр. [301а, с. 417]. Цей же період був предметом спеціальної уваги М. Луніна [301а, с. 423], а також безпосереднього вчителя М. Петрова, спадкоємця ідей М. Луніна, О. Рославського-Петровського [338, с. 43].

Концепцію історії Стародавнього світу М. Петров розробляв на основі широкого кола наукових праць та аналізу джерельних даних, про що свідчать архівні матеріали [10; 11, арк. 1 – 9]. Він докладно проаналізував твори

Геродота, Діодора, Фулідіда, Арріана, Діонісія Галікарнаського, Ксенофонта, Полібія, Діона Кассія, Плутарха, Тіта Лівія, Саллюстія, Курція Руфа, Тацита з історії Греції та Риму [355, с. 102].

Свою позицію історик пояснював тим, що історія Сходу становить майже половину (в хронологічному відношенні) всесвітньої історії: “це колыска всіх форм людської освіченості та співжиття, це батьківщина всіх світових релігій” [40, арк. 4 зв.]. Країни Сходу він вважав “чужими нам за походженням і крові, і по формах свого історичного життя – теократичним або ж деспотичним”. Однак він підкреслював наявність одного “могутнього зв’язку”, який “зближував нас із ними”. “Це – релігія. Схід – батьківщина всіх релігій, що поділяють зараз між собою панування над світом” [120, с. 50].

Витоки цивілізації Стародавнього світу він вбачав в історії Єгипту, оскільки саме єгипетську систему освіти він вважав первинною у всесвітній історії [120, с. 57]. Редактор першого тому курсу “Лекцій по всемирной истории” М. Петрова, виданого 1907 р., А. Деревіцький зауважував, що “в російській науковій літературі історія Єгипту являє собою ще майже порожнє місце”, оскільки творів на цю тематику, які мали б серйозне наукове значення, дуже мало [120, с. 57]. Ґрунтовне наукове дослідження історії Стародавнього Сходу загалом та Єгипту зокрема розпочалося в Росії тільки у 80-х рр. ХІХ ст. [302, с. 294].

Вчений зазначав, що саме “єгиптяни поклали початок всім головним галузям матеріальної і розумової культури, ні в кого її не запозичуючи” [120, с. 58]. У рамках історії Стародавнього Сходу він, крім хамітів (єгиптян), зупинявся також на історії семітів (халдеїв, асирійців, іудеїв, фінікійців) та аріїв (індусів, іранських народів) [120, с. ХVІ – ХVІІ].

М. Петров зауважував, що Схід, поклавши початок усім галузям людської освіти, зрештою майже зупинив свій розвиток. Причиною такої стагнації країн Сходу він вважав перш за все кліматичні умови: надмірні природні багатства та занадто м’який клімат паралізували діяльність людини, а “із занепадом праці згасає і розумове життя” [120, с. 128]. Іншими вагомими

чинниками уповільнення розвитку він називав властиві Сходу форми суспільного ладу – теократію та деспотизм, які не давали простору для розвитку людських здібностей [120, с. 128].

Центральне місце у висвітленні історії Стародавнього світу М. Петров відводив політичним та суспільним установам, характеристиці правителів, реформам. Він також не минав економічних питань розвитку Стародавнього світу і досить багато уваги приділяв історії культури.

Він зазначав, що всесвітня цивілізація “виникла на Сході і поступово просувалась на Захід..., переходячи з Азії до Європи” [120, с. 147]. Таким чином, він не зовсім погоджувався з тими вченими (як, наприклад, К.О. Мюллер), які виступали за самобутність і унікальність грецької культури. Разом з тим, він зауважував, що останнім часом “під впливом вражаючих успіхів сучасної орієнталістики, вчені інколи занадто схильні виводити все грецьке зі Сходу” [136, с. 3]. “Істина, як майже завжди, пролягає між цими двома крайнощами” [28, арк. 7]. Він вважав, що східні народи заклали перші підвалини матеріальної та розумової культури – “технічної діяльності, промисловості і торгівлі, розвивали різноманітні, іноді величні релігійні вчення, задовольняючись у державному житті досить простими й грубими його формами” [120, с. 49]. Греки, отримавши зародки освіти зі Сходу, “перетворюють і покращують її самостійно: винаходять різні і складні види державного ладу, удосконалюють мистецтва і науки” [120, с. 49]. За посередництвом своїх колоній вони розповсюджують цю багату культуру по узбережжю Середземного моря, а потім, після македонських завоювань, елінізують Азію.

Включення історії Сходу та історії Росії в загальноісторичний процес вигідно вирізняє курс лекцій М. Петрова від аналогічних праць багатьох його сучасників.

На відміну від вивчення історії Стародавнього Сходу, антична історіографія в Росії за часів наукової діяльності М. Петрова вже мала значні досягнення [302, с. 299]. У тогочасній Російській імперії, як і в Європі, історія

античності була важливим, фактично базовим компонентом гуманітарної освіти [270, с. 12].

“Достовірна” історія Греції, на думку вченого, починається не раніше VIII ст. до н.е. Про часи, що передували цій епосі, “до нас дійшли лише уривчасті відомості”, здебільшого у вигляді міфів. Тому ці часи він називав “міфічними” [120, с. 138]. Але оскільки період до кінця II ст. до н.е. також “не має достовірної історії”, то його він називав “напівміфічним” [120, с. 158]. Слідом за Т. Момзенем, М. Петров указував на гіпотетичний характер ранньої історії Стародавнього світу.

Грецька культура, на думку дослідника, стала тим ґрунтом, “на якому зросло все духовне життя сучасної Європи і наше російське більше за будь-якого іншого з нових історичних народів” [120, с. 129]. Він вважав, що жоден народ не зробив такої кількості великих відкриттів у різних галузях знань, не залишив стільки зразкових творів літератури та мистецтва, не висунув стільки талановитих діячів в усіх галузях суспільної діяльності, як греки.

Історик позитивно оцінював афінську демократію, існування якої, на його думку, було зумовлено вимогами часу: саме в цей афінський період “демос досяг освіти й багатства, які робили його здатним до повної суспільної свободи”, а в складний час персидських воєн усі класи суспільства несли однаково важкі жертви на користь держави й відповідно гідні були і рівних прав [120, с. 208]. Він не вважав Солона засновником афінської демократії. На його думку, з упевненістю можна говорити лише про єдину демократичну установу, запроваджену Солоном, а саме – про народний суд (гелією) [120, с. 192]. Учений зазначав, що незважаючи на те, що джерела приписували цьому законодавцю започаткування майже усіх грецьких демократичних установ, взагалі важко відрізнити, які нововведення належали саме Солону, а які розвинулися пізніше [120, с. 193].

“Найщасливішим у житті Афін та цілої Еллади” дослідник називав час правління Перікла [120, с. 211]. Однак він зауважував, що “при легковажності та непостійності самовпевненого афінського демосу, який вповні

усвідомлював свою силу”, йому, звичайно важко було зупинитись на вже досягнутому і не спокушатись на більше [120, с. 211].

Греки, на думку М. Петрова, незважаючи на перераховані заслуги, були нездатні створити велику міцну державу, “політично об’єднати не тільки інші народи, але й самих себе” [120, с. 260]. Наявність великої кількості політичних регіонів мала негативні наслідки. Це, зокрема, заважало розвитку великих політичних ідей, можливих лише у великих світових державах. Швидкий розпад македонської “всесвітньої монархії” він пояснює тим, що народи, які увійшли до її складу, були пов’язані тільки “зовнішнім пануванням однієї спільної духовної культури”, але не мали єдиної суспільної організації, тобто спільних законів і установ [120, с. 260].

В оцінці постаті Олександра Македонського М. Петров дотримувався “золотої середини” між поглядами Й. Г. Дройзена, який зобразив цього діяча як благородну і видатну особистість, і Дж. Грота, котрий у своїй історії Греції дав Олександрові Македонському протилежну характеристику [120, с. 224]. М. Петров закидав цій видатній історичній особі надмірну брутальність, вважав, що він “затмарив свою славу жорстокістю і свавіллям азіатського деспота, на якого він перетворився в останні роки свого життя” [120, с. 229]. Однак він не погоджувався з думкою Дж. Грота, що прагненням і мрією великого македонянина було не зростання варварів до ступеня еллінського розвитку, а навпаки, деградація еллінів до рівня азіатів. М. Петров ставив у заслугу Олександрові розповсюдження на Схід грецької культури, яка видозмінилась під впливом східної культури і виникла своєрідна “греко-східна” культура [120, с. 225].

Подібні оцінки історії Стародавньої Греції наводив у своїх роботах учень і колега М. Петрова В. Бузескул, відомий своїми дослідженнями з історії Стародавнього світу, зокрема Греції [284, с. 13; 302, с. 309].

М. Петрова також цікавили питання історії Риму періоду Республіки [236, с. 53]. Він вважав, що на всесвітньо-історичний процес великий вплив справили такі фактори, як географічне середовище, вдосконалення “релігії й

моральності”, державного життя, науки, мистецтва й матеріального побуту людей. Саме з цих позицій він визначив причини занепаду й загибелі Римської республіки, пояснив невдачі реформ братів Гракхів [236, с. 53; 355, с. 103 – 106].

Всесвітньо-історичне значення Римської держави, на його думку, полягало у збереженні, збагаченні та передачі іншим народам еллінської освіти. Римляни, перейнявши цивілізацію у греків, збагатили її “зразковим розвитком права і мистецтвом адміністрації, політики та війни” і розповсюдили цю видозмінену греко-римську культуру разом зі своїм володарюванням на всьому “давньоісторичному” Заході [120, с. 49]. Римська “освіченість”, таким чином, носить у нього імітаційний характер, що не заважало вченому високо оцінювати її значення в історії світової культури. Головними моментами історії Риму він вважав “завоювання, розвиток загальнолюдського права, збереження і розповсюдження еллінської культури та створення всесвітньої держави [120, с. 261]. Поширення античної цивілізації на Заході є заслугою Риму: римське право стало головним джерелом сучасної юриспруденції, римське мистецтво мало вплив на мистецтво романське та готичне, латинська мова тривалий час залишалася мовою церкви, законодавства і дипломатичних відносин, а в ролі “спільного органу для науки не втратила свого значення почасти й по теперішній час”, римська література значно вплинула на літературну діяльність нових народів [120, с. 368].

М. Петров характеризував Рим і Візантію як “передаточні пункти, за допомогою яких елементи еллінської цивілізації проникли у внутрішні країни нашої частини світу, і зробились, таким чином, надбанням усіх народів Європи” [120, с. 368].

Розглядаючи в основному політичний аспект історії Риму, він водночас детально характеризував становище плебеїв та їх боротьбу з патриціями, зі співчуттям говорив про важку долю рабів у тогочасному суспільстві. Однак повстанню рабів під проводом Спартака він не приділяв багато уваги, а лише

побіжно згадував цю подію в “Лекциях по всемирной истории”, називаючи головного ватажка “відважним фракійцем” [120, с. 313].

Кризу Римської імперії, на його думку, викликала “ідейна стагнація”. Але на відміну від інших істориків, які пов’язували занепад Римської імперії тільки з ідейною сферою, дослідник підкреслював також численні політичні, соціальні та економічні чинники, що призвели до занепаду античного суспільства. Однією з причин падіння Риму він вважав погіршення становища широких народних мас, рабів, колонів, мешканців провінцій, яке дедалі більше контрастувало з надмірною пишністю життя вищих станів [114, с. 7].

Загалом студії М. Петрова з історії Стародавнього світу сприяли успішному розвитку досліджень цього періоду історії в Харківському університеті. А. Деревецький у 1919 р. в одному зі своїх листів до В. Бузескула писав, що викладання курсу історії Стародавньої Греції та Риму “значно полегшено для мене тією обставиною, що останнім часом... я працював над третім виданням лекцій проф. М.Н. Петрова” [62, арк. 64]. Його учні та наступники по кафедрі всесвітньої історії В. Бузескул, А. Деревецький та І. Нетушил створили відому харківську школу античників, яка користувалась авторитетом в Росії і за кордоном [236, с. 57].

Характеризуючи історію Середньовіччя М. Петров звернув увагу на діаметрально протилежні оцінки цього періоду в історичній літературі: як часу “глибокого приниження людства”, “рабства та найбрутальнішого варварства”, або як епохи “юності, свіжості та доброго життя”. Істина, як він вважав, знаходиться “посередині” [121, с. 12]. Натомість, в його роботах помітна схильність до позитивної оцінки цього періоду. Очевидно, у цьому питанні він продовжував традицію, закладену своїм попередником – професором Харківського університету М. Луніним, який першим з вітчизняних істориків засудив зневажливе ставлення до історії середніх віків [289, с. 71].

З притаманним йому художнім ставленням до історичних подій дослідник підкреслював поетичний характер та привабливість цієї епохи, яка, за його словами, мала неабияке значення для сучасності: корені сучасної релігії, права, звичаїв та освіти сягають саме цієї доби. Він висловлював оригінальну думку про те, що історія середніх віків та нового часу – це дві великі складові однієї й тієї ж історії нового часу, оскільки між середніми віками та новим часом немає такої чіткої грані, яка існує між стародавнім та новим світом [123, с. 1].

Зазначаючи, що хоча перша половина середніх віків і була “неспокійним та здичавілим” часом, дослідник зауважує, що новий світ усе ж таки “стояв значно вище класичної давнини”[121, с. 24].

Епоху Середньовіччя він поділяв на два періоди: перший – охоплює час від падіння Західної Римської імперії до початку хрестових походів, а другий завершується відкриттям Америки. XVI ст. він розглядає як початок Нової історії.

Зміст історії середніх віків М. Петров вбачав у “боротьбі різнорідних сил та засад суспільного життя”. Зокрема, перетворення “давнього” світу в “новий” відбувалося в процесі запеклої боротьби “між давніми та новим ідеями”. Під “боротьбою ідей” історик розумів не тільки протистояння християнського та язичницького світоглядів, а й реальну боротьбу “не лише словом, а й мечем” між церквою і світською владою, церковними ортодоксами і єретиками, “сліпою вірою і розумом”. Не менш гостра боротьба точилась усередині держави між станами та установами, у сфері права, науки та приватного життя. У цілому впродовж Середньовіччя, на його думку, відбувалося протистояння римських, германських та християнських засад. Під римською ідеєю він розумів “могутність держави, необмеженість єдиної та неподільної верховної влади, розумне та загальне право, муніципальний устрій як панівну форму суспільного життя, вишукане життя та зовнішній лиск багатовікової цивілізації...”; під німецькою – “політичну роздробленість, місцеве самоврядування, широку

особисту незалежність, володіння землею, пов'язане з верховними над нею правами, підлеглість, засновану не на юридичних, а на моральних обов'язках, перевага сільського життя над міським, насильство та дикість завойовників”; під християнською – “проповідь любові та самозречення, ієрархію, засновану не на походженні та крові, а на позитивних моральних якостях особистості, піднесені моральні ідеали, але разом з тим нерідко і теократичну тенденцію” [121, с. 13].

В історіографії існує твердження, що основним змістом історії середніх віків харківський історик вважав панування християнського релігійного світогляду [203, с. 308]. Проте погляди М. Петрова відрізняються багатогранністю та суперечливістю, що ускладнює з'ясування його історичної концепції. Він дійсно досить багато уваги приділяв висвітленню релігійної історії, оскільки вважав теократію однією з головних форм середньовічного життя [122, с. 93]. Історик відзначав той величезний вплив, який справляла церква на життя суспільства, неодноразово вказував на “церковно-аскетичний дух” тієї доби [146, с. 206]. Водночас необхідно підкреслити його виважене, раціональне ставлення до церкви, як до однієї з найбільш важливих середньовічних установ. Так, він вважав хибним, занадто перебільшеним погляд на історію середніх віків як на час неподільного панування глибокої релігійності, оскільки “практичне життя досить мало керувалось християнськими ідеалами” [121, с. 15]. Думка, висловлена

М. Петровим, знайшла свій розвиток у працях сучасних медієвістів [201; 202; 233].

При поясненні механізму історичного руху М. Петров дотримувався цивілізаційного підходу, сформованого, значною мірою, під впливом Ф. Гізо та Г. Бокля [132, с. 11], котрі ототожнювали поняття “цивілізація” з поняттям “культура”. Він вважав, що, починаючи з хрестових походів, на Заході утворюється своєрідна цивілізація, яка посилюється в такій мірі, що можливими стають великі відкриття та винаходи XV ст. [121, с. 15] У світлі

цивілізаційного підходу дослідник вживав також термін “історичні народи середніх віків”. Разом з тим він суттєво відступав від популярної на той час гегелівської концепції “історичних” і “неісторичних” народів. До “історичних” він відносить не тільки християнізовані народи Західної Європи, а й загалом “світ романський, світ германський, світ візантійський та світ східний”, кожен з яких став окремою цивілізацією “з особливим характером і власною долею” [121, с. 23]. Швидкий розвиток європейських народів він, подібно Гегелю, пов’язував з утвердженням християнської релігії. Така позиція харківського історика не була винятковою для тогочасної російської науки [204, с. 287]. Так, М. Соловйов також вважав, що саме завдяки моральному впливу християнства германські народи перетворилися на “історичні” [204, с. 302].

Таким чином, М. Петров визначав Середньовіччя як новий етап у прогресивному розвитку людства. Перехід від Античності до Середньовіччя він пов’язує зі змінами в духовній сфері: вдосконаленням “релігії та моральності”, заміною язичництва християнством.

Глибока криза Римської імперії, на думку харківського історика, сприяла утвердженню нового суспільного ладу варварів. Визначаючи роль германських племен в історії Європи, М. Петров проявив себе як противник націоналізму. Передусім він засуджував тих істориків, які “занадто перебільшують значення германського елемента в історії Нової Європи” і наділяють давніх германців винятковими, надзвичайними якостями, вважають їх народом, який за своїм розвитком значно випереджав усі інші. Водночас М. Петров рішуче не погоджувався з тими дослідниками, які “аж занадто легковажно дивляться на германську народність та її роль в історії”. Гідним представником “поміркованого і справедливого” погляду він називав Ф. Гізо [28, арк. 7].

На підставі вивчення звичаїв, традицій, побуту германських племен він, зокрема, дійшов висновку, що феодальне суспільство формувалось як синтез германських та римських засад.

Визначення поглядів М. Петрова на сутність феодалізму ускладнюється деякими обставинами: редактори його праць вносили свої корективи до текстів, внаслідок чого в курсі “Лекцій з всесвітньої історії” повністю відсутня частина розділу, присвячена висвітленню поняття “феодалізм”, оскільки погляди автора з цього питання на час видання лекцій вважались застарілими. Проте, в архіві збереглися зошити історика з уривками лекцій, які дають можливість з’ясувати його бачення феодалізму. М. Петров значною мірою наслідував Ф. Гізо з його політико-юридичним підходом до визначення цього явища. Серед характерних рис феодалізму харківський історик віддавав першість вассально-ленній системі [24, арк. 3 зв. – 4], підкреслюючи при цьому її військовий характер. Що стосується поземельних відносин, то дослідник вказував на їх умовний характер, але в цілому підкреслював повну “невизначеність” права земельної власності: “вона була в один і той же час і залежна, і не залежна, і довічна і спадкова”, “верховна влада мала право відняти ділянку; однак оскільки верховної влади не існувало, то ділянки з часом зробилися надбанням власників, котрі вже за самим становищем були узурпаторами” [24, арк. 10 зв].

Визначаючи сутність феодалізму, М. Петров висловлював обґрунтовану думку про те, що феодальний лад в реальному житті ніколи не складав стрункої системи. Він пояснював це відсутністю вищої центральної влади, яка вимагала б суворого підпорядкування законові, необмеженою особистою свободою та спадкоємним характером ленів та державних посад [24, арк. 9].

Він вважав феодалізм закономірною, необхідною і “єдино можливою” на той час формою суспільного життя. За умов, коли “кожен з поземельних власників дивився на свого сусіда як на найзапеклішого ворога”, така система забезпечувала відносну стабільність [24, арк. 10].

При висвітленні процесу феодалізації поза увагою історика не залишилися також соціально-економічні чинники, зокрема послаблення

зв'язку між земельними власниками [24, арк. 4], концентрація великої земельної власності в руках феодалів та жорстока експлуатація селян. У неопублікованих матеріалах історика значне місце відведено зображенню тяжкого становища останніх [24, арк. 7, 10 – 12 зв., 77]. Ця демократична риса поглядів М. Петрова дає підстави помістити його ім'я в одному ряду з О. Тьєррі, Ж. Мішле, К.Ф. Шлоссером, В Циммерманом та Т. Грановським. Усіх цих істориків об'єднує постановка питання про експлуаторський характер феодального ладу, про що не згадував у своїй концепції феодалізму Ф. Гізо.

М. Петров наголошував також на позитивному впливі феодалізму на суспільство: усвідомленні почуття власної гідності, перевазі сімейного життя над суспільним, звільненні Західної Європи “від посягань теократії”, появі рицарства.

У своїй концепції Середньовіччя поруч з такими установами, як імперія та папство, “третім вагомим елементом” історик вважав міста. Він вказував, що натові міста “усвідомлюють своє політичне значення” і виступають як “сила, яка готова взяти участь у майбутньому зіткненні духовної і світської влади” [146, с. 205]. Мешканців середньовічних міст М. Петров визначав як окремий стан, який з початку XIV ст. починає відігравати не меншу роль, ніж дворянство та духовенство [122, с. 29]. Крім того, дослідник підкреслював глибоке соціальне розшарування та міжстанову боротьбу, наявність маргінальних елементів у середньовічних містах.

Проблема середньовічних народних рухів посідала одне з центральних місць у спадщині М. Петрова, що було зумовлено не лише професійним інтересом, але й об'єктивною історичною ситуацією, яка склалась у Росії в середині XIX ст. Він, як й інші тогочасні дослідники, намагався на історичних прикладах проаналізувати можливі шляхи розвитку Росії. Виступи народу за свої права він вважає справедливими, оскільки називав прагнення людини до свободи “вродженим” [114, с. 306]. Однак в

усіх випадках він рішуче засуджував насильницькі методи досягнення свободи. Причини всіх виступів, як антифеодальних, так і визвольних, на думку харківського історика, слід шукати, передусім у соціально-економічній сфері. Він був абсолютно впевнений, що “народні маси ніколи ще не повставали через самі лише ідеї, якими б вони не були”. У цілому масові народні рухи XV ст. він вважав ознакою кризи середньовічної цивілізації, розладу і занепаду феодальних інститутів.

Історик розглядав Середньовіччя як більш прогресивний, порівняно з попереднім періодом, етап розвитку людства. Визначаючи феодалізм як основу Середньовіччя, дослідник висвітлив також ті сфери життя, які не було включено в систему феодальних відносин. Завдяки такому підходу йому вдалося відтворити все розмаїття життя середньовічного суспільства.

Виклад історії нових часів М. Петров починає з рубежа XV – XVI ст. Він виходив з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV – XVI ст.) і Реформація XVI ст. зумовили докорінні зміни в житті людського суспільства, стали потужним поштовхом у розвитку продуктивних сил, світової торгівлі, науки, техніки, відносинам між різними країнами і народами, об’єднанню їх у єдиний процес світового розвитку.

В історичній літературі М. Петрова визначають передусім як спеціаліста з історії Нового часу. Б. Вебер справедливо зазначав, що першим істориком Нового часу в Росії з лав університетської професури слід назвати не стільки В. Гер’є, як це зазвичай прийнято в історіографії [302, с. 393], скільки М. Петрова. Адже саме він першим почав систематично й професійно викладати нову історію в Харківському університеті, випередивши, таким чином, В. Бауера, з ім’ям якого пов’язували початок планомірного й регулярного вивчення і викладання історії Нового часу в Петербурзькому університеті [302, с. 400]. Така оцінка є абсолютно справедливою. М. Петров і сам визнавав, що згідно з його ступенем знайомства з історичною літературою “різні періоди Всесвітньої історії можуть бути розташовані таким чином: нова й новітня

історія, і особливо – спеціальна історія Франції, Німеччини та Англії цього періоду, середньовічна історія цих країн, історія Італії та Іспанії, магометанського Сходу, стародавнього Сходу, стародавнього Риму, стародавньої Греції, скандинавської Півночі, Візантійської імперії” [137, с. 13].

До 60-х рр. XIX ст. дослідження в галузі всесвітньої історії в Росії стосувались в основному історії Стародавнього світу та середніх віків. Нова ж історія, за висловом В. Бутенка, залишалася на правах “пасербиці”, на яку звертали занадто мало уваги [180, с. 120]. Зазвичай університетські курси нової історії являли собою переклади іноземних підручників та охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., “не ризикуючи” висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Однак з 60-х рр. для вивчення нової історії складаються більш сприятливі обставини: швидкий розвиток друку, послаблення цензурних вимог, розширення ступеня духовної свободи. Крім того, цьому періоду історії особливу актуальність надавала боротьба за певний шлях подальшого розвитку Росії, яка розгорнулася в 50-х – 60-х рр.

М. Петров повсякчас підкреслював важливість вивчення історії Нового часу. Стосовно навчальних планів викладання історії, затверджених Міністерством народної освіти у 1877 році, у яких перевага надавалася вивченню стародавньої історії перед новою та новітньою, історик зазначав, що нова історія більше пов’язана з сучасністю, ніж антична, тому й вивчати її слід повніше та глибше [40, арк. 4].

Основним змістом історії Нового часу М. Петров вважав цілу низку важливих процесів і явищ. Передусім він називав гуманізм, потужний економічний розвиток (при цьому він підкреслював, що в цей час “інтереси матеріальні, промислові починають відігравати таку важливу роль, що ними частково зумовлюється і самий розвиток політичних подій” [123, с. 2 – 3]), виникнення ідеї й системи політичної рівноваги, посилення

абсолютної монархії на Заході, Реформацію західної церкви [42, арк. 41]. У цей період тривала повсюдна боротьба зі старим суспільним ладом, із середньовічними установами й порядками з метою побудови соціальних відносин на нових засадах свободи й рівності. Виявом саме цієї боротьби, на думку історика, і були “суспільні потрясіння останніх століть” – у XVI ст. Селянська війна в Німеччині, англійська революція у XVII ст. та Французька революція кінця XVIII ст. М. Петров особливо підкреслює також прагнення націй до самовизначення і незалежності (як прояви – боротьба Нідерландів з Іспанією в XVI ст., боротьба англо-американських колоній з метрополією у XVIII ст.) Він також наголошував на швидкому та всебічному розвитку науки та винаходів, які істотно змінили всі умови життя, важливій ролі суспільної думки та літератури, розширенні європейських колоній, а з ними і європейського життя та культури на весь світ.

Дослідники зауважують, що висвітлення Нової історії М. Петровим відрізнялося різноплановістю, широтою постановки проблем та неординарними способами їх вирішення [260, с. 94] .

4.3. “Перехідні епохи”: Реформація та Французька революція у науковій спадщині М. Петрова

Характерною рисою історичних поглядів М. Петрова є значний інтерес до епох, які він сам називав “перехідними”. Такими він вважав епоху падіння Західної Римської імперії і народження середньовічного світу, гуманізм і Реформацію, Французьку революцію кінця XVIII ст. Ознаки перехідних епох він вбачав у руйнації основ політичного і соціального порядку, загостренні соціальних протиріч, переростанні їх у відкриту боротьбу і протистоянні

різних груп і верств суспільства. За таких умов уряди та народи поставали перед необхідністю обирати шляхи свого подальшого розвитку.

Увага М. Петрова до “перехідних епох” була обумовлена його посиленням інтересом до проблеми історичних умов виникнення революцій та їх ролі у розвитку суспільства. За науковими пошуками простежується прагнення ліберальної інтелігенції визначити ефективні ненасильницькі шляхи модернізації Російської імперії. Так, для російської історичної науки другої половини XIX ст. був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Проте, до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтовного конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми. Б. Вебер пояснював такий стан справ цензурною заборонаю [302, с. 446]. Натомість М. Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, дотримувався думки про те, що “не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність та винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь” [40, арк. 11 зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були “правильні”. Саме цим пояснюється значна увага, яку історик приділяв історії революцій [29].

Одним із найбільш визначних суспільно-політичних і цивілізаційних зламів він вважав європейську Реформацію XVI ст. Реформація та Селянська війна в Німеччині є однією з найважливіших проблем історії західноєвропейського Середньовіччя, у вивчення якої зробила вагомий внесок російська дореволюційна історіографія [309, с. 127]. Інтерес тогочасних російських дослідників до історії Реформації був зумовлений необхідністю шукати вирішення актуальних питань російського суспільно-політичного життя [210, с. 226; 158, с. 296]. М. Петров, як і більшість його сучасників, вважав, що лише історія може дати хоча б приблизну відповідь на ті “питання, які мимоволі тепер непокоять кожную мислячу [людину] і гідного громадянина

своєї землі” [31, арк. 1]. Дотримання такого постулату і обумовило особливий інтерес дослідника до переломних моментів у розвитку суспільства і до Реформації як “епохи перехідної, коли руйнувалося середньовічне життя з його моральними засадами і коли ще не склались нові форми” [128а, с. 78].

У науковій спадщині М. Петрова історія Реформації посідає одне з центральних місць. Цьому періоду історії присвячено третій том “Лекцій з всесвітньої історії” та низку спеціальних студій. Як справедливо зазначає Б. Могильницький, інтерес харківського історика до переломних моментів історичного розвитку взагалі та до революційних рухів зокрема, “особливо рельєфно” проявляється в його нарисі “Томас Мюнцер. Великая Крестьянская война” [230, с. 297].

Реформацію М. Петров вважав найголовнішим явищем Нового часу, “навколо якого так чи інакше згуртовані і від якого залежать всі інші” [128а, с. 7]. Серед її причин дослідниками зазвичай називаються глибокі релігійні, політичні та соціальні суперечності у тогочасному суспільстві [210, с. 227]. Історик не вдавався до детального пояснення цих причин. Він зазначав, що всі ті явища у суспільстві, в яких історики зазвичай вбачають причини Реформації, були очевидні й часом нестерпні вже у XII ст. М. Петров приділяє велику увагу з’ясуванню питання, чому саме у XVI ст. і саме у Німеччині виникає могутній протест проти цих негараздів. На його думку, церковній реформі сприяли соціальні та політичні умови, які склались у Німеччині безпосередньо напередодні Реформації: боротьба між імператором та князями за владу, налагодження міжстанових та міжурядових відносин, боротьба з повсюдним втручанням церкви у світські справи, небувалий занепад моралі. Історик дійшов при цьому важливого й оригінального висновку, що сама держава плекала в умах людей думку про необхідність реформи церковного устрою [128а, с. 12]. Крім того, М. Петров зазначав, що кожна верства населення мала свої причини бажати церковних реформ. Він особливо підкреслював прихильність до реформ “простого люду”, селян, для яких тягар поборів на користь духовенства був особливо важким.

З огляду на це стає зрозумілим, чому дослідник не визнавав за Лютером якоїсь виняткової ролі в історії Реформації. Він зазначав, що за обставин, які склались у Німеччині на початку XVI ст., “досить було навіть незначного приводу..., навіть і не геніальної, а тільки розумної, чесною й енергійною людини, якою був Лютер”, аби розпочати такий грандіозний “світовий переворот”, яким був розпад єдиної Західної церкви [128а, с. 32]. Ініціатива у започаткуванні Реформації належала не Лютеру, а “історичній ситуації”, обставинам, що склались. Він підкреслював, що сам Лютер виступав спочатку не за реформу церкви, а лише проти індульгенцій.

Дослідник зазначав, що непослідовність Лютера була продиктована його страхом перед соціальною революцією, яка могла повалити існуючий суспільний лад: “Він жажнувся думки, що сліпа буря народного заколоту... разом із неправдою та зловживаннями може повалити і зруйнувати багато розумного і святого – освіти, громадянськості та самі засади релігії” [114, с. 335]. М. Петров вважав, що народ просто не зрозумів “далекоглядної консервативної” програми Лютера, який свідомо ставив перед собою і народом ту мету, якої реально можна було досягти.

Великою заслугою Лютера дослідник вважав те, що він своїми перекладами Біблії дав можливість народу зрозуміти, що “якщо люди рівні перед Богом, то тим більше вони мають бути рівні перед обличчям людського закону” [128а, с. 52].

Томас Мюнцер постає у М. Петрова перш за все як послідовний реформатор, “найоригінальніший і найобдарованіший з усіх ватажків німецької революції XVI ст.” [114, с. 359]. Вражає те співчуття, з яким історик зображував цю людину. Автор повсякчас підкреслював безкорисливу любов селянського ватажка до народу, його відверте прагнення зробити суспільство щасливим. Історик називав Мюнцера Робесп'єром свого часу, але на відміну від останнього, у німецького ватажка “теорії революції народжувались не в тиші кабінету, а в серці, переповненому палким співчуттям до народу” [114, с. 359]. Поміж усіх ватажків простий народ більш за все любив Мюнцера і вірив

його словам через те, що в цієї людини “серце справді переймалось його бідами, убозством та безправністю” [114, с. 348]. Однак щирої любові до народу, віри в нього, на думку М. Петрова, замало для здійснення перетворень. Бідою Мюнцера, цього “мрійника-авантюриста”, історик називав виняткову теоретичність його ідей. Він дорікав Мюнцеру за нестачу практичності, “необхідної кожному, кого так чи інакше покликано вести людські справи” [114, с. 359]. Мюнцер, на думку М. Петрова, занадто пізно усвідомив, що суспільство ще не було готове до тих змін, які він запропонував. Автор наводив слова свого героя: “Я бачу, що взявся за велику, не до снаги, справу” [114, с. 359]. Дослідник додавав, що ця справа була не під силу не тільки Мюнцеру, а й усій епосі, “зовсім для цього не зрілій”. Така оцінка М. Петровим програм Мюнцера загалом утвердилась в історіографії. Так, відомий дослідник історії Селянської війни М. Смірін також вважав, що революційна ідеологія Мюнцера була занадто непрактичною, щоб застосувати її в реальному житті.

Томас Мюнцер цікавив М. Петрова не тільки як політичний діяч, а й як оригінальна, обдарована особистість. На думку дослідника, він завершує плеяду таких відомих історичних осіб як Мохаммед, Жанна Д'Арк, Савонарола [60, арк. 4]. М. Петров одним із перших зауважив, що саме Мюнцер покінчив із середньовічною містикою, зрозумівши й визнавши, що “голос Божий – це мій власний дух” [114, с. 348], тому “візіонерство” втрачає свій загадковий надприродний характер і стає буденним явищем життя. М. Смірін справедливо зазначав, що “оцінка М. Петровим світогляду Мюнцера може бути протиставлена оцінці багатьох дослідників XIX і XX ст., які відносили Мюнцера до містиків” [335, с. 60].

Однак навряд чи можна погодитись із твердженнями М. Сміріна [335, с. 60] та І. Галкіна [231, с. 210], що в судженнях М. Петрова про Томаса Мюнцера відчувається вплив роботи Ф. Енгельса “Селянська війна в Німеччині” (1850). Таке твердження зумовлено прагненням радянських дослідників пов'язувати погляди “прогресивних” істориків з впливом

марксистських ідей. Проте слід зазначити, що Ф. Енгельс у передмові до другого видання вказаного твору говорить, що матеріал про селянські повстання і Томаса Мюнцера був запозичений ним у В. Циммермана [359а, с. 412]. М. Петров також у своєму нарисі неодноразово згадує дослідження В. Циммермана “Історія селянської війни в Німеччині” (1841 – 1848), але про роботу Ф. Енгельса немає жодного слова. Отже, на наш погляд, М. Петров у своєму дослідженні спирається на роботу німецького історика В. Циммермана, а не Ф. Енгельса. До того ж дослідження М. Петрова, з огляду на його розуміння місця і ролі Томаса Мюнцера в революційних подіях XVI ст. стало кроком уперед в порівнянні з В. Циммерманом, який пояснював позицію і погляди Мюнцера юнацькою незрілістю його ідей, нездійсненністю мрій [231, с. 210].

М. Петров, як й інші російські ліберальні історики, намагався довести доцільність реформації “зверху”, на зразок Реформації у Скандинавських країнах, яка сприяла зміцненню монархічної влади, посиленню її незалежності від церкви, і заклала підвалини суспільного відродження цих країн.

Трагедія німецької Реформації, на думку історика, полягала в тому, що ні імперська влада, ні країна не були готові до такого розвитку подій. М. Петров у своїх лекціях підкреслював, що “народи у ставленні до реформи церкви керувалися своїми почуттями – симпатії або огиди, уряди ж майже завжди – тверезим політичним розрахунком” [128а, с. 68]. Карл V, за словами історика, був просто не здатний до такого “розрахунку”, оскільки він був “людиною без батьківщини”, яка не належала до жодної нації, і відтак не переймалась інтересами підвладних народів [128а, с. 41]. Розглядаючи діяльність Карла V з огляду на потреби й інтересів тогочасної Європи, М. Петров позитивно оцінює тільки боротьбу імператора з турками і зазначає, що решта його заходів не відповідала ні духу часу, ні потребам Європи [128а, с. 47].

Ігнорування імператором “тривожних симптомів”, які віщували неминучі зміни, він називав “вражаючою легковажною недбалістю”. На думку

історика, основною причиною нездатності Карла V до реформ було абсолютне нерозуміння ним їх необхідності та неминучості.

Концепція М. Петрова була спрямована на пошук відповіді про шляхи реформування Росії. Він, з одного боку, засуджував криваві революційні методи, а з іншого – реакційно-консервативну систему. Свої сподівання він покладав на реформи “згори”, що зумовило його критичну оцінку позиції імператора Карла V.

Коли влада, на думку М. Петрова, внаслідок своєї недбалості не здатна взяти ініціативу у свої руки, це змушений був зробити народ. Головною причиною народного повстання М. Петров вважав матеріальні негаразди: “маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, якими б вони не були, рідко спричиняють революції... Тільки важке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, - економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот” [114, с. 333].

Для характеристики виступу селян у 1524 – 1525 рр. М. Петров вживав термін “революція”. Услід за В. Циммерманом він вважав Селянську війну явищем багато в чому спорідненим з англійською й особливо французькою революціями. Селянський виступ, на думку М. Петрова, не просто один із заколотів, які мали місце в Німеччині і раніше, і пізніше, а явище, що мало “всесвітньо-історичне” значення.

М. Петров повсякчас висловлює своє співчуття тяжкому становищу народних мас, але суворо засуджував революційний фанатизм, який супроводжував народні виступи. Історик наводить, як приклад, історію захоплення селянами замку Вейнсберг і жорстокої розправи над графом Гельфенштайном та його родиною. Картина цього злочину у викладенні М. Петрова найбільш промовисто свідчить про позицію історика, засудження ним будь-яких насильницьких методів. Дослідник, зокрема, критично ставився до спроби відомого історика Реформації В. Циммермана виправдати вейнсберзький злочин. М. Петров зазначає, що ніякі аргументи не можуть виправдати “дикого фанатизму розлюченої маси повсталих селян” [114,

с. 352]. Таку тактику боротьби М. Петров вважає найбільшою помилкою, що неминуче завершується “катастрофою”.

М. Смірін [335, с. 61] та Б. Вебер [184, с. 84] вважають, що М. Петров, шукаючи шлях розв’язання суспільних проблем, дійшов суперечливих висновків: з одного боку, він засуджує насильницькі методи боротьби, а з іншого – припускає, що “влада, яка володіє силою, може поступитися лише силі”. Проте слід зазначити, що М. Петров вважав застосування сили крайньою, вимушеною, помилковою мірою, спровокованою бездіяльністю або непоступливістю влади. Альтернативу застосуванню сили він вбачає у компромісі, запропонованому владою. Тільки влада, на його думку, в змозі здійснити реформи, оскільки шлях добровільної мирної угоди, ініційованої народом, “був випробуваний уже багато разів, але ніколи ні до чого не призводив” [114, с. 381].

“Надзвичайні епохи породжують надзвичайних людей”, – говорив М. Петров [114, с. 341]. Такими людьми він вважав далекоглядного реаліста Лютера, якому було під силу здійснити реформи, але якого не підтримав народ, та “утопіста” Мюнцера, погляди якого приваблювали народ, але не мали під собою практичного підґрунтя. При всій своїй послідовності Мюнцер, на думку вченого, не мав шансів вийти переможцем.

Таким чином, на прикладі історії Реформації М. Петров показав необхідність мирного, ініційованого урядом, вирішення складних суспільно-політичних проблем. У його судженнях про події реформаційної епохи відчувається вплив суспільно-політичної ситуації, яка склалася в Росії у середині XIX ст. Пошуки аналогій в історичному минулому привели дослідника до висновку про доцільність і плідність розв’язання соціальних суперечностей “згори”. Народ, на думку М. Петрова, не здатен самостійно здійснювати реформи, оскільки може боротися за свої права єдиним реальним для нього шляхом – силовим, революційним.

Він критикував Ж. Мішле за надмірне ототожнення епохи Відродження з Реформацією і вказував на різницю в їхньому характері – “аристократичний напрямок гуманізму та демократичні прагнення реформи” [131, с. 304].

Таким чином, Реформація, на думку М. Петрова, була визначальним явищем XVI століття, яке багато в чому зумовило подальший хід європейської історії Нового часу.

Важливе місце в його курсі всесвітньої історії посідає історія Французької революції, яку він вважав однією з найвизначніших подій в історії Нового часу. М. Петров був одним із перших професорів, які наважилися виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865/1866 навчального року він читав у Харківському університеті спеціальний курс з історії Французької революції [90, с. 10]. Як натоді це було непересічною подією. До М. Петрова публічні лекції з історії Французької революції читав В. Шульгін у Київському університеті св. Володимира [302, с. 450]. Щоправда, це були поодинокі лекції, а не цілісний курс, як у М. Петрова. Це спростовує твердження про те, що саме В. Гер'є наважився запровадити революційну тематику в практику університетського викладання [219, с. 9; 205, с. 66; 302, с. 450]. В. Гер'є почав розробляти свої спеціальні курси з історії Французької революції тільки з 1868 р. [219, с. 11]. Щоправда, М. Кареев, який був знайомий з науковим доробком М. Петрова, усе ж називав В. Гер'є “першим у часі, хто у нас почав серйозно займатись Французькою революцією” [239, с. 150], оскільки саме В. Гер'є першим залучив матеріали російських архівів для вивчення цієї теми.

Погляди М. Петрова на історію революції склалися на основі аналізу широкої джерельної бази. Матеріали з історії революції він поділяє на офіційні та неофіційні: законодавчі пам'ятки, “державні папери” та акти, дипломатичне листування (Мірабо, Марії Антуанетти, Людовіка XVI), полемічну літературу та мемуари [125, с. 123]. До аналізу джерельної бази він додає досить детальну характеристику європейської історіографії революції, аналізуючи

погляди Ж. де Местра, Ф. Шатобріана, Ф. Міньє, А. Тьєра, Ж. Мішле, Луї Блана, Баранта, О. Токвіля, Г. Зібеля та ін.

М. Петров вважав, що викладаючи історію Французької революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій. Так, характеризуючи “Історію Французької революції” Ф. Міньє, він дорікав її автору за те, що той намагається повсюдно висунути на перший план тільки середній стан, у той час як інші категорії тогочасного суспільства посідають другорядне місце [125, с. 126]. М. Петров намагався простежити в революційних подіях роль кожного суспільного прошарку: середніх станів, дворянства, духовенства, а також ставлення інших держав до революції.

Причини революції він поділяв на три групи: суспільні (становище станів, поширення ідей свободи та рівності), моральні (література й публіцистика XVIII ст.) та економічні, з-поміж яких він особливо виділяв фінансові труднощі, вважаючи їх “відправною точкою усієї революції” [125, с. 141 – 190]. Першість він надає причинам суспільного характеру.

Услід за І. Теном основою революції він вважав абстрактні ідеї свободи та рівності. Непрактичність, “абстрагованість” цих ідей автор пояснює тим, що державний лад старої Франції ще не був підготовлений для впровадження цих ідей, особливо ідеї свободи. Установи, які могли б стати її виразниками у Франції, поступово втрачали свій вплив: так сталося з провінційними та обласними “сеймами”, Генеральними штатами, які не збирались протягом 175 років. Показово, що їх скликання у 1789 р. стало відправною точкою революції.

Франція того часу, на думку М. Петрова, була абсолютно не підготовлена до політичної свободи: “вищі класи були глибоко аморальні, нижчі – глибоко неосвіченими; і ті й інші – однаково відучені від автономії довгим періодом державного абсолютизму і теоретико-філософською освітою століття” [125, с. 197]. Що ж стосується ідей рівності, то тут, як вважав М. Петров, для її розвитку існували абсолютно сприятливі умови: міцна монархічна влада з її тенденціями до зрівняння, віковий процес централізації,

який все більше згладжував місцеві, обласні та станові особливості, і, що особливо важливо, значне посилення ролі середнього стану.

Однією з головних причин соціального характеру дослідник вважав вікову станову ворожнечу. Наприкінці XVIII ст. Франція являла собою два ворожих табори: “з одного боку – привілейовані класи зі своїми родовими та корпоративними забобонами, пихатістю, образливими привілеями та моральною убогістю, оскільки сила інтелігенції давно вже перейшла на бік середнього стану; з іншого – tiers-état, з накопиченою освітою та багатством, з усвідомленням своєї сили та прав, з незрівнянною кількісною та моральною перевагою та разом з тим з непримиренною ненавистю до привілейованих станів” [125, с. 149].

Підкреслюючи всесвітньо-історичне значення “просвітницької літератури”, М. Петров вдавався до її детального аналізу, оскільки саме зі світоглядною ситуацією XVIII ст. він пов’язував другий комплекс причин революції. На його думку, ніколи ще філософські ідеї та вчення не мали такого впливу як у цей період. Літературу XVIII ст. він називав “нервом і душею тогочасного європейського життя” [125, с. 150]. Головною її прикметою він вважав наповненість “розмаїттям широких та сміливих ідей рівності й свободи”. Даючи загальну характеристику літератури епохи Просвітництва, М. Петров, спираючись на А. Токвіля, виділяв такі її особливості: ненависть до наявного стану речей; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, а відтак і суспільну свободу, і породжує суспільне рабство; глибока нерелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були зруйновані не тільки закони громадянські, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив і зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції, значний авторитет літературних теорій в суспільстві, що зумовило абстрактність, непрактичність характеру революції. Згодом подібне ставлення до цього комплексу причин сформулював відомий фахівець з історії Французької

революції М. Карєєв, який також вважав, що вона була підготовлена філософами-енциклопедистами [317, с. 212].

Третю групу причин, на думку М. Петрова, становили економічні. Він зауважував, що основна маса населення Франції – *tiers-état* – потерпала від численних економічних утисків, перебувала у злиденному становищі. В особливу групу виділені фінансові аспекти економічної політики напередодні революції, аналіз яких М. Петров починав з періоду правління Людовіка XIV, за якого проявились значні фінансові ускладнення. Увесь наступний період правління був наповнений безрезультатною боротьбою за покращення фінансового становища. Штучна система Джона Ло на початку регентства, заходи герцога Бурбона та його спадкоємця Машо по управлінню фінансами викликали жорстоку боротьбу з парламентом, який прагнув контролю над фінансами, – усі ці явища призвели до жахливого стану державного бюджету на початку правління Людовіка XVI.

При викладі подій революції найбільшу увагу М. Петров звертав на політичні аспекти: зміну системи управління та установ. Такий підхід був характерний для істориків того часу: на політичних аспектах революції зосереджували свою увагу С. Соловйов і В. Гер'є, а М. Карєєв детально висвітлював становище селян під час революції [302, с. 451].

Зміну існуючого ладу у Франції М. Петров вважав історично зумовленим і необхідним кроком. Услід за А. Токвілем він вважає постанови 4 серпня 1789 р. закономірною формальною ліквідацією феодальної держави, яка фактично натоді вже не існувала [125, с. 194]. Характеризуючи Французьку революцію, він не вживає терміни “антифеодальна” чи “буржуазна”, натомість використовує поняття “політична” та “соціальна”. Різні періоди революції, на його думку, відрізняються за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім “поза політичною революцією, що тривала у Франції, зростала ще більш грізна революція соціальна, тобто похід незаможних класів суспільства проти

заможних” [125, с. 204]. Такі погляди М. Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представлені іменами О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Міньє. Натомість його концепція містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій “ревізійній” історіографії Французької революції (Ф. Фюре, П. Губер, Д. Ріше та ін. [166, с. 141 – 143; 340, с. 3]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій. Посилаючись на аргументи Луї-Блана та Зібеля і спираючись на факти, він доводив, що соціалістичні принципи справили величезний вплив на конституцію 1791 р., особливо на нову фінансову систему [125, с. 202].

М. Петров одним з перших спробував дати об’єктивні оцінки провідних діячів Французької революції. Заслуговує на увагу його позитивне ставлення до Мірабо, котрого він називав “найвидатнішим державним мужем революції, єдиним її діячем, який міг керувати її ходом” [125, с. 195]. Вчений вважав його чесною і щирою людиною, з відвертими ліберальними поглядами, а його програму – досить практичною. Щоправда, він визнавав, що “вади Мірабо були настільки ж вражаючими, наскільки і його чесноти”, а в приватному житті ця людина вирізнялася безсоромністю та аморальністю [125, с. 196]. Однак зі смертю Мірабо “зникла й остання опора престолу і законного порядку, й анархія вже не бачила перед собою ніяких перепон” [125, с. 206]. Лафайєта, на противагу Мірабо, історик називає популістом.

Він досить критично оцінив “Декларацію прав людини”, вважаючи, що її принципи ігнорують історичну традицію, оскільки вимагають негайної й абсолютної рівності й свободи, чим ризикують “відкрити ворота анархії”. На його думку, розширення політичних прав відбувається не одразу і вимагає певного часу. Тому влада не може, коли б навіть і хотіла, зробити своїх підлеглих одразу вільними, не підготувавши їх до цього засобами освіти та самоуправління. Ще більш згубним він вважав пункт про права кожної людини протидіяти тиранії, оскільки під тираном кожна людина розуміє того,

кого має на увазі особисто вона: бідняки – багатіїв, робітники – капіталістів, солдати – офіцерів і т. д.

М. Петров зауважував, що постанови 4 серпня 1789 р. дали Франції і Західній Європі вічні блага, “на яких ґрунтується теперішній економічний та суспільний лад Європи”, а саме – свободу праці, рівність усіх перед законом та єдність держави [125, с. 194].

Конституцію 1791 р. він вважав досить ліберальною. Найзначнішими її досягненнями він називав судову реформу, звільнення селян та промислового виробництва від феодального та корпоративного гноблення [125, с. 201].

Важливе місце в поглядах М. Петрова на Французьку революцію посідало його ставлення до так званого *tiers-état*. Увага дослідника до третього стану була обумовлена об’єктивним розвитком історичної науки у першій половині ХІХ ст. Досить значним її фактом було в 30-х – 40-х роках у розвинутих країнах виділення робітників у самостійний суспільний клас, що вплинуло на розвиток суспільної думки й суспільної науки, у тому числі й історіографії [230, с. 108; 252, с. 19]. М. Петров говорив про існування в німецькій історіографії окремого “простонародного напрямку”, представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства [131, с. 106]. Так само і в англійській історіографії він виділяв окремо тих істориків, які спеціально займалися вивченням історії нижчих станів [131, с. 207 – 208].

Слід зауважити, що під *tiers-état* М. Петров мав на увазі перш за все, середні прошарки суспільства. Однак він наводив різні тлумачення цього терміну, наприклад, Зібелем, який під *tiers-état* розумів не тільки міське населення, але й усю масу селян, увесь народ, який протистояв привілейованим класам – дворянству та духовенству. Визначною в науковому відношенні він називав “Історію третього стану” О. Тьєррі й слідом за її автором вважав, що на боці третього стану виступила буржуазія й інтелігенція [125, с. 146]. На думку М. Петрова, середній стан складався з кількох частин: буржуазії, інтелігенції, робітників, селян. Формально, керуючись думкою

“сучасників-філософів”, до його складу він відносив найнижчі стани суспільства – “чернонародье”.

Демократично-революційну “грізну масу” простого народу М. Петров називав “темною силою столиці, що складалася з жебраків, волоцюг, голодних ентузіастів, різних шукачів пригод, але нерідко й відвертих патріотів” [125, с. 199], що являла собою готовий “матеріал” для будь-яких насильницьких переворотів. На його думку, середній стан створив колосальну суспільну машину з єдиним центром у Парижі, і тільки “від випадку залежало – хто буде машиністом” [131, с. 276].

Головними натхненниками соціальної революції він називав палерояльських демагогів, зокрема Марата. Історик засуджував нав'язані ними простому народу переконання в тому, що він є справжнім господарем держави і революція має скінчитися не раніше, ніж пролетаріат досягне забезпеченого становища [125, с. 204].

Негативно М. Петров ставився як до якобінців, так і до жирондистів. Жиронду він вважав гілкою якобінців, від яких вона відрізнялася більшою поміркованістю, “своїм безкорисливим патріотизмом, чесністю й відвертістю своїх переконань” [125, с. 210]. Якобінська партія, за словами М. Петрова “за незначними винятками, складалася з брутальних, брудних та корисливих агітаторів паризької черні” [125, с. 210]. Спільним між цими двома партіями, на його думку, було те, що вони обидві бажали встановлення республіки. “Але жиронда разом зі свободою прагнула також порядку, безпеки та закону; між тим, як якобінці під іменем республіканської свободи мали на увазі саме відсутність будь-якого порядку, панування черні й пограбування багатих на користь пролетарів” [125, с. 217]. Найкращим засобом для повалення монархії та встановлення республіки обидві партії вважали європейську війну. Отже, справжніми винуватцями 22-річної революційної війни з Європою історик вважає не змову “старих дворів” та емігрантів проти французької свободи, як це доводила більша частина французьких істориків, а “інтриги і фанатизм жиронди та якобінців” [125, с. 210, 213].

Виникнення терору М. Петров вважав невід'ємним наслідком запровадження принципів 1789 року (громадянська рівність, національний суверенітет), так само, як це робила більшість представників консервативної історіографії. Якщо прибічники революції вважали терор випадковістю, результатом впливу зовнішніх обставин, нещастям, на яке прирекли її вороги, то противники революції пов'язували терор з її засадничими принципами [194, с. 62].

Отже, М. Петров висвітлював історію Французької революції в дусі лібералізму, який був провідним напрямком російської політичної та історичної думки кінця XIX ст. Він, як і більшість лібералів (К. Кавелін, С. Соловйов, Б. Чичерін), вважав неприпустимим для російського суспільства революційний спосіб вирішення політичних та економічних проблем. Ліберали сподівались, що держава здатна провести необхідні перетворення, і намагались актуалізувати досвід Французької революції, аби запобігти революції у власній країні [342, с. 31; 350, с. 4; 302, с. 448]. Вони доводили, що на противагу Франції, яка закономірним шляхом свого розвитку була приречена на революційний шлях, у Росії історично зумовленими є реформи “згори”.

Таким чином, аналіз творчої спадщини М. Петрова дає підстави говорити про те, що він одним із перших дав цілісну характеристику всесвітньої історії, у якій були висвітлені політична, релігійна, соціальна, культурна та економічна складові життя суспільства в їхньому взаємозв'язку та взаємодії на різних етапах історичного розвитку. Його концепції всесвітньо-історичного процесу була притаманна увага до історії культури, повсякденного побуту народу, психології видатних історичних осіб. Її органічною складовою була історія слов'янських народів, а також історія країн

Сходу (в тому числі Китаю та Індії), історія США, що вигідно вирізняло його доробок.

Особливістю поглядів М. Петрова на проблеми всесвітньої історії було те, що вони базувались на основі найновіших надбань історичної науки.

Йому належить оригінальна періодизація історичного процесу. Всесвітня історія поділена на Стародавню, яка вивчає народи й держави, що скінчили своє існування, та Нову, складовими якої є історія Середніх віків, Нова та Новітня.

Він досить виважено оцінював період Середньовіччя в історії людства: не ідеалізував його (як консервативні романтики) і не заперечував його значення (як представники Просвітництва). Новаторським було те, що автор відійшов від класичного розуміння історії середньовіччя як часу повного панування християнського світогляду.

Найбільш сильною в концепції науковця була історія Нового часу. Цей період став предметом особливої уваги дослідника. Саме нова історія, на його думку, містить багато причин та витоків сучасних явищ, а отже має вивчатись найбільш глибоко.

М. Петров був одним із перших у Російській імперії, хто не побоявся звернутись не тільки до Нової та Новітньої історії, але й до найбільш суперечливих і “небезпечних” подій – історії Реформації та Французької революції. Йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу Французької революції. Він дотримувався класичного принципу історизму, і висвітлюючи історію Реформації та Французької революції, переслідував абсолютно практичну мету: довести неприпустимість революційного розвитку для Росії, необхідність пошуку еволюційних шляхів.

Хоча його бачення історії слов'ян та історії Російської імперії було досить слабким у порівнянні з наявними на той час працями спеціалістів, але все ж

це була одна з перших спроб органічно, виважено вписати історію батьківщини до загального світового процесу, не перебільшуючи та не нівелюючи її ролі.

Ключові історичні події він висвітлював у дусі лібералізму, що зумовило актуальність його концепції на довгий час: навіть у ХХ ст. історики спирались на результати його напрацювань.

РОЗДІЛ 5

ЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ У ВИСВІТЛЕННІ

М. ПЕТРОВА

5.1. Особливості історіографічних студій М. Петрова

Історіографічні студії посідали одне з центральних місць у науково-дослідній та викладацькій діяльності вченого.

Його історіографічну спадщину загалом можна поділити на дві групи: перша включає огляди й характеристики історичних праць, які передували усім темам у загальному курсі всесвітньої історії (в них погляди та оцінки автора викладені в найбільш концентрованій і стислій формі та репрезентують його підхід до проблемної історіографії); до другої належать історіографічні дослідження, присвячені аналізу літератури з всесвітньої історії в цілому – звіт про закордонне відрядження [137] та “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции” [131]. Слід зауважити, що під терміном “новітня” він розумів “сучасну” історіографію кінця XVIII – першої половини XIX ст.

В історіографічних вступях до своїх лекцій, так званих “пропедевтиках”, М. Петров, крім постановки проблеми і теоретичних засад, вміщував стислий огляд основних історичних концепцій дослідників. Крім того, у своїх працях він наводив список спеціальної літератури до кожної теми і навіть окремих її частин. Це добре простежується на прикладі літографованого варіанту книги М. Петрова зі стародавньої історії [61]. На жаль, у його опублікованих працях ця особливість не дуже помітна, оскільки при виданні, наприклад, своїх “Очерков из всемирной истории” автор майже зовсім не подає переліку тієї літератури, яку він використовував для їх написання. Натомість архівні матеріали свідчать, що він аналізував версії, концепції та підходи різних істориків і ретельно вибирав те, що, на його думку, найбільш точно висвітлювало події. Яскравим прикладом такого підходу є матеріали до

політичного портрету Людовіка XIV [30, арк. 1 – 24], які зберігаються в особовому фонді історика. Він, ймовірно, мав на меті написання ще одного нарису, який залишився лише у вигляді підготовчих матеріалів.

Спеціальною розвідкою М. Петрова з історіографії є “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции” (1861 р.), написана на основі його докладного звіту про закордонне відрядження. Актуальність такого роду праці була незаперечною. Європейська історична література була багата на бібліографічні посібники та довідники, але жоден з них не містив історіографічного аналізу. М. Петров серед перших подібних спроб виділяє роботи Й. Вахлера та К. Роттека, але зазначає, що їхні твори у середині XIX ст. вже не відповідали вимогам науки. Книга Й. Вахлера, видана ще у 1812 р., значною мірою застаріла [171, с. 11], а стаття К. Роттека, яка побачила світ у 1840 р., була присвячена огляду здебільшого німецької історіографії [131, с. III].

Попередники М. Петрова російські історики Т. Грановський, М. Лунін та його сучасники – В. Бауер, С. Соловійов, В. Гер'є, К. Бестужев-Рюмін у вступних лекціях до своїх курсів подавали огляди літератури, які мали здебільшого бібліографічний характер і не були історіографічними дослідженнями у точному розумінні цього слова [318, с. 420; 291, с. 308].

Взагалі термін “історіографія” почав широко застосовуватися на практиці в науковій лексиці університетських учених лише наприкінці XIX – на початку XX ст. [318, с. 420]. Історіографічний досвід накопичувався у працях істориків XVIII – XIX ст. І. Болтіна, Г-Ф. Міллера, М. Полевого, а потім у студіях істориків 20-х – 40-х років XIX ст. А. Зінов'єва, А. Федотова, А. Старчевського, Н. Устрялова, Н. Надеждіна. Історіографія в сучасному розуміння поняття, тобто як окрема галузь історичної науки, сформувалася в Україні на рубежі XIX – XX ст. [237, с. 407; 262, с. 204]

Незважаючи на те, що термін “історіографія” широко використовувався сучасниками М. Петрова та його наступниками, вони вкладали в нього різний зміст.

Дослідники-античники (В. Бузескул,

Ф. Міщенко), а також М. Карєєв розуміли під ним історичну науку. П. Виноградов [190, с. 390; 290, с. 228], В. Новодворський [299, с. 1] бачили в “історіографії” “історичну літературу” або її “огляди”. Предмет історіографії варіювався в залежності від розуміння таких явищ, як “праця”, “письменник” (“історик”), “напрямок”, “течія”, “теорія”. Так, М. Карєєв у своїх дослідженнях найбільш повно розкрив зміст терміну “напрямок”, у Р. Віппера предметом дослідження став розвиток “історичних теорій” [191, с. 248]. П. Виноградов до предмету історіографії поряд з “дослідженнями” та “дослідниками” включав “зібрання документів”, тобто факт видання джерел. В. Бузескул виділяв у розвитку історичної науки такі явища, як “школа” та “напрямок” [160, с. 15]. В. Гер’є був схильний ототожнювати історіографію з філософією історії [351, с. 224]. Крім того, коло їх інтересів складала в основному вітчизняна історіографія [253, с. 125]. О. Брікнер наприкінці 60-х XIX ст. років писав, що загальні нариси з історіографії окремих періодів зустрічаються вкрай рідко. Як зразок він наводив саме дослідження М. Петрова [171, с. 12].

М. Петров до предмету історіографії включав усі надбання історичної науки: у першу чергу історичну літературу, “письменників і напрацювання, які є втіленням різних фаз та сходинок, що їх пройшло історіографічне мистецтво й наука” [131, с. IV], а також видавничу діяльність, джерельну базу.

У другій половині XIX ст. відбувається становлення російської історіографії як самостійної наукової дисципліни, публікуються перші власне історіографічні студії К. Бестужева-Рюміна, М. Кояловича та ін. [350, с. 10] Ф. Ахмадієв вважає, що головною причиною уваги російських істориків до новітньої європейської історіографії у зазначений період було прагнення досягти європейського рівня викладання всесвітньої історії [160, с. 9]. Політичне підґрунтя мала увага до новітньої європейської історіографії з боку представників революційної демократії (зокрема М. Чернишевського) [160, с. 10].

Думка про здійснення порівняльного аналізу європейської історіографії виникла у М. Петрова, ймовірно, під час його перебування у країнах Європи у 1858 – 1860 рр. Тоді ще досить молодий історик, якого відправили “підготуватися до якомога ґрунтовнішого виконання обов’язків університетського викладача Всесвітньої історії”, поставив перед собою потрійну мету: познайомитись із літературою з всесвітньої історії, викладанням цієї науки в закордонних університетах, її “головними допоміжними галузями та найближчими спорідненими науками”. Обізнаності зі станом тогочасної історичної науки М. Петров надавав дуже великого значення, оскільки вважав, що тільки безпосереднє вивчення історіографії сприяло професіоналізму та високому рівню знань, їх відповідності вимогам науки. Відтак “першою й найважливішою умовою” успішних занять за кордоном він вважав “детальне й якомога повніше знайомство з європейською історичною літературою” [137, с. 2].

М. Петрову пощастило на особисті знайомства: він мав нагоду поспілкуватися з Ф.К. Шлоссером, Г. Зібелем, І.Г. Дройзеном, Ф.О. Міньє, Л. Гайссером та іншими відомими істориками. Це справило значний вплив на формування його поглядів на історіографію всесвітньої історії.

М. Петров мав непересічний таланти до систематизації, узагальнення. Історія для нього – це не сукупність подій, а єдина загальна картина всесвітнього розвитку. Аналітичний і систематичний підхід до історичного матеріалу він поширював на історіографію. Ця особливість його наукового методу дозволила вперше в історичній науці дати систематичну порівняльну характеристику європейських шкіл та напрямків історіографії. Таким чином, початкова мета дослідника познайомитись з перевагами та недоліками найвидатніших європейських історичних праць поступово переросла у намагання створити нарис розвитку європейської історичної науки.

М. Петров переслідував при цьому практичну мету: зорієнтувати не тільки істориків-початківців, а й “людей неспеціальних” у масиві історичної

літератури, порадити, до якого “найкращого авторитета” звернутись за відповіддю на те чи інше питання [131, с. II].

Він обмежував свій огляд історіографією Німеччини, Англії та Франції, оскільки досягнення історичної науки цих країн, на його думку, мали всесвітнє значення. М. Петров брав до уваги “тільки такі твори, які мають у науці капітальне значення” [131, с. 177]. У розділі, присвяченому англійській історіографії, він вмістив “бібліографічний” огляд праць американських істориків, які “користуються загальною популярністю, а тому заслуговують і нашої особливої уваги” [131, с. 179].

Історик розподілив свою працю на три частини, кожна з яких присвячена огляду національних історіографій. Їхня структура приблизно однакова. Спочатку дослідник виділяє визначальні риси історіографії кожної країни, стисло окреслює попередній розвиток історичної науки, виділяючи ті фактори, що визначили її сучасний стан, а потім переходить безпосередньо до характеристики “новітньої” історіографії.

Вчений виділяв у “національних історіографіях” найвизначніші явища і зосереджує на них свою увагу. Це зумовило застосування різних методів і прийомів дослідження, серед яких переважали наративний, генетичний та порівняльний методи, а також біографічний принцип побудови матеріалу. У другій половині XIX ст. чимало дослідників використовували біографічний підхід до історії науки на підставі вивчення персоналій провідних учених [160, с. 15].

Особливу увагу автор приділяв з’ясуванню національних особливостей історіографії окремих країн. На початку своєї праці він вказував: “Якщо література насправді висловлює панівний настрій, весь характер епохи і нації, то це передусім стосується історіографії. Дух, що творить історію та пояснює створені нею явища – один і той самий. У поглядах на ці явища та в їх оцінках більше, ніж де-небудь, помітно спрямування суспільства, його бажання, цілі й ідеали” [131, с. I]. Цікаво, що в 1883 р. це визначення майже дослівно повторив

М. Кареев: “Дух, що творить історію, той же, що намагається її зрозуміти, й історична наука є дзеркалом сучасного історичного життя...” [241, с. 10]. Г. Геккер справедливо відзначав, що М. Петров аналізував національні історіографії як дзеркало відповідного національного суспільства [364, с. 96]. Наприклад, саме внутрішня історія Німеччини зумовила, на думку М. Петрова, велику різноманітність форм історіографії у вигляді численних шкіл.

Чільне місце посідала характеристика напрямків і шкіл “новітньої європейської історіографії”, у якій особлива увага приділена провідним вченим. Аналіз творчості окремих істориків має певну систему, яка свідчить про використання автором своєрідної методики аналізу. Три складові, на думку М. Петрова, мають лягти в основу будь-якого історичного дослідження: критика, документальність та незалежність [131, с. 210]. Тому він характеризував джерельну базу, яку використав той чи інший дослідник, його політичні погляди та вподобання, аналізував історіософську концепцію, метод дослідження та окремі праці. У такий спосіб з’ясовував внесок історика у розвиток історичної думки. До уваги брались праці не тільки професійних істориків, але й літераторів, дипломатів, юристів, економістів, державних діячів, яким вдалось створити видатні історичні дослідження.

У своїх оцінках М. Петров часто посилався на відомих європейських авторитетів. У передмові до “Новейшей национальной историографии” він вказував, що для підготовки своєї праці використовував дослідження Р. Моля та Ю. Шмідта, яких вважав одними з найкращих тогочасних “знавців європейських літератур” [131, с. 237].

Слід зазначити, що М. Петров не давав визначення таким спеціальним поняттям, як “історична школа”, “напрямок”. Термін “напрямок” у нього вочевидь має більш широке значення, ніж “школа”, однак часто ці два поняття використовуються ним як синоніми. Він також вживав поняття “партія”, “гілка”, “категорія історіографії”, “галузь історіографії” як синоніми терміну

“школа”. (Це яскраво простежується на прикладі його характеристики “істориків культури”: він називає їх то “гілкою” історичної школи [131, с. 57], то “партією” [137, с. 6], то “категорією” [131, с. 105], то “галуззю історіографії” [131, с. 108]). Однак така невизначеність категоріального апарату не була винятком для того часу. Дослідник схоларної проблематики ХІХ ст. Г. Мягков зазначає, що ототожнення атрибутки шкіл та напрямків було головною тенденцією в галузі вивчення західної історичної думки того часу [294, с. 18]. Водночас дослідник російської історіографії всесвітньої історії Г. Геккер вважає М. Петрова непересічним “знавцем шкіл, тенденцій та розвитку” (*guter Kenner der Schulen, Tendenzen und Entwicklungen*) [364, с. 94].

Історіографічна концепція М. Петрова справила визначний вплив на подальші дослідження європейської та вітчизняної історіографії. Значне місце у розвитку досліджень з європейської історіографії в Росії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. посідають праці В. Бузескула, А. Савіна, В. Гер’є, П. Виноградова, М. Карєєва, Р. Віппера, І. Лучицького, Ф. Фортинського. Інтенсивне дослідження та викладання західноєвропейської історіографії з 90-х рр. ХІХ ст. велось в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька і було пов’язано з діяльністю Є. Щепкіна, В. Піскорського, Б. Бурзі, Ф. Режабека [329, с. 67].

Певний вплив праця М. Петрова справила на В. Гер’є, який у своєму “Нарисі розвитку історичної науки” услід за М. Петровим виходив з того, що “кожна епоха в історії людства має властивий їй особливий погляд на історію” [196, с. 6]. Доробок М. Петрова в галузі історіографії високо оцінив В. Іконніков, автор “Опыта русской историографии”. Восени 1866 р. його було призначено приват-доцентом до Харківського університету, де він мав нагоду особисто спілкуватися з автором “Новейшей национальной историографии”. У своїх спогадах він писав, що М. Петров щиро переймався проблемами молодого науковця, неодноразово розмовляв з ним з питань історіографії [345, с. 24]. Історіографічні традиції М. Петрова були продовжені також у

дослідженнях В. Бузескула [172], вплинули на історіографічні студії О. Вайнштейна [182], В. Іконнікова [222] та інших істориків.

5.2. Характеристика німецької історіографії у працях М. Петрова

У сучасних історіографічних дослідженнях ХІХ ст. досить часто називають століттям німецьких істориків [343, с. 30; 363, с. 10]. М. Петров вже тоді помітив і відзначив високий рівень німецької історіографії. Саме тому він приділив їй найбільшу увагу, виділяючи послідовне панування таких шкіл: філософсько-естетичної (М. Шмідт), старої філософської (І. Гердер), ораторсько-романтичної (Й. Мюллер), суб'єктивно-прагматичної (К. Роттек), реакційної (К.Л. Галлер), патріотичної (Г. Луден), нової філософської (гегельянців, або ідеалістів – Е. Ганс та ін.).

Уся “новітня” німецька історіографія, на думку М. Петрова, базувалась на “одному спільному ідеалі істинної історії”, в основу якого покладено головні засади історичної школи. Відтак, визначальною в німецькій історіографії була тільки одна школа – “історична”. Провідною він вважав критичну або об'єктивно-історичну (критико-об'єктивну) школу (Ф.К. Савіньї, К.Ф. Ейхгорн, Б. Нібур, К. Мюллер), до якої він відносив і “Нову історичну школу” (Л. Ранке, В. Гізебрехт, Г. Вайтц); “партію нових гегельянців” (Д.-Ф. Штраус); морально-прагматичну (суб'єктивно-прагматичну) школу Ф.К. Шлоссера (Г. Гервінус, Л. Гайссер, В. Циммерман); “гілку” істориків культури, що відокремились від “історичної” школи (Е.-В. Ваксмут, К. Бідерман, Г. Клемм, В. Ріль, Й. Шерр) [137, с. 4 – 6].

Головною рисою німецької історіографії М. Петров вважав її “універсальний характер” [131, с. 2]. Під універсальністю вчений у даному випадку розумів те, що німецька історіографія охопила історію усіх часів і народів: “Походження як давніх, так і нових народів, їх споріднення, переселення, житло, їх установи, релігії, мистецтва та науки, характер і звичаї, ремесла й торгівля, мореплавство й колонії... – усе було досліджено, дізнано й

пояснено. Кожне окреме мистецтво, наука або релігія, кожний бодай трохи значний винахід, кожен клас громадянського суспільства, кожна його установа, навіть хвороби, мода і інші явища життя – знайшли істориків поміж німців” [131, с. 1; 137, с. 3].

Найважливішими рисами німецької історіографії М. Петров вважав розгалуженість її досліджень, “залізне терпіння” й наполегливість у вирішенні найскладніших і найзаплутаніших питань, працелюбство у збиранні й розробці джерел і пам’яток, сумлінну ґрунтовність і суворий критичний метод.

Проте історична література в Німеччині мала, на його думку, один досить суттєвий недолік. Він наводив, як приклад, “сучасну історичну школу”, яка захоплювалась тільки вищою, чистою наукою і збагачувала різнобічним розвитком “тільки обрані високоосвічені уми; однак на суспільні маси, які потребують простого, загальнодоступного політичного виховання, можливого за умови єдності принципів і поглядів, проведених крізь усі епохи історичного розвитку – вона не може впливати сприятливо” [131, с. 6].

Розвиток німецької історичної науки він простежував з часів гуманізму й Реформації, оскільки саме ці явища, на його думку, стали могутнім поштовхом для розвитку духовного життя Європи [131, с. 7].

Винятковий вплив на розвиток історіографії в Німеччині мали, на його думку, теологія, філологія і особливо право. Побіжно згадуючи “геттингенські підручники” початку XVIII ст., він зупиняється на їх суворому ставленні до фактів, що згодом стало найвищою чеснотою історичної школи.

Наступним кроком уперед стало привнесення з Франції та Англії філософського й естетичного елементів у німецьку історіографію. Саме під впливом французького просвітництва та класичних творів англійських істориків у Німеччині з’явилися перші приклади “всесвітніх історій”. Серед них М. Петров виділяв перш за все “Всесвітню історію” представника геттингенської школи А.Л. Шльоцера. Головною заслугою цієї праці він вважав те, що історія людства була представлена в ній не як сухий перелік імен та дат, а як жива “картина всесвітніх доль, у якій окремі явища розміщено

за ступенем їх важливості й представлено у стрункому зв'язку й природній, генетичній послідовності” [131, с. 12]. Всесвітню історію І.К. Гаттерера він називав простим набором фактичних даних, “які не являють собою ніякої органічної цілісності, хоча й зібрані з великим працелюбством” [131, с. 12]

Він абсолютно справедливо пов'язував розповсюдження романтизму в німецькій історичній науці наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з діяльністю письменників братів Фрідріха та Августа Шлегелів, драматурга Людвіга Тіка та письменника Фрідріха Гарденберга (Новаліса).

Ставлення М. Петрова до романтичної історіографії було неоднозначним і суперечливим. Він оцінював романтизм як крок уперед у порівнянні з попередніми епохами розвитку історіографії. Водночас не міг з упевненістю стверджувати, чи був вплив романтизму на історіографію в цілому позитивним чи негативним [131, с. 14]. Услід за відомими європейськими істориками Ф.К. Шлоссером та Ю. Шмідтом він зауважував, що в житті й політиці романтизм проявився у вигляді консерватизму, що справило вплив на історичну науку. Найбільш цінним внеском романтизму в німецьку історіографію він вважав “відкриття національного генія” стародавньої німецької літератури замість того, щоб шукати його в далекому класичному світі, як це робило “сучасне їм літературне покоління Гердерів, Фоссів та Вінкельманів”. Але попри те, що романтизм “поповнив історію поезією та мистецтвом”, надихнув її національним почуттям, він “на кожному кроці” відкидав свободу особистостей і нації, слова й совісті, рівності перед законом, прогресу й гуманності – “усіх благородних ідей, що становлять гордість і славу нашого століття” [131, с. 16].

Найкращими представниками раннього німецького романтизму він вважав Й. Мюллера, а його школу називав риторичною. Він не погоджувався із “занадто суворою” оцінкою Б. Нібура, який закидав Й. Мюллеру відсутність будь-якої історичної критики та безсистемне нагромадження фактів. М. Петров вважав, що Й. Мюллер надмірно захоплювався фактами в їх чистому

вигляді, уникав їх коментарів та оцінки. Саме цим він пояснював негативне ставлення Й. Мюллера до всіх методів, категорій і поглядів, що зазіхали на безпосередність історичної легенди, – до революції, метафізики, до історичної критики та всієї історичної школи. Революцію він ненавидів тому, що вона базувалася на відсторонених засадах і нехтувала фактичне історичне право; метафізику – за побудову історії на апіорних засадах; історичну критику – через ту свободу, з якою дослідник поводить з історичним матеріалом. М. Петров вважав, що погляди Мюллера виявились досить далекоглядними, і “в наш час прийоми його більше відповідають вимогам науки, аніж це було за часів Нібура... Ми зараз обережніше, обачніше користуємося скальпелем історичної критики, не довіряємо в історії ніяким метафізичним категоріям, якими б дотепними вони не були, й намагаємось, по можливості, врятувати не тільки суть, але й форму народної саги” [131, с. 20].

М. Петров одним з перших звернув увагу на наявність в історичній науці відверто кон’юнктурних праць, які за певних умов мали успіх. Так, на розвиток історіографії в Німеччині, на його думку, великий вплив справила війна проти Наполеона. Ця подія спричинила патріотичне піднесення: “хто публічно говорив у подібному тоні, міг сміливо розраховувати на палкий прийом” [131, с. 21]. Саме через це мали успіх такі “відверто слабкі” історики, як А. Менцель та Г. Луден. Як приклади, він наводить надмірне перебільшення Г. Луденом ролі германського елемента в новій європейській історії [28, арк. 7 зв.] та випадок фальсифікації, коли автор, за власними словами, “з почуття патріотизму” приписав Карлу Великому блакитний колір очей. (Цей же самий випадок фальсифікації Луденом історії наводив пізніше і О.Л. Вайнштейн [182, с. 162].) М. Петров звертає увагу і на наявність помилок, які викликані об’єктивними обставинами [131, с. 23].

М. Петров загалом виступав проти революційного розв’язання соціальних і політичних проблем. На його думку, Французька революція своїм “сумним фіналом” не запровадила навіть незначної долі того блага, якої від неї чекали “ентузіасти”, і цим значно похитнула віру у філософські теорії, у всяку

відсторонену науку. Але, з іншого боку, він засуджував і реакцію, яка найбільш виразно знайшла свій прояв, на його думку, у сфері права, але перші ж її нападки на революційні вчення вдалися в такі самі крайнощі, проти яких були спрямовані. Прибічники “відстороненого” права, розвиненого революцією, обстоювали ідею “договірного суспільства” і категорично засуджували в історії всі явища, які суперечили їх принципам. Поборники реакції, навпаки, захищали “право історичне” і відповідно весь старий порядок, не виключаючи і його зловживань, тобто відстоювали навіть те, що віджило свій час і не мало ніяких прав на подальше існування. Така суперечність в історіографії, на думку М. Петрова, найяскравіше відбилася в антагонізмі двох “популярних і обдарованих” учених – К. Роттека і К.Л. Галлера. У “Всесвітній історії” К. Роттека він відзначав суб’єктивне ставлення до історії: те, що не сприяло розвитку свободи, її автор називав варварством. К. Роттека він абсолютно справедливо називає представником ліберального “гуманного” і “благородного” напрямку. Подібна оцінка “Всесвітньої історії” К. Роттека представлена і в одному з новітніх досліджень спадщини та поглядів цього вченого [192, с. 162]. Слід відзначити, що М. Петров занадто критично оцінив його внесок у розвиток всесвітньої історії, оскільки повністю відмовив йому в самостійності через те, що автор рідко звертався до першоджерел.

К.Л. Галлера М. Петров характеризував як представника “реакційної партії”, який виступав проти теорії договірної держави і революції. Цікаво, що його погляди М. Петров вважав “по суті здоровими”, але засуджував ту форму, в якій їх було викладено. Саме форма послабила той вплив, який ці ідеї могли справити на сучасників: “у них побачили маніфест найбільш закостенілого й ретроградного консерватизму”.

Оцінки М. Петровим цих двох істориків міцно утвердились в історіографії. Зокрема, у сучасній історіографії романтизм представлений двома напрямками – ліберальним і реакційним, К.Л. Галлер розглядається як найбільш видатний представник реакційного напрямку, а К. Роттека (як і

Г. Лудена) віднесено до ліберального напрямку [230, с. 133, 138, 143 – 144; 182, с. 136 – 137, 152; 192, с. 162 – 163].

Історична школа, на думку М. Петрова, загалом перейняла традицію консервативного напрямку романтизму. Особливо значний вплив на її розвиток справив Ф. Шлегель. При цьому дослідник зазначав, що історична школа мала покінчити з містичним принципом надприродного впливу на долі народів, який розвивала католицька романтична історіографія (Ф. Шлегель, К. Галлер). Так само, як відмовитись від “палкої парадоксальної, однобічної” форми викладу своїх ідей, замінивши її натомість “суворими вченими прийомами й правильним методом”. М. Петров називає “реакційну партію” “останньою сходинкою, яку зробила німецька історіографія у напрямку до “історичної школи” [131, с. 39].

Згаданий “правильний метод” – аналітико-критичний, як зазначає М. Петров, був створений І. Кантом. Починаючи з цього часу, законів органічного розвитку стали відшукувати в різних науках: у правознавстві – К. Ейхгорн та Ф. Савіньї, які створили “історичну школу правознавства”; в історії – Б. Нібура, К. Мюллер та Ф. Шлоссер. Саме їх М. Петров і називав засновниками історичної школи, які розвинули основні її положення, створили для неї метод і відкрили майбутні блискучі перспективи [131, с. 40].

Заслуга перенесення ідей “школи правознавства” в історіографію належить, на думку М. Петрова, Б. Нібуру, якого він називав “батьком” історико-критичної школи, “першим істориком у новітньому, сучасному значенні слова” [127, с. 7]. Важливу заслугу його М. Петров вбачав у формулюванні критичного методу. Сучасні дослідники історії історичної науки вважають засновником критичного методу Л. Ранке [203, с. 93; 230, с. 142]. Однак протягом XIX ст. панувала точка зору, висловлена М. Петровим. Ще Т. Грановський у 1852 р. визнавав Б. Нібура “найвидатнішим істориком XIX ст., який створив точні загальні прийоми роботи з історичним матеріалом” та “винайшов справжні закони історичної критики” [199, с. 7 – 8]. Такої ж позиції дотримувався О. Рославський-Петровський [326, с. XLVII]. У

1891 р. В. Іконніков, посилаючись на М. Петрова, писав: “історична наука досі визнає, що Нібур більше за будь-кого іншого... вплинув на застосування критичних прийомів в історії” [222, с. 15, 16, 89]. Він, зокрема, зазначав, що тільки через 13 років після появи “Римської історії” Б. Нібура побачило світ дослідження Л. Ранке, у якому він використав методи свого вчителя [222, с. 17]. Є. Космінський також високо оцінював заслуги Б. Нібура, пов’язуючи саме з його ім’ям “новий етап в історії критики джерел” [265, с. 318].

М. Петров вважав, що Б. Нібур першим з істориків критично поставився до джерел з римської історії та представив історичний процес як щось органічне, не залежне ні від випадку, ні від дій особистості, якою б могутньою та обдарованою вона не була. Він вказує на здатність історика подумки переноситися в далекі часи, відтворюючи давнє життя римського народу: “Нібур сам ставав італійцем, римлянином, людиною VII і VI ст. дохристиянської епохи, сам проживав із ним усі фази його історичного розвитку” [131, с. 50]. Негативним у його діяльності М. Петров вважав те, що він інколи занадто багато уваги приділяв окремим аспектам джерел, які раніше залишалися поза увагою дослідників, або занурювався у дрібні деталі. Відтак, він нерідко “приймав засіб за мету, процес дослідження за суттєве надбання для науки” [131, с. 50].

Значення діяльності К. Мюллера для вивчення історії Греції М. Петров порівнював зі значенням діяльності Б. Нібура для дослідження історії Риму. К. Мюллер також намагався “очистити джерело від саги” і замість традиційних героїв вивести на історичну арену “процес природного розвитку”. Запропонована ним історія Греції являла собою картину органічного розвитку життя держави.

Вищеназваних представників історичної школи М. Петров засуджував за їх “однобічний і вузький” консерватизм. На його думку, вони не враховували, що політичні ідеї свободи, рівності, “народного самодержавства” є дієвими історичними силами, проявом протесту проти свавілля влади та несправедливих привілеїв. Ці протести повторюються час від часу і є

могутніми рушіями суспільного розвитку [131, с. 53]. Крім того, історична школа надавала перевагу історії стародавніх часів, натомість новітня доба залишалась поза увагою [131, с. 60].

Оцінка М. Петровим філософії історії Ф. Гегеля досить неоднозначна. Він зауважував, що гегелівська філософія та історична школа виходили з однієї спільної ідеї про саморозвиток людського духу. Можна погодитись із В. Потульницьким, який доводить, що на М. Петрова великий вплив справила саме філософія Ф. Гегеля. Погляди харківського історика на історичний процес дійсно мають дещо спільне з гегелівською концепцією. Так, у своїх роботах він говорить, що метою історії людства є певний рівень свободи, але ця ідея в нього не набуває належного розвитку. Гегелівська ідея всесвітнього духу в М. Петрова трансформувалась у народний (національний) дух. Ф. Гегель вважав, що не великі особистості творять історію, а сама історична дійсність висуває своїх героїв. М. Петров висловлював подібні оцінки ролі видатних осіб (“герої – візерунок на канві історії”). Гегель вбачав рушійні сили історичного розвитку не у сфері матеріального виробництва, а у сфері суспільної свідомості. Для М. Петрова історія також уявлялась процесом розвитку й удосконалення “всесвітньої освіченості”. До певної міри вони мали схожий погляд на революцію. Обидва обстоювали монархічний тип правління. Ф. Гегеля він називав “найбільш видатним із сучасних мислителів” [131, с. 60].

Однак поряд з цим слід звернути увагу на принципові критичні моменти в його оцінках гегелівської філософії історії. По-перше, М. Петров вважав, що історико-філософська концепція Ф. Гегеля побудована а ріорі, тобто є результатом метафізичної побудови. Історик, на думку М. Петрова, має відштовхуватися від фактів, а не від системи, бо останній шлях призвів до того, що Ф. Гегель “сміливо нехтував історичною основою всюди, де вона не збігалася з його абстрактними категоріями” [131, с. 55]. По-друге, М. Петров не погоджувався з відомим твердженням Ф. Гегеля, що “все наявне розумно”. Ця теза великого філософа виправдовувала, на його думку, найжахливіші насильства і тероризм [131, с. 54 – 55], які сам дослідник

категорично засуджував як явища, які не мають права на існування в історичному процесі. Він також не погоджувався з гегелівським поділом народів на історичні та неісторичні (наприклад, народи Російської імперії він вважав цілком історичними). До того ж М. Петров наголошував на важливості матеріального фактору в історії.

Головна розбіжність між Ф. Гегелем та історичною школою, на думку М. Петрова, полягала в тому, що концепція Ф.Гегеля відкидає факти, які не кореспондуються з її абстрактними категоріями, а історична школа, навпаки, робить висновки, які безпосередньо випливають з фактів. Співіснування історичної школи та гегелівської концепції мало, як зазначає М. Петров, позитивні наслідки для розвитку історіографії. Це проявилось перш за все в тому, що історична школа відстояла свій аналітико-критичний метод від “спокус привабливих і легких філософських побудов історії”. А в гегелівській філософії вперше було об’єднано величезну масу даних з усіх сфер знань у єдину струнку систему.

Отже, незважаючи на критику М. Петровим гегелівської філософії історії, можна говорити про її значний вплив на його історичні погляди.

У новітній історіографії Німеччини він виділяє панування “Нової історичної школи” (Л. Ранке, Г. Зібель, В. Гізебрехт, Г. Вайтц). Поруч з нею він виділяє і такі “напрямки”, як суб’єктивно-прагматичний (Ф.К. Шлоссер, Г. Гервінус, Л. Гейссер) і гегелівська філософія. У рамках історичної школи він виділяє також “партію істориків культури”. Ці напрямки, на думку М. Петрова, мають об’єднати свої зусилля з історичною школою, передавши “популярність і практичність прагматичної школи, сміливість ясного, логічного планування подій, властивого філософській історії та всебічну повноту істориків цивілізації” [131, с. 57].

Головним методом історичної школи М. Петров вважав висвітлення подій у їх причинно-наслідковому зв’язку. При цьому він так пояснював різницю між термінами “об’єктивний прагматизм” та “прагматизм”: у першому випадку дослідник оцінює епоху за її власними ідеями та

поняттями, у другому – виходячи з ідей та понять, властивих його національності, часу, освіті. Він вважав недоречним вживати у другому випадку термін “суб’єктивний прагматизм”, оскільки саме слово “суб’єктивний” містить уявлення про особисті, індивідуальні погляди та вподобання історика [131, с. 6].

Головою об’єктивно-історичної школи він називав Л. Ранке, який на вивчення нової історії справив “майже” такий вплив, як Б. Нібур – на дослідження стародавньої. М. Петров високо оцінює його праці “Королі й народи південної Європи в XVI і XVII ст.”, “Римські папи, їх церква й держава у XVI і XVII ст.”, “Німецька історія за часів Реформації”. Щодо останньої, то М. Петров зауважує, що вона містить забагато дрібних епізодів, за якими почасти втрачається загальна картина. Він дорікав Л. Ранке за його “розумно-холодний, дипломатичний” підхід до викладу матеріалу. На його думку, у спадщині цього великого історика недостатньо “одухотворення”. Крім того, його твори вимагають від читача попередньої наукової підготовки. Саме через це, а також через попередню політичну діяльність та “офіційність” твори Л. Ранке, як зазначав М. Петров, не користувались популярністю серед широкої німецької публіки.

Серед учнів Л. Ранке він називав Г. Зібеля, В. Гізебрехта і Г. Вайтца, які де в чому пішли далі свого учителя. Г. Зібель, на його думку, відрізнявся більшою “життєвою теплотою викладу” матеріалу. Для усіх трьох характерна ретельна робота з документальним матеріалом. Усі послідовники Л. Ранке значною мірою відступили від старої історичної школи: “усе більше й більше сходять вони з висот неупередженого огляду чистої науки і починають брати участь у живих інтересах суспільства” [131, с. 86]. І доки ця справа обмежується вихованням суспільної думки і роз’ясненням нації її справжніх потреб і законних прав, вона “гідна будь-якої поваги”.

М. Петров був упевнений, що “об’єктивна історія” не здатна задовольнити практичні потреби суспільства. Підтвердженням цьому, на

його думку, було те, що в Німеччині, батьківщині об'єктивізму, поруч зі школою Л. Ранке розвинулась школа суб'єктивного прагматизму (або “прагматична”), засновником якої був Ф. Шлоссер. Найхарактерніша риса цього напрямку – суворая моральна оцінка подій минулого. Роботу Ф. Шлоссера, присвячену всесвітній історії, М. Петров вважав “безсумнівно вищою за всі наявні дотепер”. Цю працю М. Петров порівнював з всесвітньою історією К. Роттека, але віддавав перевагу Ф. Шлоссеру, якого називав “Маколеєм Німеччини”. Сучасні історіографи так само відносять Ф. Шлоссера до ліберально-просвітницької гейдельберзької школи, вказуючи на демократичність його поглядів [230, с. 144].

Порівнюючи методи дослідження та викладу історичного матеріалу Л. Ранке та Ф. Шлоссера, М. Петров зазначав, що “їх гармонійне поєднання було б ідеалом довершеної історії” [131, с. 87].

Продовжувачами традицій гейдельберзької школи Ф. Шлоссера М. Петров називає Г. Гервінуса і Л. Гейссера. Він аналізує метод історичних аналогій Г. Гервінуса та сформульований ним закон коливань, або еволюції в історії. На думку М. Петрова, така геометрично правильна побудова всесвітньої історії на основі методу історичних аналогій не може слугувати надійним підґрунтям для висновків. Саме тому Г. Гервінус інколи висував відверто ідеалістичні припущення, наприклад, для Європи він вважав взірцем американську політичну систему. Водночас М. Петров зазначав, що суспільно-політичний лад кожної країни є унікальним, історично-обумовленим і не повинен орієнтуватись на зарубіжні зразки. “Історію XIX ст.” Г. Гервінуса він називав “найкращим ґрунтовним посібником для вивчення новітнього часу” [131, с. 93].

Представники гейдельберзької школи характеризувалися ліберальними поглядами. Ліберальна позиція загалом визначала і погляди Й.-В. Льобеля, Ф. Дальмана і Й. Г. Дройзена. Тому, хоча вони і не були безпосередніми учнями Ф. Шлоссера, М. Петров відносив їх до когорти дослідників цього ж суб'єктивно-прагматичного напрямку.

Й.-В. Льобель, на його думку, не був самостійним дослідником, хоча він і вважався найкращим у Німеччині педагогом, який володів талантом класифікації та групування матеріалу.

Високо цінував він творчу діяльність Ф. Дальмана та Й. Г. Дройзена, яких сучасні дослідники називають представниками малогерманської історичної школи. М. Петров характеризував їх як представників суб'єктивної історичної школи. Така широка характеристика творчості цих істориків була пов'язана з тим, що М. Петрову було досить важко визначити їх місце в історичній науці, оскільки їх погляди перебували в процесі розвитку.

Паралельно з ліберальним напрямком історіографії М. Петров виділяв також реакційний, головним представником якого він називає Г. Лео. Цей історик зневажливо ставився до давньокласичної освіти, вважаючи її безплідною для людства, симпатизував середньовічним суспільним формам, ненавидів революцію. Крім того, М. Петров указував на зухвалий тон викладу, слабку критику джерел та довільність висновків. Водночас він зауважував, що цей автор – людина “величезної вченості й визначного систематичного розуму”. Його історія середніх віків має багато цікавих ідей, деякі екскурси “окреслені геніальною рукою”. Ще однією заслугою Лео було систематизоване викладення епохи переселення народів, яка до цього часу вважалась заплутаною й хаотичною [131, с. 101].

М. Петров характеризував також творчість “католицьких істориків”, до яких відносить Ф.Е. Гуртера, Г. Фойгта і А.Ф. Гфррьорера. Усі три автори ідеалізували католицизм, хоча М. Петров відзначає їх відверте прагнення бути “об'єктивними й неупередженими”. Він зауважував, що діяльність цих істориків була ще одним яскравим підтвердженням того, що для справжнього історика “не досить самого лише працелюбства, ученості й таланту, якщо ці риси не служать знаряддям вільному, неупередженому й всебічному аналізу науки, який не відступає ні перед яким авторитетом” [131, с. 102].

На жаль, у його роботі не знайшлося місця для детального аналізу “народного” або “простонародного” (терміни М. Петрова) напрямку історіографії 40-х рр., який представляли Б. Ауербах, О. Людвиг, Г. Фрейтаг та ін. М. Петров зазначав, що вони одними із перших розпочали дослідження історії нижчих верств населення і мали значний вплив на творчість

Ф.К. Шлоссера, Т. Маколея та інших представників історичної школи. Цю течію М. Петров оцінив як відправну точку розвитку “історії культури”.

Серед представників культурницького напрямку (як частини історичної школи) він особливо виділяв К. Бідермана, Г. Рюккerta, В.Г. Ріля, К. Шнаазе, А. Келлера, Й. Шерра, Г. Клемма та Е.-В. Ваксмута. Він зазначав, що ці історики досліджували “внутрішнє” життя народу, релігію, мистецтво, літературу, побут, мораль. Одну з перспектив розвитку цього напрямку

М. Петров вбачав у розширенні джерельної бази, залученні пам’яток літератури, мистецтва, статистичного матеріалу. Водночас джерельну базу історії культури він вважав недостатньо розробленою, чим виправдовував її представників і захищав їх від несправедливих дорікань у дилетантизмі та гіпотетичності висновків.

Така оцінка пояснюється тим, що М. Петров виявляв неабияку увагу до історії культури, про що свідчать рукописи лекцій з всесвітньої історії, де є окремі розділи, присвячені історії одягу, їжі, весільним звичаям, психологічним особливостям народів. На жаль, видавці його “Лекцій по всемирной истории” не включили ці матеріали до основного тексту, що певною мірою ускладнює оцінку його спадщини. З огляду на сучасні тенденції розвитку історіографії, вчений висловлював по суті пророче зауваження стосовно “культурницької історії”: “Ймовірно, їй все ж належить майбутнє науки, якщо вона встигне засвоїти повністю критику й суворий метод історичної школи” [131, с. 110]. Серед заслуг

культурницького напрямку він, крім іншого, відзначав вивчення побуту нижчих суспільних станів.

У цілому в історіографічних студіях М. Петрова відчувається відверте захоплення німецькою історіографією. Для середини XIX ст. у цьому не було нічого дивного, оскільки для сучасників німецька промисловість, армія та наука були майже ідеальним взірцями для наслідування. Французькі історики 60 – 70-х рр., зокрема, підносили методологічні здобутки “німецької школи”, яка намагалася перетворити історію на точну наукову дисципліну [209, с. 20].

Таким чином, у загальному русі європейської історичної науки М. Петров віддавав першість німецькій історіографії, вказуючи на її “зразковий” характер. Визначальною особливістю доробку німецьких істориків він називав сувору науковість їх досліджень. Саме в Німеччині було створено критичні методи аналізу джерел. Аналізуючи метод дослідження “історичної школи”, він зауважував, що “ідеалом довершеної історії” могло б стати поєднання об’єктивного та суб’єктивного підходів до дослідження.

5.3. Англійська історіографія у висвітленні вченого

Англійську історіографію М. Петров вважав багато в чому протилежною німецькій. Він протиставляв історизм німецьких науковців прагматизму англійських: якщо німецький історик намагається об’єктивно відтворити минуле, утримуючись від особистих оцінок, то англійський, навпаки, “з дипломатичною точністю відтворює ...події та їх зв’язок, вершить над ними суд з точки зору сучасних панівних моральних і політичних поглядів” [131, с. 127].

Пануванням прагматичного методу М. Петров пояснював слабку розробку джерельної бази з історії Англії, невдалі спроби налагодити видання історичних документів та численні недоліки видань, що вже побачили світ.

Однак він зауважував, що використання такого методу принесло англійським історикам успіх у зображенні близьких до нас епох, що дало підстави вважати такий підхід “абсолютно законним”. Але він підкреслював, що коли справа стосувалася “широких перспектив Всесвітньої історії” або окремих віддалених періодів чи унікальних цивілізацій, то правомірним було лише використання об’єктивного методу, як це робили німецькі історики [131, с. 127]. Він зазначав, що саме через це в Німеччині з-поміж англійських істориків повагою користувались тільки Т. Маколей та Дж. Грот.

Найменш дослідженою в англійській історіографії він вважав епоху Середньовіччя. Значний внесок, на думку М. Петрова, зробили англійські історики у вивчення стародавньої історії Греції та Риму. Однак більш високо цінував він їх заслуги у вивченні давньої та нової історії Сходу і тих країн або регіонів, які були підвладні Англії чи перебували у сфері її впливу – Індії, Китаю, Персії, Центральної Америки, Бразилії, Арктики, Центральної Африки, Мадагаскару, Яви, Суматри тощо [131, с. 126]. Разом із тим він засуджував використання прагматичного підходу до вивчення історії “чужих, своєрідних, віддалених цивілізацій” [131, с. 127, 130].

На його думку, на великих англійських істориків XVIII ст. значний вплив справили філософські ідеї Дж. Локка і Г. Болінброка, які розвивали у своїй творчості Д. Юм, У. Робертсон і Е. Гіббон, та шотландська філософська школа, яку представляли А. Фергюзон та О. Голдсміт.

Підкреслюючи “силу аналізу та тонке діалектичне мистецтво” Д. Юма, М. Петров зауважував, що цей історик не більше, ніж майстерний “адвокат торизму”, який занадто упереджено добирає факти [131, с. 134]. Більшість тогочасних істориків, на думку М. Петрова, оцінювали минуле з точки зору своєї сучасності. Через це історичні особи у їхньому висвітленні набували рис людей XVIII ст. з “їх поняттями, мовою й костюмом”. У зв’язку з цим вчений

зазначав, що кожен історик, який має на меті об'єктивне відтворення історичної дійсності, повинен пам'ятати про “місцевий колорит явищ, про особливості епохи, що мала своє коло уявлень, свою оригінальну фізіономію” [131, с. 136].

На англійську історіографію XIX ст. непересічний вплив, на думку М. Петрова, справили дві особи – І. Бентам і В. Скотт. Перший виступив проти “макіавелізму”, що панував на континентальній Європі у XVI – XVII ст. Учення Н. Макіавеллі виходило з положення про всемогутність держави та ігнорувало окремого індивіда з його інтересами. Ідеї “макіавелізму” М. Петров називав “негуманними” й тому зі співчуттям ставився до думок І. Бентама про державу як “тільки засіб для досягнення верховної мети суспільного життя”. Звідси кожна установа, кожне явище суспільного життя розглядалося з точки зору корисності, вигоди для суспільства. Однак М. Петров називав такий погляд “однобічним”. Він наводив приклад релігії, моралі, науки й мистецтва, коли “ми часто переслідуюмо цілі, з якими “корисність” не має нічого спільного, і яким саме “щастя” нерідко приноситься в жертву” [131, с. 137].

Якщо І. Бентам заклав у суспільну думку ідею, що в історії потрібно шукати політичних уроків, державної мудрості – іншими словами “користі”, – то В. Скотт, на думку М. Петрова, вказав історикам яким чином досягти цієї мети. Найголовнішою заслугою В. Скотта М. Петров вважав те, що він “оживив” історію, навчив англійських істориків “бачити в історичних діячах людей, які жили життям, не схожим на наше, серед суспільства, яке було організовано інакше, мало свою власну моральну атмосферу”, “міряти кожну епоху її власною міркою, не потребуючи від неї того, чого вона дати не може” [131, с. 138]. М. Петров вважав невеликим недоліком В. Скотта його торійську політичну упередженість, яку він мимоволі привносив до історії. Він відзначав величезний вплив творчості В. Скотта перш за все на Т. Маколея та інших видатних істориків – лорда Мегона, Г.Т. Бокля, В. Ірвінга, У. Прескотта, Дж. Мотлі.

Найвидатнішим з істориків Англії “останніх двох століть” він вважав Т. Маколея. “Незаперечний здоровий глузд, простота й загальнодоступність його прийомів”, на думку М. Петрова, забезпечили роботам Т. Маколея “ту широку популярність, якою не користувалася досі жодна історична книга” [131, с. 163]. Надзвичайну популярність Т. Маколея М. Петров пояснював тим, що він наслідував найкращі традиції В. Скотта. Крім того, він з повагою говорить про “вченість” цього історика: “він прекрасно обізнаний зі своїми джерелами; більше того, він відчувається як удома в давніх і нових літературах, класичні мови йому також близько знайомі, як німецька, французька, іспанська, італійська” [131, с. 157].

М. Петров вважав Т. Маколея справжнім майстром історичних аналогій. Підсумовуючи свою характеристику цього історика, він зазначав, що з саме з нього “історіографічне мистецтво в Англії досягло свого зеніту” [131, с. 165]. Це сталося в той час, коли британська нація досягла найбільшої могутності та добробуту.

З-поміж сучасних йому британських істориків “з європейськими іменами” М. Петров виділяв також А. Елісона, лорда Мегона, Т. Карлейля та Г.Т. Бокля. А. Елісон, відомий своєю “Історією Європи від початку французької революції до поновлення Бурбонів”, був одним з ідеологів консерватизму торійського напрямку, представники якого засуджували революцію. Заслугою цієї праці М. Петров вважав фактологічну повноту викладу, висвітлення історії усіх європейських країн у революційний період. Однак він зазначав, що це дослідження досить швидко застаріло через провіденційні погляди автора.

Іншого “дуже поміркованого торі” лорда Мегона, він оцінював як видатного історика, якому притаманний “великий історичний такт” та неупередженість поглядів [131, с. 170]. Найбільш важливими його роботами в галузі дипломатичної та військової історії XVIII ст. він вважав “Історію війни за іспанську спадщину” та “Історію Англії від Утрехтського трактату до Версальського миру”. Великою заслугою автора він називав використання ним

різноманітних, в тому числі рідкісних, документів, які дісталися автору завдяки численним родинним та дипломатичним зв'язкам в Англії та на континенті. Однак вадами його праць він вважав схильність до моральних сентенцій, пуризм мови, патріотичне захоплення.

М. Петров був упевнений, що релігія, мораль, мистецтво та науки мають самодостатнє значення [131, с. 171]. Тому він засуджував англійських істориків, які вважали ці категорії другорядними і не надавали їм належного значення. Винятком з цього правила він вважав Т. Карлейля. М. Петров абсолютно справедливо відзначав, що в основі історико-філософських поглядів Карлейля лежав ідеалізм, який дослідник назвав “не зовсім ще розгаданим” [131, с. 172]. Англійський історик здобув популярність, пропагуючи абсолютне значення релігії та моралі, повагу до всього, що є в людині індивідуального, самобутнього. Саме такий підхід зробив учення Т. Карлейля популярним. Однак дослідник вважав цього історика “у вищій мірі несистематичним”, а його твори – “дивною сумішшю поезії, історії, філософії” [131, с. 172]. “Історію Французької революції” Т. Карлейля він називав “героїчним епосом”, “напрочуд різнобарвною та повною картиною”, позбавленою, однак, будь-якої дороговказної ниті [131, с. 173].

Досить критично М. Петров поставився до спадщини Г.Т. Бокля. Його історико-філософські погляди, викладені в “Історії англійської цивілізації”, він називав “різкими” і “дещо зарозумілими”. Сучасна історіографія, на думку М. Петрова, розвивалася саме тим шляхом, на який вказував Г. Бокль: історична школа завжди мала на меті розкриття законів суспільного розвитку [131, с. 177]. Г. Бокль вважається першим з-поміж істориків, хто намагався втілити ідеї позитивізму в історіографію. (Конт і Спенсер, які висунули й розвивали позитивістські ідеї в суспільній думці, не були професійними істориками) [334, с. 44]. М. Петров давав Боклю досить обережну оцінку. Це можна пояснити мабуть тим, що дослідник дуже обачно характеризував діяльність своїх сучасників, оскільки протягом життя людина може істотно змінювати свої погляди. (На час написання “Історіографії”, в 1861 р. Боклю виповнився

тільки 41 рік.) Слід також пам'ятати, що “Історія цивілізації в Англії” була задумана Боклем як вступна частина до великої 15-томної “Історії світової цивілізації”. Однак автор її не встиг реалізувати задум – він помер у 1862 р.

Разом з тим він категорично засуджував індуктивний метод, який Г. Бокль пропонував для відкриття “постійних” історичних законів. В особистому архіві М. Петрова збереглися записи, що мають назву “Конспект лекцій против Бокля” (щоправда, назву, як і значну частину тексту, закреслено) [1, арк. 5, 18 зв.]. Учений пояснював своє негативне ставлення до концепції Бокля такими аргументами: 1) абсолютно однорідних явищ в історії не існує, навпаки, сили й “агенти” історії постійно змінюються, комбінуються й ускладнюються; 2) іноземні впливи та зв'язок кожного явища із загальною історією людства унеможливають ізольоване й точне визначення кожного явища окремо від інших; 3) закони “морального світу” суттєво відрізняються від фізичних законів своєю довільністю й не мають характеру суворой передвизначеності й точності, відтак індуктивний метод неможливо успішно застосовувати при їх дослідженні [127, с. 10]. На основі цього М. Петров робив висновок, що закони, відкриті Г. Боклем, не можуть бути застосовані для всіх періодів історії. Водночас у своїх працях він неодноразово посилався на праці цього історика [32, арк. 18, 24].

Наприкінці розділу, присвяченого англійській історіографії, він пропонував “бібліографічні відомості” про американських істориків. Насправді це була одна з перших характеристик американської історіографії в європейській історичній літературі. Північноамериканську історіографію, як і всю літературу Сполучених Штатів, М. Петров вважав настільки схожою з англійською, що називав її “молодшою сестрою” останньої. Однак він виділяв і ряд відмінностей. Так, американська історіографія, на його думку, була більш реалістичною і характеризується більш “вільним і свіжим” поглядом на європейську історію [131, с. 179]. З-поміж американських істориків, “що користуються загальною популярністю”, для свого нарису він обрав п'ятьох:

В. Ірвінга, У. Прескотта, Дж. Спаркса, Г. Банкрофта і Дж. Мотлі.

Слід пам'ятати, що на початку XIX ст. американська національна історіографія робила лише перші кроки, а історична наука ще не повністю відокремилася від художньої літератури, внаслідок чого історичні праці окремих авторів, наприклад В. Ірвінга, сприймалися як літературні твори. Американські історики зустрічались зі значними труднощами: у країні не існувало сховищ документів, а офіційні особи тримали кореспонденцію в себе вдома [230, с. 178].

В. Ірвінг, на думку М. Петрова, першим з істориків Нового світу подав приклад об'єктивності, хоча інколи він, "подібно до Ранке, висловленим мимохідь яким-небудь іронічним зауваженням, кине на предмет промінь свого власного, суб'єктивного погляду" [131, с. 180]. За "колеритом" В. Ірвінг, на думку М. Петрова, найбільш нагадував В. Скотта. М. Петров справедливо вказував на те, що праці В. Ірвінга мають неабияке значення не стільки завдяки глибині критичної розробки матеріалу, скільки завдяки захопливій новелістичній манері викладу матеріалу. У роботах У. Прескотта він відзначав ґрунтовну критику документальних джерел.

Запропоновані М. Петровим оцінки англійської історіографії в основному утвердились в історичній науці. Так, дослідник англійської історіографії Нового часу К. Виноградов, попри негативне ставлення до "буржуазних" істориків, усе ж неодноразово відзначав "справедливість" окремих тверджень М. Петрова [189, с. 35, 37].

5.4. М. Петров про особливості французької історіографії

Однією з особливостей історіографії Франції М. Петров називав непохитну впевненість французьких істориків у тому, що їхня історіографія – найкраща в світі. Історію Франції, за його словами, вони вважали історією

всієї Європи, оскільки, на їхню думку, жодна інша країна не принесла більше жертв на вівтар всесвітньої цивілізації та прогресу. Таку позицію французьких істориків він пов'язував з тим, що Франція, на його думку, являла собою найбільш відкриту європейську країну, оскільки її література, наука й мистецтво поєднали в собі багато іноземних елементів – англійських, німецьких, іспанських та італійських.

Виходячи з цього, французькі історики, на думку М. Петрова, розробляли здебільшого вітчизняну історію, а їхній внесок у вивчення історії інших країн досить незначний. Винятком з цього він вважав тільки праці А. Озанама, Ф. Міньє та К.-Ж. Шер'є. Таке ставлення французів до самих себе та власної історії М. Петров назвав “хибно сприйнятим, марнославним патріотизмом”, у той час, як чесною історика, на його думку, може слугувати тільки поміркований патріотизм [131, с. 190].

Французькій історіографії, як зазначав М. Петров, бракувало почуття поваги до історії: “Революція XVIII сторіччя, яка намагалася розірвати всі зв'язки країни з її минулим і зробити французів якимись абстрактними всесвітніми громадянами, надовго привчила їх дивитися на історію якщо і не зі зневагою, то легковажно, або ж користуватися нею для підтримання яких-небудь політичних теорій” [131, с. 191]. Водночас головною особливістю французької історіографії М. Петров вважав її “всесвітню” популярність: “Той, хто взявся читати французьку історичну книгу, завжди знайде в ній що-небудь своє, рідне й привабливе” [131, с. 188]. Французьких істориків він називав природженими ораторами: “ніхто не вміє так привабливо, легко, розумно і ясно, хоч і не завжди ґрунтовно, викласти історію” [131, с. 188]. Тільки французькі історики, на його думку, повною мірою оволоділи “генієм системи” – умінням логічно викладати матеріал і популяризувати науку.

Головною особливістю французької історичної школи М. Петров вважав відсутність єдності. Навіть її провідні представники погоджувались між собою лише щодо адекватності критичного методу та органічності історичного процесу. Так, Ф. Гізо і Ф. Міньє вивчали минуле, щоб простежити логічні

закони його провіденціального розвитку. “Живописна” школа на чолі з К. Форіелем, О. Тьєррі та Е.Г. Барантом була упевнена, що найкращий засіб зробити історію повчальною – представити усі події в життєвій простоті та безпосередності. Аналітичний метод А. Токвіля мав на меті перетворити історію на точну науку, яка здатна керувати ходом суспільного розвитку. Л.-А. Тьєр прагнув досягти мети історії хвалебними гімнами нації. Ж. Мішле і А. Мартен суб’єктивний прагматизм розуміли як власний особистий погляд на історію [131, с. 193].

Перед тим, як перейти до детального огляду французької історіографії, М. Петров проаналізував її джерельну базу. Він вказував на величезний обсяг історичного матеріалу, виділяв праці бенедиктинців, які продовжувала видавати “Академія написів”. Бенедиктинці, на його думку, заклали підвалини розробки історії, а “Академія написів”, продовжуючи їхні видання, йшла вже протореним шляхом. У справі видання документів він відзначав важливу заслугу “Школи Хартій”.

Суто наукову історіографію XVII – початку XVIII ст. він називав “безплідною педантською діяльністю” [131, с. 213]. Він наводив приклади праць С. Тіллемона, Л. Бофра, Ш. Роллена та інших, які вирізнялись певною ґрунтовністю, проте не стали популярними в суспільстві.

Натомість він вказував на існування популярної історіографії, або, як він її називав, “літературної”, яка виховувала суспільну думку багатьох поколінь. Саме в ній утілювались усі суспільні уподобання, інтереси та прагнення. Найвидатнішим її представником він називає Ж. Боссюе.

Ватажками французького просвітництва XVIII ст. він вважав А. Тюрго, Ш. Монтеск’є і особливо А. Вольтера. М. Петров неоднозначно оцінював діяльність А. Вольтера: “Це був цар літератури просвітництва, її патріарх та найповніший представник” [32, арк. 8]. Але, на думку дослідника, цей історик “важливий для нас не стільки через достоїнство своїх праць.., скільки через нову манеру писати історію. Для нього історія є не розповіддю про зовнішні й внутрішні події, а філософією цих подій” [40, арк. 48 зв.].

Водночас саме він навчив французьких дослідників шукати в історії практичної користі для сучасників.

Просвітництво, на думку вченого, не могло сприяти розвитку історичної науки у Франції, оскільки історичні праці цієї епохи були сповнені зневаги до минулого, ігнорували стару історію Франції. Так, Г.Б. де Маблі він називав “філософом-мрійником”, “утопістом”, який у пошуках ідеалу державного ладу звертався не до національного минулого, а до історії Спарти та платонівської “республіки”. Відтак він робив цікавий висновок, що напередодні революції “Франція не мала виразного уявлення про те, що вона збиралась зруйнувати” [131, с. 217].

У Просвітництві він помічав витoki трьох майбутніх напрямків історіографії, втілених в особах А. Вольтера, Ж. Руссо та Ш. Монтеск’є. Ці напрямки знайшли яскраве втілення в новітній історіографії Франції, втілившись у трьох школах: радикальній, Женевській та історичній.

Провідну роль у формуванні радикального напрямку, на думку М. Петрова, відіграв Ф. Дону. У цього історика його найбільш приваблювали особисті риси: “це була людина непересічних громадянських чеснот, яка ніколи не принесла своїх переконань у жертву чому-небудь або кому-небудь” [131, с. 222]. Подібні характери вже самі по собі, на думку М. Петрова, гідні поваги. Він підкреслював, що Дону, який вірив у можливість існування демократичної республіки, виправдання своєму ідеалу шукав у минулому рідного краю. Він також відзначав у цього історика суворий критичний метод і досить неупереджену оцінку подій та явищ. Тому дослідник вважав, що його можна віднести “в однаковій мірі... і до історичної школи” [131, с. 23].

У річищі цього напрямку він характеризував також “школу ультрароялістів”, яку очолював Ж. де Местр. М. Петров засуджував його провіденційні уподобання і методичні прийоми: сарказм, софізм та діалектику. Проте вказує на велике значення цього історика: “Це була людина, яка остаточно підірвала кредит поверхових, але гордих і самовпевнених поглядів просвітництва [131, с. 231].

Характеризуючи реакційний напрямок, дослідник згадував Ф.Р. де Шатобріана, який, на його думку, мав великий вплив на історіографію. М. Петров засуджує прийоми (“оратора й адвоката”), які використовує цей історик у своїх роботах, але усе ж таки вважав його людиною надзвичайного розуму. Така оцінка стосувалась передусім поглядів Ф. Шатобріана на Французьку революцію XVIII ст., про яку він писав, що всім, що було в ній великого, вона має завдячувати “просвітництву”, а усім ганебним – “моральній зіпсованості її головних діячів”. М. Петров називав таке судження “дуже правильним”. Однак найбільший вплив на французьку історіографію Ф. Шатобріан здійснив своїм художнім смаком і стилем викладу матеріалу. У цьому відношенні він, на думку М. Петрова, міг суперничати хіба що з В. Скоттом. “Женевська школа” пропагувала безпосередність та оригінальність судження замість “здорового розуму” та штучних філософських систем.

Учений зазначав, що на основі ідей женевської школи разом з філософією І. Канта й ідеями “всесвітнього громадянства” Й.В. Гете в часи Реставрації на фоні загального суспільного повороту до минулого у Франції виникла філософська система, яку він називав “еклектизмом” [131, с. 237]. М. Петров посилався на думку Ю. Шмідта, який вважав, що завданням “еклектизму” було розвінчати у суспільстві філософські ідеї ХУІІІ ст. Ідеї провідного представника еклектичної школи В. Кузена імпонували М. Петрову тим, що цей історик у пошуках відповідей на питання сучасності звертався до національного минулого, а на революцію “дивиться без ненависті”.

На ідеї еклектиків згодом стала спиратися французька історична школа. Першими серед представників національної історичної школи М. Петров називав Ж. Сисмонді, К. Фореіля та Е.Г. Баранта. Саме вони заклали міцний ґрунт для наукової розробки національної історії.

Характеризуючи доробок Ж.Ш.Л.С. де Сисмонді, він вказував на велике значення його досліджень для вивчення історії італійських

республік. Стосовно “Історії французів” він зазначав, що то була “перша документальна історія Франції, ґрунтовно і сумлінно досліджена за джерелами” [131, с. 245]. Він підкреслив, що саме Ж. Сисмонді, досліджуючи історію занепаду римських установ в Галлії, першим вказав на важливість економічних причин, що сприяли руйнації імперії. Разом з тим він зауважив, що працям Ж. Сисмонді бракує об’єктивності: “протестант і республіканець, раз і на завжди окреслив він собі певну моральну норму і, не звертаючи ніякої уваги ані на сторіччя, ані на суспільство та місцеві умови, з однаковою суворістю оцінював усі представлені явища” [131, с. 246].

М. Петров дав високу оцінку історико-економічним студіям Ф.К.Ж. Дроза. Він указує, що Ф. Дроз розвивав ідею, сформульовану свого часу Ш. Монтеск’є, що кожен народ є унікальним і розвивається за своїми особливими і тільки йому притаманними принципами. Ця ідея неодноразово зустрічається в роботах М. Петрова, і згодом він розвивав її у нарисі про Петра I. Він підтримував думку, висловлену Ф. Дрозом в “Історії правління Людовіка XVI”, що революцію можна попередити “розумними і рішучими заходами”. Досліднику імпонував вислів Ф. Дроза щодо лютневої республіки, що то була “та сама монархія, тільки без монарха”.

З великою повагою М. Петров характеризував К. Форіеля, який усе своє життя був відданий інтересам “чистої науки”, що для Франції було рідкісним явищем. У цьому відношенні він порівнював К. Форіеля з німецькими вченими і захоплюється його філологічними здібностями: досконалим знанням не тільки нових і класичних мов, але й арабської та санскриту [131, с. 248]. М. Петров підкреслює надзвичайний особистий вплив К. Форіеля на новітню історіографію Франції. Під його впливом виховувалось ціле покоління французьких істориків: Ф. Гізо, брати Тьєррі, особливо Ж. Огюстен, Е.Г. Барант, С. де-Сасі, В. Кузен, Ж.-Ж.-А. Ампер, П. Меріме.

Характеризуючи Е.Г. Баранта, М. Петров указав на оригінальність його методу дослідження історії, розумно-ліберальні політичні вподобання. Він зазначив, що Е. Барант намагався правильно й просто передати події в їх природному взаємозв'язку, беручи їх прямо з джерел. Однак характеризуючи об'єктивність Баранта, М. Петров зауважував, що цей історик “рабськи слідував за джерелами, не доповнюючи їх ні силою творчої фантазії, як Вальтер-Скотт, ні вченими міркуваннями, як О. Тьєррі” [131, с. 255]. Відтак його історичним творам, на думку М. Петрова, бракувало “різноманітності й життя” На думку дослідника, цей приклад підтверджує, що історична об'єктивність також повинна мати межі, оскільки “справжній історик – настільки митець, наскільки і вчений”.

Ф. Гізо він називав “дуже серйозним та ґрунтовним ученим”, якого мало хто перевищив у сумлінному критичному дослідженні джерел та розповсюдженні серед молоді “смаку й навіть ентузіазму до подібного роду занять” [131, с. 258]. Слабкою стороною систематичного розуму Ф. Гізо він вважав догматизм: тези, що потребували перевірки, він часто висловлював як цілком вирішені істини тільки тому, що вони логічно підтверджували до його категорій. “Історія європейської цивілізації”, на його думку, принесла Ф. Гізо славу засновника “філософської школи” у Франції. Однак він зазначав, що ця філософська історія була схожа на систему, відому в Німеччині під назвою “прагматичного провіденціалізму”, який М. Петров характеризував як “відновлення внутрішнього зв'язку між подіями, здобутими критикою, та виправдання їх провіденційної необхідності” [131, с. 263]. Він віддавав належне вмінню історика групувати й класифікувати події: “ніхто не перевищив Ф. Гізо мистецтвом логічного плану, ...яскравістю й точністю висловлювань” [131, с. 263].

За його словами, “поміркованість і тверезість суджень та поглядів, відсутність ентузіазму і захоплень завжди характеризували як суспільну так і наукову діяльність Ф. Гізо. І в житті, і у творах він намагався гармонійно

поєднати всі системи, усі партії і кожній надати її справедливу, законну частку впливу” [28, арк. 7].

На думку М. Петрова, прагматична школа, головним представником якої був Ф. Гізо, не прагнула створити логічну схему історичного процесу і мимоволі переносила у минуле погляди та поняття свого часу. Усі особливості епохи та місця подій “згладжуються під цим нівелюючим логічним аналізом” [131, с. 269].

Першим, хто помітив слабкий бік прагматизму, він називав О. Тьєррі. Саме він створив свій особливий метод, який співвітчизники назвали “описовим” або “живописним”, а німці – “генетичним”. М. Петров зазначав, що “історик-живописець” не задовольняється тільки відтворенням минулого. Він ставить собі також завдання дослідити походження суспільних явищ і простежити їх розвиток “до... вищої життєвої повноти”. Художня пластичність постає у них лише засобом життєвого й наочного зображення суспільних процесів. Найбільш яскраво ці особливості проявилися у праці О. Тьєррі, присвяченій третьому (“середньому”) стану, під яким він розумів увесь народ за винятком привілейованих класів. Цікаво, що М. Петров називав вивчення історії нижчих станів завданням “одним із самих живих у Європі і особливо у Франції” [131, с. 274]. Він писав, що найкращі французькі історики випробували свої сили, вирішуючи це завдання, однак ніхто не спромігся зробити більше, ніж Тьєррі. Ще 1835 р. Гізо, який натоді обіймав посаду міністра народної освіти, доручив Тьєррі видання пам’яток, що висвітлювали історію “середнього” стану. Цей проект мав здійснюватись у рамках “Колекції невиданих документів”, ініціатором створення якої був Ф. Гізо [131, с. 274]. Подальші дослідники погоджувались з думкою М. Петрова, що саме Тьєррі започаткував основи соціальної історії [191, с. 274].

М. Петров указував на великий вплив, який справили на Тьєррі Ф.Р. де Шатобріан та В. Скотт, зазначаючи, що в “Історії завоювання Англії”

зустрічаються навіть цілі епізоди, які викладені за Вальтером Скоттом (наприклад, текст про Робін Гуда) [131, с. 271].

Дослідник зазначав, що О. Тьєррі шукав у джерелах не тільки фактів, але й колориту. Він утримувався від будь-яких оцінок, “як моральних, так і політичних”. М. Петров ставив йому в заслугу те, що Тьєррі широко використовував такі джерела, як народні пісні й легенди, “про історичне значення яких до нього ніхто не підозрював” [131, с. 271].

М. Петров указував, що питання демократії, порушені О. Тьєррі, згодом розвивав А. Токвіль у праці “Про американську демократію”. Час розповсюдження ідей Токвіля в Росії (кінець 50-х – 60-ті рр.) збігся з переломним етапом у житті країни. Російські ліберали прагнули протиставити революційно-демократичному трактуванню подій у Франції помірковано-ліберальну концепцію історії революції. У цьому відношенні положення книги А. Токвіля про небажаність революцій, негативна оцінка народних рухів були близькими російським лібералам [220, с. 28]. М. Петров вважав, що А. Токвіль, наляканий демократичним духом Європи, прагнув “просвітити маси” стосовно справжньої сутності принципу демократії [131, с. 278]. Він указував на небезпеку демократії там, де вона поєднується з централізацією і не спирається на справжню індивідуальну свободу.

Згодом Токвіль розвинув ці ідеї у праці “Старий порядок і революція”. М. Петров зазначає, що цей найбільш відомий трактат А. Токвіля був заснований на всебічному вивченні офіційної документації – протоколів провінційних сеймів, ділового листування різних міністерств, бюро та канцелярій. Висновки, яких дійшов історик, значною мірою змінили поширені погляди на революцію. Подібну високу оцінку книги Токвіля “Старий порядок” давали пізніше М. Карєєв та В. Гер’є [351, с. 226]. Але М. Петров раніше за них помітив і поставив А. Токвілю в заслугу те, що він доводив – революція була логічним і закономірним результатом історичного процесу. Всемогутність держави, всеохоплююча централізація були зруйновані в межах “старого режиму”, а революція тільки прибрала їх руїни.

Наприкінці XVIII ст. у Франції так пристрасно вимагали громадянської рівності саме тому, що всі політичні привілеї, по суті, вже були знищені. Між станами залишалися “тисячі дрібних, але однаково нездоланих і образливих китайських стін”, які спричинили революцію. М. Петров звернув увагу на той висновок автора, що Франція завжди більш наполегливо домогалася рівності, ніж свободи [131, с. 279]. Однак попри згадані чесноти токвілевої праці М. Петров указував, що книга залишає у читача враження, ніби революція не зробила для Франції нічого, крім посилення центральної влади. Цю тезу підтримали і сучасні дослідники творчості А. Токвіля [154, с. 157; 220, с. 26 – 39].

“Історію Французької революції” Ф. Міньє М. Петров вважав “філософією революції”, основою якої є фаталізм, прагнення автора дати картину неминучого, логічного поступу ідей, які керують подіями та людьми. Революція не тільки в цілому, але й в окремих її проявах представлена у нього як природній історичний процес. На основі цього він виправдовував і тероризм, і страти Жирондистів внутрішньою необхідністю й неминучим поступом подій.

Іншою тенденцією цієї праці М. Петров вважав прославлення автором третього стану (*tiers-état*), під яким Ф. Міньє (як і його сучасник О. Тьєррі) розумів увесь народ, за винятком привілейованих станів. М. Петров зауважував, що ідеалізація третього стану у праці Ф. Міньє призвела до пониження ролі монархії, дворянства та духовенства.

Такий підхід, на його думку, дав підстави стверджувати, що книга написана “із заздалегідь підготовленими рамками, у які вкладаються події – з підбором фактів, що підходять під складену програму, і з розміщенням в тіні тих, що не підходять” [131, с. 283].

Більше значення для історичної науки, на думку М. Петрова, мали роботи Міньє з державної та дипломатичної історії Франції, у яких він зумів “в масі історичних даних... відрізнити твердий ґрунт історії – панівні ідеї епохи

та її рухому частину – особистості з їх прагненнями та пристрастями, – свого роду остов та м’язи історичного організму” [131, с. 285].

Заслугою Ф. Міньє він вважав пошук джерел з історії революції: у своїй бібліотеці історик зібрав близько 400 томів актів та манускриптів.

Інший історик епохи Реставрації Л.-А. Тьєр ідеалом “справжньої людської діяльності” вважав військову справу, що, на думку М. Петрова, було зумовлено його заповітною мрією стати генералом. Однак оскільки він працював на історичному терені, то, задумавши написати “історію революції”, він поставив собі за обов’язок висвітлити передусім військові події, дипломатичні відносини та народні рухи – усе те, у чому проявилася практична діяльність епохи. Розвиток революційних ідей, на яких сконцентрована увага Ф. Міньє, у Л.-А. Тьєра відсунутий на другий план. М. Петров указував, що Л.-А. Тьєр поставився до свого завдання як спеціаліст – він спеціально вивчав військову справу (тактику, артилерію, фортифікацію). Відповідно у центрі уваги Л.-А. Тьєра опинились найбільш енергійні діячі революції – Мірабо, Дантон і особливо Наполеон.

Л.-А. Тьєр, на думку М. Петрова, став “першим сучасним істориком Франції” [131, с. 289]. “Історія консульства та імперії”, як він вважав, писалась за дуже сприятливих обставин: ”автор її мав такі матеріали, які не були доступні жодній приватній особі”, йому були доступні усі архіви, не виключаючи і секретних документів. Багаторічна державна служба ознайомила його з усіма особливостями адміністрації й політики, зробили “надійним суддею обраного предмету”. Сама епоха, сповнена великих подій та подвигів, найбільше відповідала його вподобанням. Величезний статок давав йому можливість подорожувати з метою вивчення місцевостей, де тривали військові події.

М. Петров у цілому підтримував погляди Тьєра на роль історика. Серед усіх талантів історика Тьєр першість надає поняттю *intelligence*, яке М. Петров перекладав як “здоровий глузд” – здатність швидко й точно

вхоплювати суть подій, розуміти їх взаємозв'язок, чітко групувати їх у єдиній картині.

М. Петров погоджувався з твердженням своїх сучасників, що ніхто краще Тьєра не зрозумів і не зобразив Наполеона: “найбільший військовий геній нового часу знайшов найбільшого військового історика, у власній особі якого так багато спорідненого з його героєм” [131, с. 292]. М. Петров підтримував також думку сучасних йому військових, які назвали “Історію консульства та імперії” “вічним взірцем” військової історії.

У сучасній йому французькій історіографії, крім “першокласних корифеїв науки, які вже зійшли або сходять з поприща”, М. Петров виділяв ще три групи: а) істориків – “монографів”, які за своїми прийомами, методами та ґрунтовністю найближче стоять до історичної школи; б) гуманітарну школу з її увагою до соціальних, демократичних проблем історії; с) істориків-літераторів або белетристів [131, с. 293].

З першої групи серед низки спеціалістів з національної історії М. Петров надавав першість А. Року, відомому в літературі під псевдонімом Базена (М. Петров має на увазі А. Базена де Року), якого він називав “великим знавцем французької історії XVII ст.” Саме цей період А. Базен вивчив “до найдрібніших подробиць”, а його бібліотека містила найбільш повне зібрання документальних та літературних пам'яток цієї епохи.

М. Петров відзначав “абсолютно оригінальний” метод цього історика: “дивлячись з однаковою зневагою як на прагматичну історію, так і на філософську, він поставив собі єдину мету – здобути з пам'яток правильне уявлення про події й осіб, мало турбуючись про їх значення та зв'язок” [131, с. 294]. Але недоліком його праць М. Петров вважав те, що автор робив акцент на негативних рисах історичних діячів, став “мізантропом”. До “монографів” він відносить також Ж.-П. Клемана, Ф. Комба та А.О. Валлона.

Для гуманітарної школи, на думку М. Петрова, була характерна перш за все ненависть до існуючого ладу та “палка, але мрійлива, екзальтована,

невизначена любов до людства” [131, с. 297]. Причиною появи такого напрямку в історіографії М. Петров вважав суспільно-політичну ситуацію, що склалась у 40-х рр. ХІХ ст. у Франції. Суспільство, вкотре обмануте у своїх сподіваннях, дійшло думки, що оскільки всі зміни форм правління не принесли йому ані справжньої свободи, ані щастя, то “гнилими та неживими” є самі принципи, на які спирається сучасний суспільний лад. Звідси й прагнення відкрити або винайти нові моральні засади і на їх основі перетворювати суспільні відносини.

Серед представників цієї групи М. Петров називав і соціалістів, і демократів, і комуністів, і романтиків та їх ідеологів К.А. де Сен-Сімона, Ш. Фур’є, П.Ж. Прудона, П. Леру, Л. Бланом, Р. Ламмене, В. Гюго та А. Ламартіна. Він погоджувався, що критика цими “апостолами майбутнього” наявного суспільного політичного ладу в багатьох випадках була справедливою.

М. Петров вважав, що цей напрямок не має нічого спільного зі справжньою, науковою історією, а історичний матеріал був тільки засобом, за допомогою якого “гуманітарна партія” прагнула поширювати свої ідеї. Особливо впливовими серед цієї групи істориків та ідеологів він вважав А. Ламартіна та Л. Блана, хоча зазначав, що називати їх ученими в науковому сенсі, тобто критичними дослідниками, не можна, оскільки в їх творах “сценічна ефектність і взагалі літературний інтерес поглинають зовсім... ґрунтовність і критику” [131, с. 299]. Однак “романтична, художня розповідь “жирондистів” та демократично-соціальний дух луїбланівської “революції” якнайбільше збігалися з настроями суспільства” і тому були зустрінуті в ньому із захопленням.

До гуманітарної школи М. Петров відносив Ж. Мішле – “великого наставника” школи Анналів [209, с. 25], який, на його думку, не поступався представникам історичної школи ні впливом, ні популярністю, однак “при суворому підході не можна його віднести до представників історичної школи” [131, с. 299]. Найбільш характерним у підходах Ж. Мішле до історії, він

називає “чарівний талант розповідача” та велику майстерність психологічного аналізу, а найбільш негативним – провіденціалізм та циклічну теорію розвитку людства, довільність добору історичного матеріалу та намагання звести нанівець роль будь-якої видатної історичної особи. При цьому М. Петров не помічав у Ж. Мішле тих принципів, якими він сам керувався, опрацьовуючи власну концепцію всесвітньої історії. Так, певна передвизначеність історичного процесу притаманна і йому самому (згадаймо про його твердження, що визначні особи здатні впливати на хід історії лише в рамках, передбачених самим ходом історичного розвитку). Ж. Мішле ще в першій третині XIX ст. поставив питання про синтез соціальних наук у дослідженні минулого [209, с. 25]. У вступі до “Лекций по всемирной истории” М. Петров говорив про необхідність використання методів соціології та психології в історичному дослідженні. Ж. Мішле пропонував історикам активно залучати до своїх досліджень елементи аналізу географічного, кліматичного, демографічного факторів, урахувати особливості колективної та індивідуальної психіки, народних звичаїв. Він також наголошував, що історію слід вивчати у всій її різноманітності – не тільки політику, а й релігію, мистецтво, традиції, право, географію і т. д. Усі ці принципи та підходи були провідними у творчості М. Петрова.

“Історію Французької революції” Ж. Мішле, М. Петров називав “низкою якихось апокаліптичних вражень, калейдоскопом картин, змальованих такими символічними рисами, що в них інколи важко вловити справжню думку автора” [131, с. 305]. Він підкреслював, що Ж. Мішле нівелює значення яскравих особистостей епохи, а натомість висуває нового героя – народ, під яким розуміє “темну демократичну масу”.

Надзвичайний ентузіазм, з яким публіка зустріла роботи Ж. Мішле, М. Петров пояснював тим, що цей історик відводив Франції провідну роль у світовому історичному процесі та писав свої твори популярною літературною мовою.

Що стосується “літературної або белетристичної історіографії”, то М. Петров характеризував її як “безкрайне море, у якому важко не загубитись навіть найдосвідченішому бібліографу” [131, с. 306]. Однак у цьому розмаїтті він виокремлював Б.-Л. Анрі-Мартена, відомого і за межами Франції. Його “Історія Франції” неодноразово відзначалась академією, використовувалась викладачами шкіл як найкращий навчальний посібник [131, с. 306]. М. Петров пояснював цю значущість твору “даром викладу” їх автора. Цю працю він називав “найсучаснішою історією Франції”, оскільки автор залучає усі найважливіші напрацювання тогочасної науки. Натомість він підкреслював, що А. Мартен був представником когорти “галломанів”, або “друїдів”, які “вийшли з дуже серйозних досліджень давньої Галлії, але скінчили сліпим поклонінням усьому гальському елементу, який ідеалізували до небувалого значення” [131, с. 308]. М. Петров зазначав, що А. Мартен являв собою “останню сходинку вчено-літературної історіографії”, за якою починається “легіон істориків – дилетантів, журналістів, фейлетоністів, книжних спекуляторів”. Але вони представляли вже не наукову історію, а літературу, яка не входила до кола його інтересів [131, с. 309].

В. Далін, автор праці “Историки Франции XIX – XX ст.” відзначав, що М. Петров дав дуже влучні характеристики таким французьким історикам, як Тьеррі, Гизо, Мінье та ін [205, с. 15, 19, 23, 27], висвітлюючи французьку історіографію в тому напрямку, який згодом активно розвивав М. Карєєв. Про те, що більшість оцінок М. Петрова утвердились в історичній науці, також свідчать пізніші дослідження французької історіографії М. Карєєва [239], М. Алпатова [154], Б. Реїзова [322], С. Блуменау [166], Л. Таран [340; 342] та інших фахівців.

М. Петров стояв біля витоків історіографії як “спеціальної галузі історичної науки, що вивчає розвиток історичних знань, внесок провідних

істориків, історичних шкіл, наукових установ у збагачення історичної думки, формування і утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії” [237, с. 403; 330, с. 29].

Дослідник започаткував основи наукового історіографічного аналізу, визначив основні критерії оцінки історичних шкіл, окремих істориків, їхнього внеску в історичну науку. Його студії підтверджують, що вже на третю чверть XIX ст. в Російській імперії були створені непересічні дослідження з історіографії, які містили цілісну картину розвитку історичної науки країн Європи новітнього часу, розгорнуту характеристику шкіл та істориків.

Диференційованість історіографічного огляду, прагнення визначити не тільки історичні напрямки, провідні школи, але й окремі групи істориків або навіть окремих дослідників, які справили вплив на розвиток історичної науки, зумовило повноту історіографічного аналізу, дозволило реконструювати процес історичного пізнання.

М. Петров чітко визначив залежність історіографічних концепцій від політичних, соціальних та ідеологічних обставин, намагався простежити особливості зародження і становлення історичних знань. Поняття “національної історіографії” дало автору можливість виявити внутрішні закономірності розвитку європейської історичної науки, з’ясувати її роль у суспільно-політичному житті Німеччини, Англії та Франції.

У новітній європейській історіографії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) дослідник виділяв панування “нової історичної школи”, визначальними рисами якої називав об’єктивне неупереджене висвітлення подій у їх причинно-наслідковому зв’язку, застосування критичного методу.

Провідну роль у європейській історичній науці вчений відводив німецькій історіографії, відзначаючи її високий науковий рівень. Водночас її недоліком він вважав непривабливість для широкого загалу, а відтак і незначну практичну користь. Натомість англійська історіографія тяжіла до практичного застосування результатів дослідження, маючи на меті

громадянське виховання суспільства. Французьку історіографію вирізняло мистецтво художнього опрацювання матеріалу, талант цікавої розповіді.

У М. Петрова простежується певна система характеристики й оцінки кожного історика, яка зводиться до визначення новизни й оригінальності його досліджень, теоретичних засад поглядів, а також недоліків його праць. В оцінках сучасних йому істориків він був досить обережним, вважаючи, що остаточну оцінку діяльності історика за його життя давати не варто. В основу класифікації у нього покладено метод дослідження історії і внесок окремих осіб у розвиток історичного знання.

Важливим є також те, що він першим зробив вдалу спробу окреслити портрет національного історика – німецького, англійського і французького, з тим, визначаючи у такий спосіб національні особливості історіографії кожної країни. Він виділяє певний пануючий метод і мету дослідження: німці, в переважній більшості, – об'єктивісти, англійці – прагматики, а французи – літератори. Відповідно до таких властивостей ідеальний німецький історик – це кабінетний учений, англійський – відомий політик, а французький – успішний журналіст.

Національними особливостями історіографії він пояснює і тематику історичних досліджень. Так, головне завдання німецького історика – об'єктивно відтворити минуле, оцінюючи кожну епоху за властивими їй критеріями. Саме тому німецькі історики цікавляться найширшим в хронологічному і географічному сенсі колом подій. Англійські історики, навпаки, дивляться на історію як на прикладну науку, намагаються в минулому віднайти уроки і приклади для сучасності. Тому їх найбільше цікавлять події нової та новітньої історії, оскільки їх дослідження може дати відповіді на питання подальшого політичного розвитку країни. Інтерес французьких істориків зосереджений передусім на національній історії. Таким чином, М. Петров формулює ідею європейської історичної науки, яка розвивається на принципах тематичного і методологічного взаємодоповнення: німецька точність, англійська практичність, французька вишуканість форми.

Аналізуючи європейську історіографію, М. Петров окреслив також найбільш перспективні напрямки подальших досліджень, на яких мала зосередитись вітчизняна історична наука. Визначення ним різних шкіл та напрямків у цілому утвердилось в історіографії.

Таким чином, М. Петрова можна назвати першим в історії вітчизняної та зарубіжної історичної науки вченим, який комплексно і глибоко дослідив історіографію всесвітньої історії.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що життєвий і творчий шлях М. Петрова та його спадщина не були предметом спеціального комплексного всебічного дослідження. Водночас актуалізована джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у роботі завдань.

2. Визначено три етапи науково-педагогічної діяльності вченого. На першому етапі (1826 – 1850 рр.) відбувалося формування особистості М. Петрова, становлення його як історика. Під впливом провідних професорів Харківського університету М. Луніна, О. Рославського-Петровського, А. Валицького, І. Срезневського складалось коло його наукових інтересів, методів, принципів роботи з історичним матеріалом.

Другий етап життя вченого припадає на 1851 – 1865 роки. Його визначальною особливістю було зосередження М. Петрова переважно на науковій діяльності. Цей час включає перші кроки служби в університеті, поглиблене опрацювання окремих історичних проблем, написання низки розвідок з різних тем всесвітньої історії, закордонне відрядження, підготовку і захист докторської дисертації з європейської історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Третій етап життя М. Петрова (1866 – 1887 рр.) можна охарактеризувати як науково-педагогічний. У цей час наукові ідеї, знання, переконання втілювались у практичній викладацькій діяльності вченого. Він розробив низку лекційних курсів з всесвітньої історії, підготував і видав збірку науково-популярних біографічних нарисів, метою якої було підняти рівень зацікавленості історією серед молоді. М. Петров розглядав питання, пов'язані з жіночої освітою, викладанням історії для дітей молодшого та середнього шкільного віку, створював підручник з всесвітньої історії для середніх навчальних закладів (збереглась частина рукопису). Він одним з перших у Російській імперії запровадив семінарські заняття в практику

університетського викладання. З огляду на індивідуальний підхід, вимогливість до студентів, можна стверджувати, що семінарські заняття під його керівництвом базувалися на творчих засадах, відкривали можливість оволодіти методикою аналізу та критики джерел.

3. Вплив провідних професорів Харківського університету старшого покоління, вивчення переважно французької історичної літератури, філологічна підготовка обумовили схильність історика до літературного опрацювання матеріалу, вишуканої манери викладу.

Знайомство з корифеями історичної науки Л.Ранке, Й.Г.Дройзеном, К.Ріттером, Г.Зібелем, Ф.К.Дальманом та іншими провідними вченими під час дворічного (1858 – 1860 рр.) перебування в країнах Європи наклало відбиток на всю його подальшу діяльність, скерувало інтереси дослідника в річище історіографії всесвітньої історії, зумовило формування у нього своєї методологічної бази.

4. Теоретичні погляди М. Петрова не вкладаються в рамки певної “чистої” концепції. Для його розуміння історичного процесу характерне поєднання методології романтизму, гегельянства та позитивізму. Він вважав, що справжня історична наука має складатися з плюралізму підходів, методологій та філософських систем. Вчений заперечував існування “одвічних” “постійних” законів історичного процесу, натомість вказував на наявність закономірностей в історичному процесі. Він підкреслював нерозривний зв’язок історії з сучасністю, активну роль історії в ідейно-політичному житті країни. Відтак, він обстоював моральну відповідальність історичної науки, її виховне значення, необхідність прищеплення народу історичної самосвідомості.

5. М. Петрову вдалося створити цілісну “національно орієнтовану” концепцію всесвітньої історії, побудовану на основі творчого й критичного аналізу надбань провідних європейських істориків. Його погляди вирізняла увага до переломних моментів історії (Реформації та Французької революції), історії культури, повсякденного побуту, психології видатних історичних осіб.

Він був одним із тих провідних викладачів, які започаткували систематичне викладання Нової історії в університетах. Саме йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу історії Французької революції.

Висвітлення всесвітньої історії М. Петровим, зумовлене пошуком відповідей на питання про подальший розвиток Російської імперії, базувалось на засадах класичного історизму і мало на меті довести органічність історичного розвитку, перевагу еволюційного розвитку суспільства, можливість уникнути революції шляхом проведення своєчасних реформ “зверху”.

6. Дослідження М. Петрова справили значний вплив на становлення історіографії як наукової дисципліни. Видатною заслугою вченого було визначення європейських історичних наукових шкіл та напрямків, характеристики яких стали основою історіографічних студій нових поколінь істориків.

М. Петров заклав основи системи історіографічного аналізу, головним елементом якої була оцінка методу дослідження історії, внеску окремих шкіл та істориків у розвиток історичного знання. Система оцінки й характеристики кожного історика зводилась до визначення новизни, обсягу джерельної бази, оригінальності концепції. Його історіографічний аналіз базувався на визнанні нерозривного зв'язку із соціальними і політичними процесами у суспільстві. Історіографічні студії М. Петрова були вдалою спробою визначити особливості національних історіографій країн Європи. Вчений показав, що тенденції суспільно-політичного розвитку націй зумовлюють напрямок розвитку історичних досліджень.

М. Петров одним із перших здійснив системний критичний аналіз західноєвропейської історіографії з метою визначення найбільш перспективних напрямків подальших досліджень, на які мала орієнтуватись вітчизняна та європейська історична наука.

7. Незаперечна заслуга М. Петрова як педагога і науковця полягала в інтегруванні вітчизняної історичної науки у європейський науковий простір. Вивчення наукової діяльності та доробку професора Харківського університету М. Петрова дозволяє стверджувати, що він був непересічним науковцем, блискучим викладачем-новатором, автором оригінальних підходів до вивчення історії. Його студії з всесвітньої історії та європейської історіографії стали дороговказом для цілої плеяди вітчизняних і зарубіжних вчених і не втратили своєї ваги і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. джерела

1.1. архівні*

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 2048. М.Н. Петров

Опис 1

1. Справа 8 – 9 зв. Всеобщая история. 20 арк.
2. Справа 10. История древнего мира. 24 арк.
3. Справа 11 – 12 зв. Прибавление к древней истории. 48 арк.
4. Справа 13 – 14 зв. Программа по древней истории. [1884]. 6 арк.
5. Справа 15. История Египта. 2 арк.
6. Справа 16. История древнего Вавилона и Ассирии. 1 арк.
7. Справа 17 – 18 зв. Ассирия. 3 арк.
8. Справа 19 – 21 зв. Литература по истории. 13 арк.
9. Справа 22. Век Перикла. 11 арк.
10. Справа 23. Литература. 2 арк.
11. Справа 24 – 27 зв. Греческие историки. 9 арк.
12. Справа 28. Древняя география. 1 арк.
13. Справа 29. Всемирно-историческое значение Рима. 11 арк.
14. Справа 30. Калигула. Клавдий. Нерон. 2 арк.
15. Справа 31. Дион Кассий. 3 арк.
16. Справа 32. Диодор Сицилийский. 2 арк.
17. Справа 33. Тит Ливий. 2 арк.
18. Справа 34. Тацит. 2 арк.
19. Справа 35. Конспект древней истории. 4 арк.
20. Справа 36. История письменности. 4 арк.
21. Справа 37. Программа по древней истории. 5 арк.

* Назви справ подано згідно з оригіналом.

- 22.Справа 38. Курс древней истории. 37 арк.
- 23.Справа 39. Отрывок из истории Востока. 67 арк.
- 24.Справа. 40 – 42 зв. Средняя история. 120 арк.
- 25.Справа 44 – 46 зв. Отрывки лекций. 36 арк.
- 26.Справа 47. Аравитяне. 21 арк.
- 27.Справа 48 – 50 зв. Отрывок из лекций. 88 арк.
- 28.Справа 51. О германцах (отдельные листы). 6 арк.
- 29.Справа 52 – 55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. 41 арк.
- 30.Справа 56. Заметки к истории Людовика XIV. 24 арк.
- 31.Справа 57. О значении истории. 19 арк.
- 32.Справа 58. Литература XVIII в. 13 арк.
- 33.Справа 59. Темы для студенческих работ. [1878 –1879]. 5 арк.
- 34.Справа 60. Программа по всеобщей истории. 5 арк.
- 35.Справа 61. Курс Новой истории М. Петрова. [1882]. 178 арк.
- 36.Справа 62. Курс Новой истории М. Петрова. Конспект по русской истории. [1884]. 208 арк.
- 37.Справа 63. Новая история. – Ч. 1. 104 арк.
- 38.Справа 64. Новая история. – Ч. 2. 165 арк.
- 39.Справа 65. О разработке Новой истории. 13 арк.
- 40.Справа 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНПр. 60 арк.
- 41.Справа 67 – 68 зв. Программа по новой истории. [1884]. 21 арк.
- 42.Справа 69. Конспект по новой истории. 41 арк.
- 43.Справа 70. Конспект по русской истории. 46 арк.
- 44.Справа 71. Начало руководства по всеобщей истории. 16 арк.
- 45.Справа 72. Общий характер и направление истории Европы XIV и XV вв. 58 арк.
- 46.Справа 73. Движение всеобщей истории. 6 арк.
- 47.Справа 74. Главные отделы всеобщей истории и ее времяисчисление. 6 арк.

- 48.Справа 75. Общий географический обзор древнего мира. 5 арк.
 49.Справа 76. Египтяне. 6 арк.
 50.Справа 77. Семиты. 4 арк.
 51.Справа 82. Географический очерк Греции. 9 арк.

Ф. 2017. Харьковское историко-филологическое общество

Опис 1

- 52.Справа 1. Протоколы ХИФО за 9.02.1877 г. 7 арк.
 53.Справа 3. Краткий отчет о деятельности ХИФО за 1878 г. 14 арк.
 54.Справа 4. Журнал ХИФО за 19.10.1880 г. 17 арк.
 55.Справа 16. Росписи членов ХИФО о получении повестей на заседание ХИФО. 1884 г. 2 арк.

Ф. 2162. Канцелярия попечителя Харьковского учебного округа

Опис 2

- 56.Справа 94. Формулярные списки преподавателей Харьковского университета. [1855 – 1916]. 307 арк.

Ф. 707. Канцелярия Киевского учебного округа

Опис 261

- 57.Справа 10. О беспорядках по Харьковскому университету. Копия с конфиденциального донесения Г. Попечителя Харьковского учебного округа от 31 Декабря 1864 г. за № 44 к Г. Министру Народного Просвещения. 13 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
 В.І. Вернадського НАН України**

Ф. І. Літературні матеріали

Опис 1

58. Справа 8976. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. История Нового времени в обработке В.П. Бузескула. Изд. 3-е пересм. и доп. Ардашевым. – СПб, 1913. Отдельные разрозненные вырезки с лекций Петрова. 243+4+241 арк.
59. Справа 16781 [Петров] Савонарола (Конспект Житецкого И.П.). 24 арк.

Відділ колекції рідкісних видань та рукописів Центральної бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

60. Справа 501/с. “Визионеры в истории” Лекции Харьковского профессора Петрова. 26 арк.
61. Петров М.Н. Курс Древней истории, читанный в Харьковском университете. – Харьков, 1884. – XLVI, 359 с. Литограф. изд.

Петербургський філіал архіва Російської Академії наук

Ф. 825. Бузескул Владислав Петрович

Опис 2

62. Справа 67. Деревницкий Александр Николаевич. Письма к В.П. Бузескулу. 31 письмо [1890 – 1919]. 69 арк.
63. Справа 143. Надлер Василий Карлович. Письма его к В.П. Бузескулу. 3 письма. [1892]. 6 арк.
64. Справа 185. Романовская-Романько Елена Михайловна (дочь проф. М.Н. Петрова). Письма к В.П. Бузескулу из Феодосии, Варшавы, Судака. 6 писем. [1896 – 1900]. 16 арк.
65. Справа 186. Романовский-Романько Борис Степанович. Письмо к В.П. Бузескулу. Из Харькова. [1902]. 2 арк.

Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург

Ф. 733. Министерство Народного Просвещения

Опис 50

66.Справа 934. Харьковский учебный округ. О командировании за границу с научной целью профессоров. [1856 – 1883]. 746 арк.

Опис 120

67.Справа 104. Дело о разрешении командировок с научной целью и отпусков для лечения болезни. [1863 –1872]. 1574 арк.

Опис 121

68.Справа 494. Дело об оставлении некоторых лиц на службе. [1873 – 1886]. 662 арк. Переписка Попечителя Харьковского учебного округа с Министерством Народного Просвещения об оставлении М. Петрова на службе. Формулярный список о службе Заслуженного Ординарного Профессора Императорского Харьковского университета Действительного Статского Советника Михайла Назаровича Петрова. 1881 г. Арк. 586 –594, 639.

1.2. опубліковані

69. *Авчинников А.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Б/г. Б/д. – 16 с.
70. *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – Х.: ХГІ “НУА”: Золоті сторінки, 1999. – 600 с.
71. *Бузескул В.П.* Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) //Наукові записки науководослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1927. - № 6. – С. 1 – 14.
72. *Бузескул В.П.* Образы прошлого (Из моих воспоминаний). I. Детство и гимназия. II. Университет //Анналы. – 1922. – № 2. – С. 228 – 246.
73. *Вейнберг П.И.* Харьковский университет в 50-х годах //Русское богатство. Ежемесячный литературный и научный журнал. – 1905. – № 2. – С. 245 – 258.

74. *Воронов А.Г.* Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов //Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – 1913. – Книга VI. – С. 571 – 595.
75. *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов //Вестник Европы. – 1874. – Январь – С. 75 – 115.
76. *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов //Вестник Европы. – 1874. – Февраль – С. 565 – 588.
77. *Деревицкий А.* Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страница из истории Харьковского университета). – Харьков: Издание книжного магазина Д.И. Полуехтова, 1887. – 36 с.
78. Дневники академика М.В. Нечкиной. 1921 год //Вопросы истории. – 2004. – № 12. – С. 113 – 134.
79. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упорядн: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник. Вступ. ст. С.В. Абросимової, А.І. Перкової; перед. Слово Б.Т. Карапиша. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
80. Записки Императорского Харьковского университета. – Харьков: В университетской типографии, 1874. – Т. I. – Заседание 7 марта. – С. 26 – 47.
81. Из архива П.Н. Кудрявцева /Публ. и вступ. ст. С.А. Асиновской //Средние века. – М., 1953. – Вып. 24. – С. 303 – 312.
82. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое /Подготовка текста, авт. вступ. ст. и комментариев В.П. Золотарев. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 384 с.
83. *Ковалевский М.М.* Мое научное и литературное скитальчество //Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. – 1895. – Книга 1. – С. 61 – 81.

84. *Костомаров Н.И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – Киев: Наукова думка, 1992. – 512 с.
85. *Леваковский Н.* Университет пятидесятих годов //Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – 1917. – Книга IV – VI. – С. 63 – 79.
86. *Леваковский Н.* Университет пятидесятих годов //Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – 1917. – Книга VII – IX. – С. 110 – 118.
87. *Любарский И.В.* Воспоминания о Харьковском университете 1850 – 1855 гг. //Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1891. – Август. – С. 373 – 393.
88. *Мазуренко Н.Н.* Первая Харьковская университетская история. (Из воспоминаний старого студента) //Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1907. – № 9 (сентябрь). – С. 879 – 890.
89. *Носалевич М.И.* Материалы для истории студенчества Харьковского университета за сто лет (1805 – 1905 гг.) //Записки Императорского Харьковского университета. – 1906. Книга 3 – 4. – Харьков, 1907. – С. 1 – 64.
90. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864. – 20 с.
91. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1872 – 1873 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1872. – 28 с.
92. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1863. – № 4. (21 августа). – С. 30 – 56.
93. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1865. – № 8 (19 октября). – С. 16 – 48.

94. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1867. – № 1 (14 января). – С. 1 – 14.
95. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – № 5 (7 мая). – С. 175 – 198.
96. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1868 – № 8 (10 сентября). – С. 286 – 339.
97. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – № 9 (19 ноября). – С. 340 – 391.
98. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1873. – № 7 (25 октября). – С. 267 – 288.
99. *Ретин И.Е.* Далекое близкое. – Изд. 4-е. – М: Наука, 1953. – 257 с.
100. Список чиновников и преподавателей Харьковского учебного округа. – Харьков: В университетской типографии, 1886. – 208 с.
101. *Стоянов А.* Воспоминания о Д.И. Каченовском. Биографический очерк. Публичная лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. //Записки Императорского Харьковского университета. – 1874. – Т. II. (Приложения). – С. 1 – 36.
102. Устав историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете //Записки императорского Харьковского университета. – 1877. – Т. II. (Приложения). – С. 1 – 4.
103. *Фойгт К.* Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания до 1859 года. – Харьков: В университетской типографии, – 1859. – 174 с.

104. Харьковский календарь на 1870 год. Месяцеслов, адресная и справочная книга. Составил А. Подвысоцкий. – Харьков: Издание Т. Скалона и А. Подвысоцкого, 1868. – 498 с.
105. Харьковский календарь на 1873 год. Год первый. – Харьков: Издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1872. – 560 с.
106. Харьковский календарь на 1876 год. Год четвертый. – Харьков: Издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1875. – 586 с.
107. Яворницький Д. За чужий гріх. – Харків: Прапор, 1993. – 351 с.

Праці М. Петрова

108. *Петров М.Н.* 6-е октября в Харьковском университете. Речь о заслугах бывшего ректора А.П. Рославского-Петровского //Московские ведомости. Газета политическая и литературная. – 1862. – 15 ноября (№ 250). – С. 2009 – 2010.
109. *Петров М.Н.* Германик. Историческая монография //ЖМНП. – 1857. – Ч. ХСІV. – Кн. 5 – 6. – С. 27 – 102.
110. *Петров М.Н.* Германик. Историческая монография. – Б.м., Б.г. – 75 с.
111. *Петров М.Н.* Евангелие в истории. – М.: Тип. И.А. Баландина, 1900. – 21 с.
112. *Петров М.Н.* Евангелие как образовательная сила в истории нового мира. Из лекций, читанных в университете //Духовный вестник. – 1863. – Т. VI. – С. 397 – 415.
113. *Петров М.Н.* Жанна д'Арк. Историко-психологический опыт //ЖМНП. – 1867. – № 10. – С. 68 – 92.
114. *Петров М.Н.* Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882. – 440 с.
115. *Петров М.Н.* Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 3-е – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1896. – 509 с; 1 л. фронт [портр]; 12 л. илл.

116. *Петров М.Н.* Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 4-е – СПб: Типография М. Стасюлевича, 1904. – 508 с. портр., факс., 12 л. илл.
117. *Петров М.Н.* Историческая подготовка. Pro domo sua. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
118. *Петров М.Н.* Курс Древней истории. – Харьков: Изд П. Горницкого, 1882 – 1883. – 389 с. Литограф. изд.
119. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 3-е, обраб. и доп. – СПб: Типо-лит. Фроловой, 1913 – 1916. – Т. 2. История средних веков. – Ч. 1. Время происхождения новых государств Европы и Азии /В обраб. и с доп. А.С. Вязигина – 1916. – 220 с.
120. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. (Общ. загл. 5-го т.: «Дополнения к лекциям по всемирной истории проф. М.Н. Петрова», перед загл.: авт.: П.Н. Ардашев, проф. Ун-та св. Владимира). – Т. 1. История древнего мира. В новой обраб. и с доп. А.Н. Деревницкого. – 1907. – XI, 397 с.
121. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 2. История средних веков. – Ч. 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии /В обраб. и с доп. А.С. Вязигина. – 1906. – VI + 162 с.
122. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 2. История средних веков. – Ч. 2. Время от крестовых походов до исхода XV столетия. / В обраб и с доп. А.С. Вязигина. – 1908. – VI + 150 с.
123. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) /В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1904. – XII + 226 с.
124. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 4. История новых веков (от Вестфальского мира до Конвента) /В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1905. – X + 248 с.

125. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента)/В обработке В.П. Бузескула. – Харьков: Типография Х. Счасни, 1894. – 222 + 92 с.
126. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Харьков: Д.Н. Полуехтов, 1888 – 1890. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до Венского конгресса) /В обраб. Проф. В.К. Надлера и прив-доц. В.П. Бузескула. – Выпуск 1. – Харьков: Изд. Д.Н. Полуехтов, 1890. – 256 с.
127. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Харьков: Д.Н. Полуехтов, 1888 – 1890. – Т. 1. История Древнего мира /Обраб. прив-доц. А.Н. Деревицким. – 1888. – XIV + 312 + VIII с.
128. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Харьков: Д.Н. Полуехтов, 1888 – 1890. – Т. 2. История средних веков /Обраб. и доп. проф. В.К. Надлером. – 1888. – X + 296с.
- 128а. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. III. История Новых веков (Реформационная эпоха). В обработке прив.-доц. В.П. Бузескула. – Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полуехтова, 1888. – 216 с.
129. *Петров М.Н.* Мнение М.Н. Петрова и В.К. Надлера о научной и преподавательской деятельности Проф. А.П. Рославского-Петровского //Протоколы. – 1870. – № 6. – С. 116 – 121.
130. *Петров М.Н.* Мохаммед. Исторический очерк //Духовный вестник. – 1865. – Т. X. – С. 303 – 332.
131. *Петров М.Н.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.
132. *Петров М.Н.* О характере государственной деятельности Людовика XI. Рассуждение, написанное для получения степени магистра всеобщей

- истории, канд. Михайлом Петровым. – Харьков: В университетской типографии, 1850. – 71 с.
133. *Петров М.Н.* Об историческом значении классического образования //Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, – 1868. – № 1. (Приложение). – С. 3 – 32.
134. *Петров М.Н.* Об историческом значении классического образования. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета 17 янв. 1868 г. орд. проф. М.Н. Петровым. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – 32 с.
135. *Петров М.Н.* Об отношении исторических наук к естествознанию //Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 5. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. Т. 1. История древнего мира. В новой обработке и с доп. А.Н. Деревницкого. – 1907. – С. 389 – 397.
136. *Петров М.Н.* Отзыв о сочинении студента-филолога Деревницкого, удостоенного награды золотой медалью //Харьковские губернские ведомости. – 1884. – № 29 (31 января). – С. 2 – 3.
137. *Петров М.Н.* Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.
138. *Петров М.Н.* Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1854/55 а. г. – Харьков: В университетской типографии, 1855. – 27 с.
139. *Петров М.Н.* Очерки. Из всеобщей истории. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – 536 с.
140. *Петров М.Н.* Падение Арагонской конституции. (Эпизод из Испанской истории конца XVI века) //ЖМНП. – 1862. – Ч. СХV. – Кн. 7. – С. 21 – 49.
141. *Петров М.Н.* Падение Арагонской конституции. (Эпизод из Испанской истории конца XVI века). – СПб. Б.и., 1862. – 29 с.

142. *Петров М.Н.* Петр Великий. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета 30 мая, 1872 г. – Харьков: В университетской типографии, 1872. – 17 с.
143. *Петров М.Н.* Письменное мнение об ученых трудах г-на Тернявского //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1864. – № 10 (8 дек.). – С. 3 – 4.
144. *Петров М.Н.* Письменное мнение об ученых трудах Н.Я. Аристова //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1873. – № 5 (8 мая). – С. 166 – 171.
145. *Петров М.Н.* Письменный отзыв на сочинение г. Надлера «Адальберт Бременский» //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета.. – 1866. – № 10 (13 дек.) – С. 295 – 298.
146. *Петров М.Н.* Рецензия на докторскую диссертацию В.К. Надлера «Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV» //ЖМНП. – 1867. – Ч. СXXXVI. – С. 204 – 221.
147. *Петров М.Н.* Рецензия на книгу И.П. Лазаревича «Деятельность женщин». – Харьков, 1883. – 139 с. //Южный край. – 1883. – № 807 (28 апреля (10 мая)). – С. 1.
148. *Петров М.Н.* Речь на диспуте в защиту докторской диссертации //Московские университетские известия. – 1865. – № 4. – С. 282 – 299.
149. *Петров М.Н.* Савонаролла: исторический очерк //Русский вестник. – 1865. – Кн. 6. – С. 97 – 126.
150. *Петров М.Н.* Томас Мюнцер. Эпизод из истории церковной реформы в Германии //Духовный вестник. – 1866. – Т. XIII. – С. 319 – 361.
151. *Петров М.Н.* Томас Мюнцер. Эпизод из истории церковной реформы в Германии. – Харьков: В университетской типографии, 1866. – 44 с.
152. *Петров М.Н.* Ульрих фон Лихтенштейн. Рыцарское служение женщине в средние века //ЖМНП. – 1867. – № 11. – С. 360 – 417.

2. література

153. *Акопян А.М.* Глеб Михайлович Бауер //Вестник древней истории. – 1990. – № 2. – С. 233.
154. *Алпатов М.А.* Политические идеи Французской буржуазной историографии XIX века. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 406 с.
155. *Алпатов М.А., Емельянов Ю.Н.* О мемуарах М.М. Ковалевского «Моя жизнь» //История и историки. – 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 259 – 261.
156. *Альтман М.С.* Русские историки – прототипы литературных героев //История СССР. – 1971. – № 3. – С. 139 – 147.
157. *Архангельский С.И.* Исторические взгляды С. Ешевского //Средние века. – 1955. – Вып. 6. – С. 324 – 344.
158. *Асиновская С.А.* Гуманизм и Реформация в Европе. Афтограф курса П.Н. Кудрявцева. (историко-археогрфический обзор) //Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное. – М.: Наука, 1994. – С. 296 – 317.
159. *Асиновская С.А.* Из истории передовых идей в русской медиевистике. Т.Н. Грановский. – М.: АН СССР, 1955. – 165 с.
160. *Ахмадиев Ф.Н.* Изучение европейской историографии в России во второй половине XIX – начале XX вв. Автореф. дис... канд. ист. наук – Казань, 1987. – 17 с.
161. *Багалеи Д. М.Н.* Петров //Русский биографический словарь /Под ред. А.А. Половцева, – СПб, 1902. – Т. 13. – С. 684 – 686.;
162. *Багалеи Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первый сто лет его существования (1805 – 1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. – 330 с.
163. *Багалеи О.* Отношение Н.И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету //Русская мысль. – 1914. – Декабрь. – С. 465 - 480.
164. *Барг М.А.* Категории и методы исторической науки. – М.: Наука, 1984 – 344 с.

165. *Білий В.В.* Харківські вчені 80-х років в українській літературі //Записки історично-філологічного відділу УАН. Кн. XIII – XIV. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Частина II. – К.: УАН, 1927. – С. 190 – 205.
166. *Блуменау С.Ф.* Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике //Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141 – 150.
167. *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 723 с.
168. *Бондаренко Г.В.* Історичне пізнання: питання теорії і практики. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
169. *Бороздин І.Н.* К вопросу об ученых разногласиях русских медиевистов 40 – 50-х годов XIX века //Средние века. – Вып. 6. – С. 345 – 356.
170. *Бороздин І.Н.* П.Н. Кудрявцев как историк древнего мира //Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 179 – 187.
171. *Брикнер А.Г.* О главных задачах исторической науки. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Новороссийского университета 30 августа 1868 г. //Годичный торжественный Акт в Императорском Новороссийском университете. – Одесса: В городской типографии, 1868. – С. 1 – 17.
172. *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Часть 1. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – 218 с.
173. *Бузескул В.П.* К биографии Михаила Назаровича Петрова //Харьковские губернские ведомости. – 1887. – № 33 (5 февраля). – С. 2 – 3.
174. *Бузескул В.П.* К биографии Михаила Назаровича Петрова. Отдельные оттиски из № 33 «Харьковских губернских ведомостей» за 1887 г. – Бг. – 7 с.
175. *Бузескул В.П.* М.Н. Петров [Некролог] //ЖМНП. – 1887. – № 3. – С. 42 – 47.
176. *Бузескул В.П.* М.Н. Петров [Некролог] //Харьковские губернские ведомости. – 1887. – № 23. – С. 2.

177. *Бузескул В.П.* Петров Михаил Назарович //Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XXIII (45). – СПб: Типо-литография Т-ва «Просвещение», 1898. – С. 462.
178. *Бузескул В.П.* Профессор М.М. Лунин, “Харьковский Грановский”. К столетию Харьковского университета // ЖМНП. – 1905. – ЧССCLVII. – С. 321 – 374.
179. *Бузескул В.П.* Речь на похоронах М.Н. Петрова //Харьковские губернские ведомости. – 1887 – №. 25 (27 января). – С. 2.
180. *Бутенко В.* Наука новой истории в России. (Историографический обзор) //Анналы. – 1922. – № 2. – С. 120 – 167.
181. *Бутенко В.А., Ардашев П.П.* Дополнение к лекциям по всемирной истории проф. М.Н. Петрова. Т. 5: История Западной Европы в новейшее время (от Конвента до наших дней). – СПб, 1910 //Русское богатство. – 1910. – № 8. – С. 111 – 113.
182. *Вайнштейн О.Л.* Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – М – Л: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – 376 с.
183. *Валицкий А.О.* //Энциклопедический словарь /Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – Т. V. – СПб: Типо-литография т-ва «Просвещение», 1891. – С. 416.
184. *Вебер Б.Г.* Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова //Средние века. – Вып. XIII. – С. 79 – 85.
185. *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы. – М.: Наука, 1974. – 236 с.
186. *Вебер Б.Г.* Происхождение религиозных войн во Франции в освещении И.В. Лучицкого //Французский ежегодник: статьи и материалы по истории Франции, 1958. – М.: Наука, 1959. – С. 514 – 558.
187. *Виленская губерния // Отечественная история. – История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия в 5 тт. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1994. – Т. 1. – С. 384 – 385.*

188. *Вилинбахов Г.В.* Георгиевский орден //Отечественная история. – История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия в 5 тт. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1994. – Т. 1. – С. 536.
189. *Виноградов К.Б.* Очерки английской историографии нового и новейшего времени /Редакторы В.В. Макарова, Э.А. Горелик. – Изд. 2-е. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1975. – 224 с.
190. *Виноградов П.* Очерки западноевропейской историографии //ЖМНП. – 1883. – Ч.ССХХVIII. – С. 390 – 408.
191. *Винпер Р.* Очерки исторической мысли в XIX в. Либерализм и первая историческая формула борьбы классов //Мир божий. – 1901. – Март. – С. 246 – 274.
192. *Володарский В.М.* [Рецензия на книгу:] Ростиславлева Н.В. Зарождение либерализма в Германии. Карл фон Роттек. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 141с. //Вопросы истории. – 2001. – № 11 – 12. – С. 162 – 163.
193. Высшее образование в России. Очерк истории до 1917 года./ Под ред. проф. В.Г. Кинелева. – М.: НИИ ВО, 1995. – 342 с.
194. *Гениффе П.* Террор: случайность или неизбежный результат? Из уроков Французской революции XVIII в. //Новая и Новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 61 – 77.
195. Георгиевские кавалеры. Сборник в 4-х тт. – Т. 1: 1769 – 1850 /Сост. А.В. Шишов. – М.: Патриот, 1993. – 543 с.
196. *Герье В.* Очерк развития исторической науки. – М.: В университетской типографии, 1865. – 114 с.
197. *Гизетти А.* [Рецензия] //Голос минувшего. – 1913. – № 12. – С. 290 – 291. – Рец. на книгу: Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 3 – 4. История нового времени. – СПб: Типо-лит. Фроловой, 1913.
198. *Голубкин Ю.А., Могилка О.Н.* М.Н. Петров как историк //Вестник Харьковского университета. – № 316. – История. – Вып. 22. – Харьков:

- Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Высшая школа», 1988. – С. 25 – 30.
199. *Грановский Т.* О современном состоянии и значении всеобщей истории. Речь, произнесенная в торжественном собрании ИМПЕРАТОРСКОГО Московского Университета 1852 года, января 12 дня //Грановский Т. Избранные сочинения. – М.: Издание В. Думкова, 1905. – С. 1 – 25.
200. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
201. *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
202. *Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э.* История средних веков. – М.: ИНТЕРПРАКС, 1995. – 336 с.
203. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – М.: Высшая школа, 1974. – 400 с.
204. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков: Учебник для студентов, обучающихся по специальности «история». – М.: Высш. школа, 1985. – 479 с.
205. *Далин В.М.* Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981 – 328 с.
206. *Данильян О.Г., Тараненко В.М.* Основы філософії: Навч. посібник. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
207. Два университетских курса по всеобщей истории //Русская мысль. – 1888. – Книга XII. – С. 44 – 49.
208. *Диль Ш.* Основные проблемы Византийской истории. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. – 184 с.
209. *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В.* Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
210. *Дятлов В.О.* Російська історіографія Реформації: у пошуках історичного досвіду (друга половина XIX – початок XX ст.) //Україна і Росія в панорамі

- століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Сектор польової археографії, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – 338 с.
211. *Егоров Б.Ф.* Очерки по истории русской культуры XIX века. Образование. Учебные заведения //Из истории русской культуры. Т. 5. (XIX век). – М.: “Языки русской культуры”, 1996. – С. 277 – 319.
212. *Егоров Ю.Н.* Реакционная политика царизма в вопросах университетского образования в 30 – 50-х гг. XIX в. //Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1960. – № 3. – С. 60 – 75.
213. *Золотарев В.П.* Историческая концепция Н.И. Кареева: содержание и эволюция. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 160 с.
214. *Золотарев В.П.* Николай Иванович Кареев (1850 – 1991) //Новая и Новейшая история. – 1992. – № 4. – С. 128 – 155.
215. *Золотарев В.П.* Общая теория истории в понимании Н.И. Кареева //Новая и новейшая история. – 2003. - № 2. – С 29 – 43. – С. 32.
216. *Зонов В.Т.* Идейно-теоретический основы исторических исследований М.М. Ковалевского (70 – 90-е гг. XIX в.) //Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Выпуск 6. – Томск: Издательство Томского университета, 1969. – С. 136 – 170.
217. *Иванов А.Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М.: РАН, 1994. – 199 с.
218. *Иванов Ю.Ф., Лучицкая С.И.* Иван Васильевич Лучицкий (1845 – 1918) //История и историки: Историографический ежегодник. – 1981. – М.: Наука, 1985. – С. 284 – 286.
219. *Иванова Т.Н.* В.И. Герье и начало изучения Великой Французской революции в России. – Автореф. ... к.и.н. – Ленинград, 1984. – 17 с.

220. *Иванова Т.Н.* Оценка книги А. Токвиля «Старый порядок и революция» русской буржуазно-либеральной историографией второй половины XIX – начала XX в. //Эпоха Великой Французской революции: проблемы истории и историографии. К 200-летию революции: Межвузовский сборник научных трудов /Чувашский университет. – Чебоксары, 1989. – С. 26 – 39.
221. *Ивин А.А.* Введение в философию истории: Учебное пособие. – М.: Наука, 1997. – 288 с.
222. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – 882 + ССХХII с.
223. *Иконников В.С.* Русские университеты в связи с ходом общественного образования //Вестник Европы. – 1876. – № 11 (ноябрь). – С. 73 – 132.
224. *Иловайский Д.* Историко-критические заметки //Русский вестник. – 1888. – Декабрь. – С. 1 – 18.
225. *Иловайский Д.* Историческая подготовка – профессора Петрова //Санкт-Петербургские ведомости. – 1881. – № 244 (6/18 октября). – С. 1 – 2.
226. *Ионов И.Н.* Основные направления и методология глобальной истории //Новая и новейшая история. – 2003. – № 1. – С. 18 – 29.
227. *Ирвинг В.* Жизнь Магомета: Пер. с англ. – Ставрополь: Кавказский край, 1992. – 288 с.
228. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) /Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея. – Харьков: В университетской типографии, 1908. – Ч. 1. История факультета. – 168 с.;
229. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) /Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея. – Харьков: В университетской типографии, 1908. – Ч. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей. – 390 с.

230. Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. «История» /Под ред. И.П. Дементьева. – М.: Высш. школа, 1990. – 512 с.
231. Историография Новой и Новейшей истории стран Европы и Америки /Под ред. И.С. Галкина и др. – М.: Изд-во Московского университета, 1977. – 576 с.
232. История России XIX – начала XX в. Учебник для исторических факультетов университетов /Под ред. В.А. Федорова. – М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. – 752 с.
233. История средних веков в современной советской историографии //Новое в советской исторической науке /Под ред. С.С. Хромова. – М.: Просвещение, 1988. – С. 183 – 197.
234. Историчне джерелознавство: Підручник /Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.
235. *Кадеев В.И.* Развитие истории древнего мира в Харьковском университете за 150 лет //Тезисы доклада Всесоюзной научной конференции «Проблемы античной истории и классической филологии». – 6-8 февраля. – Харьков, 1980. – С. 36 – 39.
236. *Кадеев В.И., Латышева В.А., Мещеряков В.Ф., Сергеев И.П.* Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) //Вестник Харьковского университета. – № 357. – История. – Вып. 25. – Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Высшая школа», 1991. – С. 50 – 69.
237. *Калакура Я.* Українська історіографія в структурі історичної науки //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] /Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 402 – 415.

238. *Каменский З.А.* Тимофей Николаевич Грановский. – М.: Мысль, 1988. – 189 с.
239. *Кареев Н.И.* Историки Французской революции. Т. 3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925. – 308 с.
240. *Кареев Н.И.* Лекции по всемирной истории профессора М.Н. Петрова. Харьков, 1888 //Библиограф. – 1888. – № 1. – С. 29 – 31.
241. *Кареев Н.И.* О современном значении философии истории. Актовая речь экстраординарного профессора Императорского Варшавского университета Н.И. Кареева, 30 августа 1883 г. – [Варшава]: Типография Носковскаго, 1883. – 13 с.
242. *Кареев Н.И.* [Рецензия] М.Н. Петров. Лекции по всемирной истории. Т. 4: История новых веков в обработке проф. В.К. Надлера и приват-доцента В.П. Бузескула //Русская школа. – 1890. – № 6. – С. 167 – 169.
243. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
244. *Кеда М.К.* Историческая динамика особенностей славянского характера в курсе «Лекций по всемирной истории» М.Н. Петрова (на примере русского народа) //Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Материалы II международной научной конференции. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2001. – С. 169 – 171.
245. *Кеда М.К.* История Византии в творчестве М. Петрова //Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины 16 – 18 мая 2001 года. – Харьков, 2001. – С. 97 – 99.
246. *Кеда М.К.* Історія Реформації ХVІ ст. у висвітленні М. Петрова //Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 15. Серія: історичні науки. № 1. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С. 47 – 51.
247. *Кеда М.К.* М. Петров і його курс лекцій з всесвітньої історії //Історична наука: проблеми розвитку. Секція “Всесвітня історія”. Матеріали

- міжнародної наукової конференції (17 – 18 травня 2002 р.) – Луганськ СНУ, 2002. – С. 51 – 55.
248. *Кеда М.К.* М. Петров і його нарис новітньої європейської історіографії //Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 125 – 131.
249. *Кеда М.К.* Михайло Петров – професор-новатор: до розвитку методики викладання історії //Мандрівець. – 2005. – № 4. – С. 40 – 45.
250. *Кеда М.К.* Проблеми медієвістики в творчій спадщині М. Петрова (1826 – 1887) //Вісник Східноукраїнського національного університету. – 2001. – № 4 (38). – С. 80 – 88.
251. *Кеда М.К.* Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова //Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 129 – 134.
252. *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX до 1917 г. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
253. *Киреева Р.А.* К.Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
254. *Кирпичников А.И.* Профессор М.Н. Петров. Лекции по всемирной истории. Т. 2: История средних веков, обработанная и дополненная профессором В.К. Надлером. Харьков, 1888 //Исторический вестник. – 1888. – № 8. – С. 390 – 392;
255. *Курсанова Е.С.* Историко-теоретические взгляды В.И. Герье. – Автореф. дис... к.и.н. – Томск, 1982. – 20 с.
256. *Киссель М.А.* Философия истории // Современная западная философия: Словарь. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 414 с.
257. *Ковалевський П.І.* Обдаровані божевільням: Психіатричні ескізи з історії. – К.: Видавництво “Україна”, 1994. – 302 с.
258. *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – Київ: Вища школа, 1983. – 120 с.

259. *Ковалівський А.П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII – XX віках //Антологія літератур Сходу/Упорядкування, вступна стаття та примітки доктора історичних наук професора А. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харківського державного університету імені О.М. Горького, 1961. – 452 с.
260. *Козметин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнюк С.Ю., Чувпило А.А.* Изучение Новой и Новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) //Вестник Харьковского университета. – № 357. – История. – Вып. 24. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Высшая школа», 1990. – С. 83 – 104.
261. *Кока Ю.* Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире //Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 17 – 20.
262. *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
263. *Коломийцев В.Ф.* Методология истории (От источника к исследованию). – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
264. *Короткі нариси з історії Харківського університету ім. О.М. Горького, 1805 – 1940: Ювілейне видання.* – Харків: Вид-во університету, 1940. – 132 с.
265. *Косминский Е.А.* Историография средних веков V в. – середина XIX в. Лекции /Под ред. С.Д. Сказкина, Е.В. Гутновой, Я.А. Левицкого, Ю.М. Сапрыкина. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – 430 с.
266. *Костомаров Н.И.* Литературное наследие. – СПб: Типография М. Стасюлевича, 1890. – iv, 523 с.
267. *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.

268. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905), составленный профессорами Д.И. Багалеем, Н.Ф. Сумцовым и В.П. Бузескулом. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 330 с.
269. *Крачковский И.Ю.* Очерки по истории русской арабистики. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 300 с.
270. *Крижанівський О., Ставнюк В.* Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу //Історія в школах України. – 1997. – № 1. – С. 11 – 13.
271. *Кудрявцев П.Н.* О современных задачах истории //Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное. /Сост. С.А. Асиновская. – М.: Наука, 1991. – 344 с. – С. 177 – 206.
272. *Лантева Л.П.* Н.И. Кареев и его связи с чешскими учеными //Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1999. – № 2. – С. 51 – 67.
273. *Лантева Л.П.* Чешско-русские научные связи в XIX в.: переписка П.Й. Шафарика и М.П. Погодина //Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2003. – № 2. – С. 72 – 84.
274. *Липтин П.Ф.* Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого //Средние века. Сборник. – М., 1963. – Вып. 23. – С. 216 – 228.
275. *Левандовский А.А.* Время Грановского: У истоков формирования русской интеллигенции. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 304 с.
276. *Левандовский А.А.* Т.Н. Грановский в русском общественном движении. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 251 с.
277. *Леонгард К.* Акцентуированные личности: Пер. с нем. В.М. Лещинской / Предисл. и ред. В.М. Блейхера. – 2-е изд. стер. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989. – 375 с.
278. *Лиман С.* Проблеми німецької історії й історіографії в працях Харківських медієвістів у 1805 – 1885 рр. //Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 15. Серія: історичні науки: № 1. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – № 15. – С. 40 – 43.

279. *Лиман С.И.* Изучение и преподавание истории средних веков на Украине в конце XIX – начале XX в. //Сборник научных работ аспирантов Харьковского университета. Гуманитарные науки. – Харьков, 1992. – С. 157 – 159.
280. *Лиман С.И.* Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880 – 1917 рр.) /Спеціальність 07.00.03 – всевітня історія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків: Харківський державний університет, 1994. – 346 с.
281. *Любина Г.И.* Россия и Франция. История научного сотрудничества. – М.: ТОО «Янус», 1996. – 91 с.
282. Максим Максимович Ковалевский //История государства Российского. Жизнеописания. XIX век. Вторая половина /М.А. Опалинская, С.Н. Синегубов, А.В. Шевцов. – М.: Книжная палата, 1998. – С. 290 – 300.
283. *Маменов А., Погодин С.* Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ. – СПб: Гиппократ, 2001. – 283 с.
284. *Матвеева Л.В.* В.П. Бузескул – историк своего времени // Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Часть I. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – С. 7 – 69.
285. *Матиева А.Х.* М.М. Ковалевский и его современники //Вопросы истории. – 2001. – № 3. – С. 135 – 143.
286. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – Изд. 2-е. – СПб: Типография И.Н. Скороходова, 1899. – 373 с.
287. *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. Часть первая. Население, экономический, государственный и сословный строй. – Изд. 7-е. – М.: Издание С. Сабашниковых, 1918 – 327 с.
288. *Мионов Г.Е.* История государства Российского: Историко-библиографические очерки. XIX век / РГБ. – М.: Книжная палата, 1995. – 734 с.

289. *Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И.* Медиевистика в Харьковском университете //Вестник Харьковского университета, 357. – 1991. – Вып. 24. – С. 69 – 83.
290. *Могильницкий Б.Г.* П.Г. Виноградов как историк исторической науки //История и историки. Историографический ежегодник. 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 214 – 231.
291. *Мохначева М.П.* Журналистика и историческая наука. В 2 кн. – Кн. 2. Журналистика и историографическая традиция в России 30 – 70-х гг. XIX в. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 199. – 511 с.
292. *Мошкович Г.Г.* Университетский устав 1884 года и либеральная профессура 70-х – 80-х годов XIX века // Научные труды Краснодарского пединститута. Исторические науки. 1969. – Вып. 103. – С. 147 – 176.
293. *Мягков Г.М.* “Русская историческая школа”. Методологические и идейно-политические позиции. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1988. – 200 с.
294. *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань: Изд-во Казанского университета, 2000. – 298 с.
295. *Надель Х.С.* Индология в Харьковском университете за полтора века //Народы Азии и Африки. – 1964. – № 2. – С. 169 – 173.
296. *Наша учебная литература. Обзорение учебников по всеобщей истории* //ЖМНП. – 1868. – № 3. – Ч.137. – С. 951 – 999.
297. *Нестерова М.А.* Психология и культура в концепции Н.И. Кареева //Мир психологии. Научно-методический журнал. – 2000. – № 4. – С. 267 – 272.
298. *Новикова Л.И., Сиземская И.Н.* Русская философия истории: Курс лекций. – М.: ИЧП Магистр, 1997. – 328 с.

299. *Новодворский В.* Несколько слов о направлениях в современной историографии. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1909. – 20 с.
300. О двенадцатом присуждении премий императора Петра Великого, учрежденных при Министерстве народного просвещения. Подробные разборы сочинений, представленных на соискание премий императора Петра Великого в 1889 г //ЖМНП. – 1889. – Ч ССLXIV. – С. 1 – 32.
301. *Останов Н.В.* М.Н. Петров – профессор-новист Харьковского университета //Российские университеты в XVIII – XX веках. Сборник научных статей. Выпуск 5. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000. – С. 154 – 168.
- 301а. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. //Под ред. М.В. Нечкиной (главный редактор), М.Н. Тихомирова, С.М. Дубровского, М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера, А.М. Станиславской. – Т. 1. – М.: АН СССР, 1955. – 692 с.
302. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. /Под ред. М.В. Нечкиной (главный редактор), М.Н. Тихомирова, С.М. Дубровского, М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера, А.М. Станиславской. – Т. 2. – М.: АН СССР, 1960. – 862 с.
303. Памяти Глеба Михайловича Бауера //Народы Азии и Африки. – 1990. - № 3. – С. 213 – 215.
304. [Петров М.Н.] Некролог //Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1887. – № 3. – С. 721.
305. Петров Михаил Назарович //Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-е. – Т. 32. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1955. – С. 598.
306. Петров Михаил Назарович //Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – СПб: Типолитография т-ва «Просвещение», – Т. 15. – С. 116.
307. *Петухов Е.В.* Материалы для биографии М.И. Сухомлинова. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1912. – 65 с.

308. *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк.) – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.
309. *Пискунов А.Б.* Русская либеральная медиевистика последней четверти XIX – начала XX вв. о причинах Реформации и Крестьянской войны //Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии (XI – XVI вв.) Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1985. – С. 127 – 136.
310. Письменное мнение проф. В.К. Надлера по содержанию сборника статей проф. М.Н. Петрова //Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: В университетской типографии, 1868 – № 8 (10 сентября). – С. 291 – 292.
311. *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навч. посіб. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2000. – 392 с.
312. *Пинчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885. – К.: Наукова думка, 1992. – 233 с.
313. *Погодин С.Н.* «Русская школа» историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – СПб, 1998. – 37 с.
314. *Погодин С.Н.* Владимир Иванович Герье как историк и методолог //Вопросы истории. – 2004. – № 10. – С. 151 – 162.
315. *Погодин С.Н.* Иван Васильевич Лучицкий (1845 – 1918) //Новая и Новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 174 – 192.
316. *Погодин С.Н.* М.М. Ковалевский (1851 – 1916) //Новая и Новейшая история. – 1998. – № 2. – С. 159 – 178.
317. *Погодин С.Н.* Социология истории Николая Кареева //Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 212 – 215.
318. *Попова Т.* Лики историографии: имена и смыслы //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] /Істориографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць

- на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. – К.: 2000. – Ч. 2. – С. 415 – 434.
319. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
320. *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть //Український Історичний Журнал. – 2000. – № 2. – С. 27 – 49.
321. *Проништейн А.Г.* Вопросы исторической критики в трудах Н.И. Кареева //Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. – Новосибирск, 1990. – С. 311 – 318.
322. *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815 – 1830). – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1956. – 536 с.
323. *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802 – 1902. – СПб: Издание Министерства Народного Просвещения, 1902 – 787 с.
324. *Романова И.И.* Исторические взгляды П.Н. Кудрявцева //Труды Воронежского университета. – 1960. – Т. 53. – Вып. 2. – С. 59 – 88.
325. *Рославский-Петровский А.П.* [Рецензия] //Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – № 9. – С. 202 – 210. – Рец. на книгу: Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI. – Харьков, 1850.
326. *Рославский-Петровский А.П.* Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций. – Харьков: В университетской типографии, 1870. – ЛП с.
327. *Рославский-Петровский А.П.* Об истинном значении прагматической истории и соответственном тому способе ее обработки. – Харьков: В университетской типографии, 1939. – III, 50 с.
328. Российские консерваторы. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1997. – 383 с.

329. *Самойленко О.Г.* Дослідження окремих питань західноєвропейської історіографії та історії в працях вчених-істориків Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька (1875 – 1919) //Література та культура Полісся. – Випуск 11. Творча спадщина письменників, діячів культури Поліського краю. – Ніжин: ТОВ “Наука-сервіс”, 1998. – С. 67 – 101.
330. *Санцевич А.В.* Предмет та об’єкти дослідження історіографії //Український Історичний Журнал. – 1989. – № 5. – С. 29 – 40.
331. *Сарбей В.Г., Крюков А.В. І.І. Срезневський – історик України* //Український Історичний Журнал. – 1987. – № 6. – С. 138 – 144.
332. *Сватиков С.Г.* Опальная профессура 80-х гг. //Голос минувшего. – 1917. – № 2 (февраль). – С. 5 – 79.
333. *Сергеева Т.Д.* Кудрявцев как историк //Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное /Сост. С.А. Асиновская. – М.: Наука, 1991. – С. 280 – 295.
334. *Сидоренко О.* Розвиток медієвістики в університеті Святого Володимира кінця 40-х – 60-х рр. ХІХ ст. у зв’язку із становленням позитивістської методології //Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 15. Серія: історичні науки. № 1. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С. 44 – 47.
- 334а. *Сич О.* До питання про хронологічні межі історії Нового часу // Історія в школах України. – 2001. – № 1. – С. 7 – 9.
335. *Смирин М.М.* Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Изд. 2-е. – М.: АН СССР, 1955. – 568 с.
336. *Соболева Е.В.* Организация науки в пореформенной России. – Л.: Наука, 1983. – 264 с.
337. *Стасюлевич М.* Опыт историографического обзора главных систем философии истории. – СПб: В типографии Ф.С. Сущинского, 1866. – 506с.
338. *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1997. – 176 с.

339. *Строменко В.* Юбилейное чествование Д.И. Эварницкого //Южная заря. – 1913. – 28 ноября. – С. 4.
340. *Таран Л.* Французька революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій //Історія України. – 2003. – № 21 – 22. – С. 1 – 7.
341. *Таран Л., Мазур І.* Українець європейської слави //Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 74 – 78.
342. *Таран Л.В.* Великая Французская революция и русская либеральная историография //Преподавание истории в школе. – 1996. – № 6. – С. 31–32.
343. *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки //Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30 – 39.
344. *Тарле Е.В.* [Рецензия] //Русское богатство. – 1913. – № 10. – С. 387 – 389. – Рец. на книгу: М.Н. Петров. Лекции по всемирной истории. Т. 3. – СПб, 1913.
345. *Ульяновський В.* Знання і незнання Володимир Іконніков //Іконніков В. Історичні портрети /Упоряд. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – С. 6–82.
346. *Философия истории: Учеб. пособие /Под ред. проф. А.С. Панарина.* – М.: Гардарики, 1999. – 432 с.
347. *Хамин С.А., Афанасьев В.А.* Алфавитный указатель частей войск, участвовавших в делах и сражениях Отечественной войны 1812 г, войн 1812 – 14 гг. и участников этих войн, командовавших войсками, убитых, раненых, награжденных и отличившихся в сражениях, а также Высочайших манифестов, рескриптов, указов, приказов по армиям и сражений, начертанных по Высочайшему повелению на стенах храма Христа Спасителя в Москве. – СПб.: Военная типография, 1911. – 127 с.
348. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. (1805–1955). /Отв. ред. С.М. Короливский. – Харьков: Изд. Харьковского университета, 1955. – 387 с.

349. Харьковский университет 1805–1980: Исторический очерк / И.К. Рыбалка, А.Е. Кучер, В.И. Булах и др.; Отв. ред. И.Е. Пелапов. – Харьков: Вища школа, 1980. – 160 с.
350. *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. – Л.: Наука, 1977 – 256 с.
351. *Цыганков Д.А.* Профессор Московского университета В.И. Герье (1837 – 1919) //Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 219 – 230.
352. *Чесноков В.И.* О роли Министерства народного просвещения России в развитии университетского исторического образования (60–70-е гг. XIX в.) //Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. Материалы научной конференции. – Брянск: Изд-во Брянского университета, 1993. – С. 165 – 168.
353. *Чесноков В.И.* Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х гг. XIX века. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета. – 209 с.
354. *Чувпило Л.О.* Сходознавство в Харківському університеті (1805 – 1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х, 2002. – 20 с.
355. *Шиловцева В.С.* Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова //Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 101 – 107.
356. *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко–социологический очерк /АН УССР. Ин-т истории Украины; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – Киев: Наук. думка, 1991. – 172 с.
357. *Шмурло Е.Ф.* Петр Великий в русской литературе //ЖМНП. – Ч.СCLXIV. – 1889. – С. 57 – 121.
358. *Щекин Г.В.* Социальная философия истории (теория социального развития): Методология. – К.: Либідь, 1996. – 152 с.
359. *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической /Ответственный редактор профессор С.С. Дмитриев. – М.: Наука, 1985. – 352 с.

- 359а. Энгельс Ф., Маркс К. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 16. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – 840 с.
360. Языков Д.Д. М.Н. Петров //Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов русских писателей. Выпуск седьмой: Русские писатели, умершие в 1887 году. – М.: Издание журнала «Библиографические записки», 1892. – С. 68 – 69.
361. Яцук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.
362. Cummins Ph. Russia 1800 – 1914: Problems, Issues, Sources, Skills. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – ix, 230 p.
363. Gooch G.P. History and historians in the Nineteenth Century. – 4-th impr. – London: Longman, Green and co Ltd, 1928. – vi, 604 p.
364. Hecker H. Russische Universal Geschichtsschreibung von den “Vierziger Jahren” des 19-Jhrs bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955 – 1965). – München: Oldenbourg Verlag München Wien, 1983. – 376 p.
365. Hosking G. Russia: People and Empire 1552 – 1917. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1997. – xxviii, 548 p.
366. Malia M. Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum. – Cambridge (Mass.); London: the Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – xii, 514 p.
367. Mazour A. Modern Russian Historiography. – 2-d ed. – Princeton, Toronto,, London, New-York: D. Van Nostrand Company, inc. – x, 260 p.
368. Pares B. Russia: Between Reform and Revolution. – New-York: Schocken books, 1966. – xvii, 425 p.
369. Russian Officialdom: The bureaucratization of Russian Society from the seventeenth to the twentieth century |Ed. By Walter McKenzie Dintner and Don Karl Rowney – Chapel Hill: Univ. of North Carolina press, 1980. – xvii, 396 p.
370. Sanuel D. The University Statue of 1863. A reconsideration //Russia’s Great Reforms, 1855 – 1881. /Ed. by B. Eklof, J. Bushnell, L. Zakharova. – Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press. – 1994. – P. 247 – 263.

371. *Thaden E.* Russia since 1801: The making of a new society. – New-York:Wiley and sons, 1971. – xiii, 682 p.
372. *Vucinich A.* Science in Russian Culture. 1861 – 1917. – Stanford: Stanford University Press, 1970. – xv, 575 p.

Додаток А
Ілюстрації

Рис. А.1. М.Н. Петров

М. Н. Петровъ

Рис. А.2. М.Н. Петров

Додаток Б

Бібліографія опублікованих праць М. Петрова

1850

- О характере государственной деятельности Людовика XI. Рассуждение, написанное для получения степени магистра всеобщей истории. – Харьков: В университетской типографии, 1850. – 71 с.

1855

- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1854/55 а.г. – Харьков: В университетской типографии, 1855. – 28 с.

1857

- Германик. Историческая монография //ЖМНП. – 1857. – Ч. XCIV. – № 5–6. – С. 27 – 102.
- Германик. Историческая монография. – Б.м. Б.р. – 75 с. (Окремі відбитки з ЖМНП. – 1857. – № 5–6).

1861

- Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.
- Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 309 с.

1862

- 6-е октября в Харьковском университете: речь о заслугах бывшего ректора А.П. Рославского-Петровского //Московские ведомости. – 1862. – 15 ноября (№ 250). – С. 2009 – 2010.
- Падение Арагонской конституции. (Эпизод из Испанской истории конца XVI века) //ЖМНП. – 1862. – Ч. CXV. – № 7. – С. 21 – 49.
- Падение Арагонской конституции. (Эпизод из Испанской истории конца XVI века). – СПб: Б.в., 1862. – 29 с. (Окремі відбитки з ЖМНП – 1862. – № 7).

1863

- Евангелие как образовательная сила в истории нового мира. Из лекций, читанных в университете //Духовный вестник. – 1863. – Т. VI. – С. 397 – 415.

1864

- Письменное мнение об ученых трудах г-на Тернявского //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1864. – № 10 (8 декабря). – С. 3 – 4.

1865

- Речь на диспуте в защиту докторской диссертации //Московские университетские известия. – 1865. – № 4. – С. 282 – 299.
- Мохаммед. Исторический очерк //Духовный вестник. – 1865. – Т. X. – С. 303 – 332.
- Савонаролла: исторический очерк //Русский вестник. – 1865. – Кн. 6. – С. 97 – 126.

1866

- Томас Мюнцер. Эпизод из истории церковной реформы в Германии //Духовный вестник. – 1866. – Т. XIII. – С. 319 – 361.
- Томас Мюнцер. Эпизод из истории церковной реформы в Германии. – Харьков: В университетской типографии, 1866. – 44 с.
- Письменный отзыв на сочинение г. Надлера «Адальберт Бременский» // Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1866. – № 10 (13 декабря) – С. 296 – 297.

1867

- Жанна д'Арк. Историко-психологический опыт //ЖМНП. – 1867. – № 10. – С. 68 – 92.
- Ульрих фон Лихтенштейн. Рыцарское служение женщине в средние века //ЖМНП. – 1867. – № 11. – С. 360 – 417.
- Рецензия на докторскую диссертацию В.К. Надлера «Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV» //ЖМНП. – 1867. – Ч. СXXXVI. – С. 204 – 221.

1868

- Очерки. Из всеобщей истории. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – 536 с.
- Об историческом значении классического образования //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1868. – № 1. (Приложение). – С. 3 – 32.
- Об историческом значении классического образования. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета, 17 января 1868 г. – Харьков: В университетской типографии, 1868. – 32 с. (Окремі відбитки з Протоколов заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1868. – № 1).

1870

- Письменное мнение о научной и преподавательской деятельности проф. А.П. Рославского-Петровского //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1870. – № 6. – С. 116 – 121.

1872

- Петр Великий. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета 30 мая, 1872 г. – Харьков: В университетской типографии, 1872. – 17 с.

1873

- Письменное мнение об ученых трудах Н.Я. Аристова //Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета. – 1873. – № 5 (8 мая). – С. 166 – 171.

1881

- Историческая подготовка. Pro domo sua. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1881. – 31 с.

1882

- Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882. – 440 с.

1883

- Курс Древней истории /Изд. П. Горницкого. – Харьков, 1882|1883. – 389 с. Літограф. вид.

- Рецензия на книгу И.П. Лазаревича «Деятельность женщин»//Южный край. – 1883. – № 807 (28 апреля (10 мая)). – С. 1.

1884

- Курс древней истории, читанный в Харьковском университете. – Харьков: Б.м., 1884. – 359 с. Літограф. вид.
- Рецензия на сочинение студента-филолога А. Деревницкого «О следах восточного влияния на религиозные представления греков» //Харьковские губернские ведомости. – 1884. – № 29 (31 января). – С. 2 – 3.

1896

- Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 3-е. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1896. – 509 с; 1 л. фронт [портр]; 12 л. илл.

1888 – 1890

- Лекции по всемирной истории /Под ред. В.К. Надлера. – Харьков: Д.Н. Полуехтов, 1888 – 1894.
 - Т. 1. История Древнего мира /В обраб. А.Н. Деревницкого. – 1888. – XIV, 312, VIII с.
 - Т. 2. История средних веков /В обраб. В.К. Надлера. – 1888. – X, 296, X с.
 - Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) /В обраб. В.К. Надлера. – 1888. – X, 242 с.
 - Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до Венского конгресса) /В обраб. В.П. Бузескула. – 1890. – 256 с.

1894

- Лекции по всемирной истории. /Под ред. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до эпохи национального конвента) /В обраб. В.П. Бузескула. – Харьков: Типография К. Счасни, 1894. – 222 с.

1900

- Евангелие в истории. – М.: Типография И.А. Баландина, 1900. – 21 с.

1904

- Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 4-е. – СПб.: Типография Б. Стасюлевича, 1904. – 508 с. 1 л. фронт. [портр.]; 12 л. илл.

1904 – 1908

- Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, Типография Б. Стасюлевича, 1904 – 1908.
 - Т. 1. История Древнего мира /В обраб. А.Н. Деревницкого. – 1907. – XX, 397 с.
 - Т. 2. История средних веков. Ч. 1. Время происхождения новых государств Европы и Азии /В обраб. А.С. Вязигина. – 1906. – VI, 162 с.
 - Т. 2. История средних веков. Ч. 2. Время от крестовых походов до исхода XV столетия /В обраб. А.С. Вязигина. – 1908. – VI, 150 с.
 - Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) /В обраб. В.П. Бузескула. – 1904. – XII. – 248 с.
 - Т. 4. История новых веков (от Вестфальского мира до Конвента) /В обраб. В.П. Бузескула. – 1905. – X, 248 с.

1913 – 1916

- Лекции по всемирной истории. – Изд. 3-е, вновь пересм. и доп. П.Н. Ардашевым. – СПб.: Изд. В. Березовский, Типо-лит. Фроловой, 1913 – 1916.
 - Т. 1. История древнего мира /В обраб. А.Н. Деревницкого. – 1916. – XXII, 426 с.
 - Т. 2. История средних веков. Ч. 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии /В обраб. А.С. Вязигина. – 1916. – VII, 220 с.
 - Т. 2. История средних веков. Ч. 2. Время от крестовых походов до исхода XV столетия /В обраб. А.С. Вязигина. – 1916. – VI, 186 с.
 - Т. 3. История Нового времени. (Реформационная эпоха) /В обраб. В.П. Бузескула. – 1913. – XII, 270 с.
 - Т. 4. История Нового времени (от Вестфальского мира до Конвента) /В обраб. В.П. Бузескула. – 1913. – XVIII, 298 с.